

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και προοπτικές»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
της Αθανασίας Κατσίκας
Α.Μ.: 1012201603010

Θέμα: «Ο Νίκος Καζαντζάκης (1883 – 1957) και η πολιτεία του στη Στούπα»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ευγενία Γιαννούλη

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2019

Στην Οικογένειά μου

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	5
Εισαγωγή	6
Α' Κεφάλαιο:	
Νίκος Καζαντζάκης: Η ζωή και το έργο του.....	8
Β' Κεφάλαιο:	
Ιστορικό πλαίσιο εποχής	23
2.1 Η συγκρότηση του Ελληνικού κράτους.....	23
2.1.1 Η επανάσταση.....	23
2.1.2 Από τον Καποδίστρια στον Όθωνα.....	28
2.1.3 Το τελευταίο τέταρτο του 19 ^{ου} αιώνα	32
2.1.4 Μεγάλη ιδέα – Επαναστατικά κινήματα	35
2.2 Η επέκταση του Ελληνικού κράτους (1897-1922)	38
2.3 Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1919-1945)..	46
2.4 Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση και η ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας	51
2.5 Συνοπτική ιστορία της Κρήτης	53
Γ' Κεφάλαιο:	
Στούπα Δυτικής Μάνης: Γεωμορφολογική άποψη, τρόπος ζωής των κατοίκων.....	59
Δ' Κεφάλαιο:	
Η νομοθετική θεμελίωση της μεταλλευτικής και εξορυκτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα – Το μεταλλείο στην Πραστοβά Δυτικής Μάνης	63
4.1 Η νομοθετική θεμελίωση της μεταλλευτικής και εξορυκτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα	65
4.2 Η μεταλλευτική δραστηριότητα – Οι εργασίες εξόρυξης στο μεταλλείο στην Πραστοβά Δυτικής Μάνης	71
Ε' Κεφάλαιο:	
Τα κίνητρα, η επαγγελματική και κοινωνική δραστηριότητα του Νίκου Καζαντζάκη στη Στούπα Δυτικής Μάνης.....	75
Στ' Κεφάλαιο:	
Ο Γεώργιος Ζορμπάς.....	85
Ζ' Κεφάλαιο:	
Χνάρια, μνήμες και μνημεία του τόπου μας: Όταν το χθες σμίγει με το σήμερα.....	89

Επίλογος	92
Πηγές και βιβλιογραφία	94
Παράρτημα	101
Περίληψη	144

Πρόλογος

Στην πόνημά μας αυτό θα ασχοληθούμε με το πέρασμα του μεγάλου Έλληνα συγγραφέα Νίκου Καζαντζάκη στη Στούπα της Μεσσηνιακής Μάνης και με τον απόηχο της παρουσίας και του έργου, τόσο του ιδίου, όσο και των συνοδοιπόρων του στον τόπο αυτό, έτσι όπως αυτά αποτυπώνονται μέσα από μαρτυρίες κατοίκων και τη βιβλιογραφία.

Κύρια αιτία της ενασχόλησής μας με το παρόν θέμα αποτέλεσε ένα τριήμερο φεστιβάλ για τη δράση του Νίκου Καζαντζάκη στη Στούπα τον περασμένο Σεπτέμβριο, καθώς συμπληρώθηκαν εκατό χρόνια από την εδώ παρουσία του (1917). Το φεστιβάλ διοργανώθηκε από το νεοσύστατο πολιτιστικό σωματείο για την τέχνη και τη φύση «ΝΑΡΤΟΥΡΑ».

Θερμές ευχαριστίες στο πολιτιστικό σωματείο για την τέχνη και τη φύση «ΝΑΡΤΟΥΡΑ», το οποίο εδρεύει στη Στούπα και μας παραχώρησε πλούσιο και σπάνιο αρχειακό υλικό. Θερμές ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή, κο Αθανάσιο Χρήστου, τόσο για τις μεθοδολογικές υποδείξεις, όσο και για την ενθάρρυνση στην προσπάθειά μας αυτή. Θερμές ευχαριστίες στην κόρη του βαφτισμιού του Γεωργίου Ζορμπά, κα Κατερίνα Εξαρχουλέα - Γεωργιλέα, και στον κο Παναγιώτη Μπαρμπετσέα, για τις πολύτιμες πληροφορίες που μας παρείχαν. Τέλος, θερμές και ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλουμε στις εκπαιδευτικούς, κα Μαριάνθη Δασκαλάκη και κα Παναγιώτα Γράψα, για τις εύστοχες μεθοδολογικές υποδείξεις, αλλά και για την ουσιαστική εμπύχωση, σημαντική για την αποπεράτωση της παρούσας εργασίας.

Εισαγωγή

Ο Νίκος Καζαντζάκης βρέθηκε και έζησε στη Στούπα Δυτικής Μάνης και εκμεταλλεύθηκε μεταλλείο στη θέση «Πραστοβά», περιοχή που βρίσκεται δίπλα στη Στούπα και διοικητικά άνηκε και ανήκει στο Δημοτικό διαμέρισμα Προαστίου Δυτικής Μάνης. Στην παρούσα εργασία καταπιανόμαστε με τη ζωή και την επαγγελματική δραστηριότητα του Νίκου Καζαντζάκη στη Στούπα της Δυτικής Μάνης. Κύριο, προς διερεύνηση ερώτημα, είναι το εάν ο μεγάλος συγγραφέας βρέθηκε στο μεταλλείο στη θέση «Πραστοβά» Δυτικής Μάνης, εκμεταλλευόμενος νόμο της εποχής, σύμφωνα με τον οποίο, όποιος εργαζόταν σε πηγές ενέργειας, απαλλασσόταν από το στρατό. Δευτερευόντως θα μας απασχολήσει η μέχρι τώρα επιρροή της παρουσίας αυτού και των συνεργατών – φίλων – του στη Μάνη καθώς και η επίδραση του πνευματικού του έργου (που αναφέρεται στη διαμονή του στη Μάνη και την επιρροή που δέχτηκε από τον Γεώργιο Ζορμπά) σε ολόκληρο τον κόσμο.

Κατά την παραμονή του στη Στούπα Δυτικής Μάνης, ο μεγάλος συγγραφέας ασχολήθηκε με την εξαγωγή κάρβουνου, στην περιοχή «Πραστοβά». Το κάρβουνο υπήρχε στην περιοχή σε μικρή ποσότητα και δεν ήταν καλής ποιότητας, καθώς περιείχε υψηλή ποσότητα θείου. Επίσης, τα πολλά νερά της περιοχής το είχαν καταστρέψει. Το γεγονός αυτό ήταν γνωστό από παλιά στους κατοίκους της περιοχής, γι' αυτό και κανείς δεν είχε ασχοληθεί με την εκμετάλλευση του μεταλλείου. Γιατί, λοιπόν, ο Νίκος Καζαντζάκης θέλησε να καταπιαστεί με την εξόρυξη κάρβουνου στην περιοχή αυτή; Μήπως ήθελε να αποφύγει τη στράτευσή του;

Η εργασία αυτή διαρθρώνεται σε επτά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας θα γίνει μια γενική αναφορά στη ζωή και το έργο του μεγάλου Έλληνα συγγραφέα. Στο επόμενο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, την εποχή που έζησε ο Νίκος Καζαντζάκης (1883 – 1957). Στο τρίτο κεφάλαιο θα γίνει μια γεωμορφολογική και λαογραφική προσέγγιση της περιοχής. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα παρουσιαστεί το νομικό πλαίσιο και ο τρόπος λειτουργίας των μεταλλείων και θα γίνει μια παρουσίαση του τρόπου λειτουργίας του μεταλλείου στην «Πραστοβά» της Μάνης. Στο πέμπτο κεφάλαιο θα καταπιαστούμε με την επαγγελματική δραστηριότητα του Νίκου Καζαντζάκη στο μεταλλείο στην «Πραστοβά» της Δυτικής Μάνης, τα μέρη

που έζησε και τη σχέση του ίδιου και εν συνεχεία - στο επόμενο κεφάλαιο - του Γεωργίου Ζορμπά με τους κατοίκους της περιοχής. Ποιος, λοιπόν, είναι ο τελικός απόηχος της παρουσίας του μεγάλου συγγραφέα και της παρέας αυτού στο μικρό αυτό ψαροχώρι; Θέμα με το οποίο θα καταπιαστούμε στο τελευταίο κεφάλαιο του παρόντος πονήματος.

Για την εκπόνηση της εργασίας αντλήσαμε πληροφορίες για την παραμονή του μεγάλου Έλληνα συγγραφέα στη Στούπα από μαρτυρίες ντόπιων ανθρώπων και από αρχειακό υλικό του πολιτιστικού σωματείου για την τέχνη και τη φύση «ΝΑΡΤΟΥΡΑ», που εδρεύει στην περιοχή. Στο παράρτημα της εργασίας παρατίθεται φωτογραφικό και λοιπό αρχειακό υλικό από το ορυχείο και τα μέρη όπου έζησε και περπάτησε ο μεγάλος Έλληνας συγγραφέας στη Στούπα της Δυτικής Μάνης.

Α' Κεφάλαιο

Νίκος Καζαντζάκης: Η ζωή και το έργο του

Το να προσπαθήσει να αποτυπώσει κάποιος τη ζωή και το έργο μιας πολυσχιδούς προσωπικότητας, όπως είναι εκείνη του Νίκου Καζαντζάκη, ελλοχεύει τον κίνδυνο της απλής – και στείρας – καταλογογράφησης. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί επισημαίνονται τα σημεία της ζωής του που, κατά τη γνώμη μας, αποτέλεσαν σταθμούς στην πολύχρονη δράση του ποιητή, θεατρικού συγγραφέα, δημοσιογράφου, δοκιμιογράφου, συγγραφέα ταξιδιωτικών εντυπώσεων, μεταφραστή, μυθιστοριογράφου και μεγάλου Έλληνα διανοητή, Νίκου Καζαντζάκη.

Το 1883 γεννιέται στο Ηράκλειο της Κρήτης – το οποίο αποτελούσε ακόμη τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – ο Νίκος Καζαντζάκης. Ήταν υιός του Μιχάλη Καζαντζάκη, εμπόρου γεωργικών προϊόντων. Όταν ο Καζαντζάκης ήταν έξι ετών, η οικογένειά του εγκαθίσταται στην ελεύθερη Ελλάδα για λίγο διάστημα, προφανώς για να αποφύγει την εκδικητική μανία των Τούρκων που εκδηλώθηκε με αφορμή το Ψήφισμα των Καραβανάδων για Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα¹.

Μετά το 1897 εγγράφεται στη Γαλλική Εμπορική Σχολή του Τιμίου Σταυρού στη Νάξο και διδάσκεται τη γαλλική και την ιταλική γλώσσα. Η επαφή του με τη γαλλική γλώσσα έμελλε να γίνει η απαρχή της αγάπης του για τη Γαλλία, στην οποία επανέρχεται σταθερά σε πολλά και κομβικά σημεία στη ζωή του. Το καθολικό σχολείο, εξάλλου, επιδρά και με άλλον τρόπο στον Καζαντζάκη. Στην Καθολική Εκκλησία το ψωμί και το κρασί αλλάζουν ουσία και γίνονται το σώμα και το αίμα του Χριστού κατά τη Θεία Κοινωνία. Η διδαχή αυτή φαίνεται ότι γίνεται εμμονή για τον Καζαντζάκη, που θα λάβει οριστικό σχήμα και εντελώς νέο περιεχόμενο μετά από την επίσκεψή του στο Άγιον Όρος το 1914. Το 1899 επέστρεψε στο Ηράκλειο και ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές σπουδές του. Το 1902 εγκαθίσταται στην Αθήνα και ξεκινά τον κύκλο των προπτυχιακών σπουδών του στη Νομική.

Η πρωτεύουσα της Ελλάδας ζει τον απόηχο καθοριστικών γεγονότων. Η ήττα του 1897 είναι νωπή, η ταπείνωση που η χώρα αισθάνθηκε λόγω της έλευσης του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου διακριτή, οι πνευματικές ζυμώσεις, η ανταλλαγή απόψεων και οι αντιπαραθέσεις γόνιμες, αλλά όχι πάντα δημιουργικές. Όταν μεταβαίνει ο Καζαντζάκης στην Αθήνα, η πρωτεύουσα έχει ήδη παραχθεί από τα

¹ Για το κίνημα γίνεται αναλυτικά λόγος στο Κεφ. 2.5, σ. 51.

«Ευαγγελι(α)κά» (1901), ενώ τα «Ορεστειακά» (1903) θα τον βρουν φοιτητή. Πρόκειται για δύο γεγονότα που σημάδεψαν ανεξίτηλα την πνευματική ζωή του τόπου.

Τα «Ευαγγελι(α)κά ξέσπασαν το 1901, με αφορμή τη μετάφραση (σε ακραία δημοτική) του Αλέξανδρου Πάλλη, που δημοσίευσε η εφημερίδα *Ακρόπολις* του Βλάσση Γαβριηλίδη, του *Κατά Ματθαίον* Ευαγγελίου. Ο Πάλλης, νωρίτερα τον ίδιο χρόνο, είχε εκπονήσει τη μετάφραση της *Ιλιάδας* (επηρεασμένος από τον Ψυχάρη και απομακρυνόμενος κατά πολύ από το ίδιο το κείμενο²), καθώς και της *Καινής Διαθήκης*. Μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική είχε παραγγείλει από το 1898 η Βασίλισσα Όλγα, πιστεύοντας ότι αυτό θα ήταν κάτι που θα τόνωνε το θρησκευτικό αίσθημα του λαού. Η Βασίλισσα κατηγορήθηκε ως όργανο του υποχθόνιου σλαβισμού και το αίτημά της απορρίφθηκε από την Ιερά Σύνοδο.

Την έκδοση της εφημερίδας ακολούθησε θύελλα αντιδράσεων. Μερίδα φοιτητών, σε έξαλλη κατάσταση, εμπόδισε τον καθηγητή Γ. Χατζιδάκι να συνεχίσει το μάθημά του, ενώ στις 5 και 6 Νοεμβρίου ξεκίνησαν διαδηλώσεις, που κατέληξαν σε εκτεταμένα επεισόδια. Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι μεταξύ των φανατικότερων φοιτητών που ακολούθησαν τον Γεώργιο Μιστριώτη, βρίσκονταν ο Δημήτρης Γληνός και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, οι οποίοι βεβαίως αργότερα αναίρεσαν τις απόψεις που είχαν υιοθετήσει κατά τα φοιτητικά τους χρόνια. Τα επεισόδια ήταν εκτεταμένα, με υλικές καταστροφές και οκτώ νεκρούς.

«Ορεστειακά» ονομάζονται οι ταραχές που εκδηλώθηκαν στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1903, με αφορμή παραστάσεις στο Βασιλικό Θέατρο της τριλογίας του Αισχύλου *Ορέστεια*, μεταφρασμένης στη δημοτική γλώσσα. Ο Γ. Μιστριώτης εκ νέου υποκίνησε φοιτητές, οι οποίοι διέκοψαν τις παραστάσεις και προκάλεσαν εκτεταμένα επεισόδια με έναν νεκρό. Αυτή τη φορά οι επιθέσεις δεν είχαν στόχο μόνο τη μετάφραση ή τον μεταφραστή, αλλά και τον Κωστή Παλαμά.

Δεν μπορούμε να καταλάβουμε την ένταση και την έκταση των επεισοδίων, αν δεν καταλάβουμε ότι το γλωσσικό ζήτημα δεν ήταν απλώς μια επιλογή έκφρασης του εσώτερου κόσμου, αλλά μια επιλογή εθνική, η οποία φανάτιζε τους υποστηρικτές της μιας ή της άλλης άποψης. Η Μακεδονία είναι η πολύφερνη νύφη αυτήν την περίοδο και το κύμα του πανσλαβισμού, το οποίο εκπορεύεται από τη Ρωσία, θεωρείται ο νέος, εχθρός, ισχυρός, εύρωστος και ύπουλος. Τι κι αν οι δημοτικιστές

² Π.Δ. Μαστροδημήτρης, «Η Γλώσσα. Το Γλωσσικό Ζήτημα», *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1990, σ. 55.

προειδοποιούν ότι το όχημα της κατάκτησης της Μακεδονίας και του προσεταιρισμού των εκεί αλλόγλωσσων πληθυσμών είναι η ομιλούμενη γλώσσα; Οι καθαρολόγοι πίσω από αυτό βλέπουν πράκτορες του πανσλαβισμού (εκπρόσωπος του οποίου στην Ελλάδα θεωρείται και η Βασίλισσα Όλγα), εξωμότες, αργυρόνητους που πληρώνονται με «ρούβλια». Σύμφωνα με τους ίδιους, τα Βουλγαρόπουλα θα γίνονταν Έλληνες, μαθαίνοντας την Καθαρεύουσα, μια γλώσσα με Συντακτικό και Γραμματική και, ως εκ τούτου, στιβαρή και ανθεκτική. Για τους καθαρολόγους, οι δημοτικιστές ήθελαν να επιβάλουν μια γλώσσα χαλαρή, χυδαία και αδύνατη, η οποία θα υποχωρούσε μπροστά στις άλλες και με την οποία τα παιδιά δε θα αποκτούσαν ποτέ ελληνική συνείδηση – με αποτέλεσμα την απώλεια της Μακεδονίας. Το συμπέρασμα των καθαρολόγων είναι ότι οι δημοτικιστές ήταν προδότες³.

Δεν μπορούμε να καταλάβουμε ούτε τη συντηρητική στάση που κράτησαν οι φοιτητές, αν δεν εξετάσουμε την ανθρωπογεωγραφία τους αυτήν την περίοδο. Το 1870 στο βιβλίο «Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι» ανώνυμος συγγραφέας αναφέρει: «Οι μαθηταί και οι φοιτηταί των Αθηνών, αριθμούμενοι μεταξύ των τριών και των τεσσάρων χιλιάδων, διακρίνονται εις τους εσωτερικούς και τους προερχομένους από το εξωτερικόν. Οι πρώτοι έχουν ως επί το πλείστον τους γονείς των εις την πόλιν, ή είναι συστημένοι εις συγγενικάς είτε φιλικάς οικογενείας. Οι δεύτεροι, όμως, αποτελούν κοινωνίαν πολύ περίεργον να σπουδασθή εκ του πλησίον. Συγκατοικούσιν ανά δύο ή τρεις εις εν δωμάτιον, και συνήθως εις τας συνοικίας της Πλάκας ή της Νεαπόλεως. Οι σύνοικοι αλλάζουν συχνά, και πολλούς δεν τους βλέπει ο μην εις το αυτό οίκημα με τους αυτούς συντρόφους[...] Οι εκ της καθ' αυτό Ελλάδος μαθηταί παύουν συνήθως τας σπουδάς των, αφ' ου τελειώσουν τα γυμνασιακά μαθήματα και ολίγοι εξ αυτών ανέρχονται εις επιστημονικάς σπουδάς, είτε διότι από άλλους ελλείπουν τα μέσα και από άλλους η επιμονή, είτε και διότι της αηδούς πολιτικής ή δηλητηριασμένης ατμόσφαιρας, εντός της οποίας ζώσι, τους αποσπά προίμως από την σπουδήν δια να τους κυλίση εις το στάδιον της θεσιθηρίας και των κομμάτων, εις τα γραφεία των υπουργών και των επάρχων...».⁴

Ο Καζαντζάκης, «προερχόμενος από το εξωτερικόν», αφού η Κρήτη δεν έχει ενσωματωθεί ακόμη στον εθνικό κορμό, μέσα σε αυτό το κλίμα τάσσεται αναφανδόν

³ Ρένα Σταυρίδου – Πατρικίου, «Η στάση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Γλωσσικό: το Σύνταγμα του 1911», στο: *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, (επιμ.) Γ. Μπαμπινιώτης, Αθήνα 2011, σ. 415.

⁴Θανάσης Χρήστου, «Το εκπαιδευτικό σύστημα, 1881 – 1910. Αιτήματα, μεταρρυθμίσεις και ελλείμματα», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14, σ. 507.

υπέρ της δημοτικής και κάνει τις πρώτες του δοκιμές στη συγγραφή κατά τη διάρκεια των φοιτητικών του χρόνων. Προτού ολοκληρώσει τις προπτυχιακές του σπουδές, συγγράφει και δημοσιεύει το δοκίμιο *Η Αρρώστια του Αιώνας* και το 1906 δημοσιεύει το μυθιστόρημα *Όφεις και Κρίνος*, με το περίεργο ψευδώνυμο «Κάρμα Νιρβαμή». Ένα χρόνο αργότερα, το 1907, ο Καζαντζάκης γίνεται διάσημος με το θεατρικό έργο του *Ξημερώνει*, ένα δράμα εμφανώς επηρεασμένο από τον Ίψεν, το οποίο παραστάθηκε στην Αθήνα. Παράλληλα αρχίζει και η δημοσιογραφική του καριέρα στην εφημερίδα *Νέον Αστύ*. Αξίζει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του ο Καζαντζάκης βιοπορίστηκε από τις δημοσιογραφικές ταξιδιωτικές του αποστολές (οι βασικές του συνεργασίες ήταν στον *Ελεύθερο Τύπο* και την *Καθημερινή*) και τη μετάφραση κλασικών έργων της παγκόσμιας λογοτεχνίας.

Μετά το πέρας των προπτυχιακών του σπουδών μεταβαίνει το 1907 στη Γαλλία για μεταπτυχιακές σπουδές. Στο Παρίσι παρακολουθεί μαθήματα του Ερρίκου Μπερξόν – μάλιστα υπήρξε ο εισηγητής των απόψεών του στην Ελλάδα, σε διάλεξη που έδωσε το 1912. Επηρεάζεται πολύ από το *elan vital*, τον βιταλισμό του Μπερξόν, θεωρία που αναζητεί την κινητήρια δύναμη του Σύμπαντος, που ολοένα εξελίσσεται προσπαθώντας να μετουσιώσει την ύλη σε πνεύμα. Ο βιταλισμός του Μπερξόν είναι φανερός στις μεγάλες μυθιστορηματικές συνθέσεις της τελευταίας 15ετίας της ζωής του.

Στο Παρίσι γράφει τα θεατρικά έργα *Έως τότε;*, *Φασγά*⁵ και το μυθιστόρημα *Σπασμένες Ψυχές* (1907). Καθοριστική, ωστόσο, θα αναδειχθεί η γνωριμία και επαφή του με το έργο του Νίτσε, το οποίο μάλιστα υπήρξε και αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής που υπέβαλε επί υφηγεσία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με τίτλο *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας*. Με την επιστροφή του στο Ηράκλειο (1909) ο Καζαντζάκης δίνει προς εκτύπωση τη διατριβή του στο τυπογραφείο του Στυλιανού Αλεξίου και γνωρίζει την κόρη του Γαλάτεια, με την οποία συνάπτει δεσμό. Η Γαλάτεια υπήρξε μια εξαιρετικά μορφωμένη και δυναμική γυναίκα, η προσωπικότητα της οποίας γεννά και σήμερα ακόμη τον θαυμασμό.

Με την ολοκλήρωση της διατριβής του (1910) επιστρέφει στη συγγραφή θεατρικού έργου: *Ο Πρωτομάστορας* (αρχικός τίτλος *Η Θυσία*) παραπέμπει στο δημοτικό τραγούδι *Το γιοφύρι της Άρτας*. Το έργο βραβεύτηκε σε λογοτεχνικό

⁵ Φασγά ονομάζεται η κορυφή του όρους όπου ο Μωυσής είδε τη Γη της Επαγγελίας και πέθανε.

διαγωνισμό και θεωρείται μια δοκιμή στον ηθογραφικό ρεαλισμό, τον οποίο ο συγγραφέας θα ενσωματώσει και εξελίξει στα μυθιστορήματα της τελευταίας περιόδου. Σε αντίθεση με το *Ξημερώνει* που είχε σημειώσει μεγάλη επιτυχία σε θέατρο της Αθήνας, ο *Πρωτομάστορας* παραστάθηκε χωρίς επιτυχία. Τα περισσότερα από τα θεατρικά έργα του Καζαντζάκη, πάντως, δεν ανέβηκαν στη σκηνή και πιθανότατα δεν προορίζονταν για κάτι τέτοιο. Την ίδια χρονιά συγγράφει το *Κωμωδία – τραγωδία μονόπρακτη* και το μελέτημα *Η επιστήμη εχρεωκόπησε*. Οι πνευματικές του ανησυχίες και η δίψα του για γράψιμο είναι έκδηλα, παρά το νεαρό της ηλικίας του.

Ένθερμος δημοτικιστής, υποστηρίζει σφόδρα τη διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία στο δοκίμιό του *Για τους νέους μας*. Το 1910 τον βρίσκει στην Αθήνα. Γίνεται ιδρυτικό μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου⁶, συνεχίζοντας τον αγώνα του για απαγκίστρωση της πνευματικής ζωής της χώρας από τη στείρα αρχαιολατρία. Στον Εκπαιδευτικό Όμιλο γνωρίζει τον μετέπειτα στενό του φίλο Άγγελο Σικελιανό, αλλά και τον Παντελή Πρεβελάκη. Στην Αθήνα συζητεί με τη Γαλάτεια, την οποία παντρεύεται το 1911 μυστικά, καθώς ο πατέρας του δεν την ήθελε για νύφη. Το 1912 κατατάσσεται στο στρατό και τοποθετείται στο γραφείο του τότε πρωθυπουργού, Ελευθερίου Βενιζέλου.

Ο Καζαντζάκης ταξίδεψε πολύ στη ζωή του, αλλά αναμφίβολα ένα καθοριστικό ταξίδι είναι αυτό που πραγματοποιεί με τον Άγγελο Σικελιανό για περίπου σαράντα μέρες στο Άγιον Όρος (1914). Ο Καζαντζάκης επηρεάζεται αναμφίβολα από τον θρησκευτικό μυστικισμό του Σικελιανού, ο οποίος αρχίζει να επεξεργάζεται το θέμα της σωτηρίας και της λύτρωσης – τα μοτίβα αυτά θα βρούμε αργότερα και στα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη. Είναι η περίοδος που ο συγγραφέας, παραλλάσσοντας τις διδαχές που άκουσε στο καθολικό σχολείο της Νάξου, δίνει τελική μορφή σε ένα αξίωμα που επανέρχεται συχνά στο έργο του: σκοπός της ανθρώπινης ζωής είναι «η μετουσίωση της ύλης στο πνέμα»⁷. Οι δύο φίλοι μελετούν τα Ευαγγέλια και εκδηλώνουν τις μεταφυσικές τους ανησυχίες, που αργότερα, το 1920, θα ωθήσουν τον Καζαντζάκη να μελετήσει τον βουδισμό⁸. Στο Άγιον Όρος είναι που γνωρίζει και τον Γεώργιο Ζορμπά, έναν εργάτη, μια γνωριμία καθοριστική για τον συγγραφέα. Όπως ο ίδιος γράφει στον πρόλογο του *Ζορμπά*:

⁶ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα 1996, σ. 395.

⁷ Roderick Beaton, *ό.π.*, σ. 163 – 164.

⁸ Roderick Beaton, *ό.π.*, σ. 163.

«Στη ζωή μου, οι πιο μεγάλοι ευεργέτες στάθηκαν τα ταξίδια και τα ονειράτα. Από τους ανθρώπους, ζωντανούς και πεθαμένους, πολύ λίγοι με βοήθησαν στον αγώνα μου. Όμως, αν ήθελα να ξεχωρίσω ποιοι άνθρωποι αφήκαν βαθύτερα τ' αχνάρια τους στην ψυχή μου, ίσως να ξεχώριζα τρεις τέσσερις: τον Όμηρο, τον Μπέρζονα, το Νίτσε και το Ζορμπά [...] Ο Ζορμπάς μ' έμαθε ν' αγαπώ τη ζωή και να μη φοβούμαι το θάνατο»⁹.

Τα ταξίδια με τον Σικελιανό συνεχίζονται και το επόμενο έτος σε όλη την Ελλάδα, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να λύσει με διάφορους τρόπους το βιοποριστικό του πρόβλημα. Στο πλαίσιο αυτό σχεδιάζει με τον Ιω. Σκορδίλη να μεταφέρει ξυλεία από το Άγιον Όρος, επιχείρηση που θα αποτύχει. Το 1916 ο Καζαντζάκης βρίσκεται με τον Ζορμπά στη Στούπα της Δυτικής Μάνης, προκειμένου να εκμεταλλευθούν ένα λιγνιτωρυχείο. Εκεί θα παραμείνουν μέχρι το 1917. Η εργασιακή του αυτή εμπειρία αποτελεί και την πηγή της έμπνευσής του για τη συγγραφή του μυθιστορήματος *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Παρά το ότι η χώρα έχει εμπλακεί πια στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και οι ανάγκες σε κάρβουνο είναι αυξημένες, η φτώχη σε ποσότητα και ποιότητα κάρβουνου περιοχής της Στούπας τον αναγκάζουν να αποχωρήσει το 1917. Την επόμενη χρονιά θα βρεθεί στην Ελβετία και συντροφιά με τον φίλο του, νεαρό διπλωμάτη Γιάννη Σταυριδάκη και την Έλλη Λαμπρίδη επισκέπτεται συστηματικά τους τόπους από τους οποίους πέρασε ο Νίτσε.

Το 1919 διορίζεται από τον Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Περιθάλψεως. Βασική του αποστολή κατά την παραμονή του στο εν λόγω Υπουργείο είναι ο ασφαλής επαναπατρισμός των Ελλήνων του Καυκάσου. Ο ελληνισμός του Καυκάσου υφίσταται διώξεις είτε από τους μουσουλμάνους είτε από μπολσεβίκους (έχει προηγηθεί η εκστρατεία στην Ουκρανία στην οποία συμμετείχαν τα ελληνικά στρατεύματα), είτε βρίσκεται μεταξύ διασταυρούμενων πυρών μπολσεβίκων και «Λευκών». Στις απεγνωσμένες εκκλήσεις του πληθυσμού για βοήθεια ο Βενιζέλος ανταποκρίνεται τον Ιούλιο του 1919 και αποστέλλει δύο Επιτροπές: μία πολιτική, με επικεφαλής τον νεαρό διπλωμάτη Ιω. Σταυριδάκη (ο οποίος κατά τη διάρκεια της αποστολής πεθαίνει) και μία Επιτροπή Περίθαλψης και Παλιννόστησης, με επικεφαλής τον Νίκο Καζαντζάκη. Ο Καζαντζάκης παίρνει μαζί τους Ηρακλή Πολεμαρχάκη (Συνταγματάρχη Δικαστικού), Δ. Φικιώρη, Ιωάννη Ζερβό, Ιωάννη Κωνστανταράκη (καθηγητή Φιλολογίας), Αλέξανδρο Ραφαήλ (ανθυπολοχαγό ως διερμηνέα), Ιωάννη Αγγελάκη (πατέρα της

⁹ Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα 1981, σ. 7.

Κατερίνας Αγγελάκη – Ρουκ) και τον ιατρό Ελευθεριάδη. Στα έγγραφα δεν εμφανίζεται το όνομα του Γιώργου Ζορμπά¹⁰, αλλά ο Καθηγητής Κων/νος Φωτιάδης θεωρεί βέβαιη την παρουσία του. Ως βέβαιη εξάλλου εμφανίζεται η παρουσία του Ζορμπά στην αναθεωρημένη έκδοση του μυθιστορήματος¹¹. Η Επιτροπή με επικεφαλής τον Καζαντζάκη πήγε στο Νοβοροσσίσκ και ο τομέας ευθύνης της ήταν ο ελληνισμός της Νότιας Ρωσίας και του Βόρειου Καυκάσου. Η μεταφορά προσέκρουε στην επιθυμία αρκετών Ελλήνων να παραμείνουν στην περιοχή, του Μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρυσανθου, ο οποίος δεν επιθυμούσε την εκκένωση, καθώς εργαζόταν για τη δημιουργία ανεξάρτητης Ποντοαρμενικής Δημοκρατίας, αλλά και των Αρμενίων, που ήλπιζαν στη βοήθεια ελληνικών στρατιωτικών ομάδων. Παρ' όλες τις δυσχέρειες, η Επιτροπή κατορθώνει να επαναπατρίσει 150.000 Έλληνες. Ο Καζαντζάκης μεταβαίνει στη Μακεδονία και τη Θράκη και επιβλέπει την εκεί εγκατάσταση των προσφύγων.

Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 το Κόμμα των Φιλελευθέρων, πέρα από κάθε προσδοκία ηττάται και ο Καζαντζάκης αποχωρεί από το Υπουργείο. Σύμφωνα με τον Beaton τότε κλείνει μια δεκαετία «εθνικιστικής ζέσης»¹² και αρχίζει να φλερτάρει με τον κομμουνισμό. Ξεκινά ταξίδια στο εξωτερικό που θα τον συνοδέψουν σε όλη του τη ζωή – δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της μετέπειτα ζωής του το πέρασε στο εξωτερικό, με εξαίρεση τη δεκαετία πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο που έμεινε αρκετά στην Ελλάδα.

Περιηγείται στο Παρίσι και τη Γερμανία (1921), κατόπιν στη Βιέννη. Την επόμενη χρονιά πραγματοποιεί νέο ταξίδι στη Γερμανία και συγκεκριμένα στο Βερολίνο (1922) και το Νάουμπεργκ (1923). Το 1922 –1923 (μεταξύ Βιέννης και Βερολίνου) γράφει την *Ασκητική*, στην οποία «προβάλλει τη δική του εκδοχή της δικτατορίας του προλεταριάτου»¹³. Στην Ιταλία και στην Ασία θα ολοκληρώσει το έργο *Βούδας*. Επιστρέφει στην Αθήνα και το Ηράκλειο, ενώ λίγο αργότερα πραγματοποιεί νέο ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση, αυτή τη φορά ως ανταποκριτής της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελεύθερος Λόγος*¹⁴.

¹⁰ Ευριπίδης Π. Γεωργανόπουλος, *Οι προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση κατά το τέλος της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1916 –1922*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 224.

¹¹ Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα 2017, σ. 6 – 9.

¹² Roderick Beaton, *ό.π.*, σ. 164.

¹³ Roderick Beaton, *ό.π.*, σ. 164.

¹⁴ Άλκης Ρήγος, «Ο πολιτικός Καζαντζάκης μέσα από το έργο του Νίκου Πουλιόπουλου», εφημ. *Αυγή*, δημοσίευση στις 16 Οκτωβρίου 2017, ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 25/5/2018.

Το 1924 ο Νίκος Καζαντζάκης βρίσκεται για λίγο στην Ιταλία και κατόπιν στο Ηράκλειο Κρήτης, όπου και έχει την πνευματική ηγεσία μιας δυσαρεστημένης ομάδας Μικρασιατών προσφύγων. Ο Καζαντζάκης συμμεριζόταν την άποψη του Παλαμά ότι η ίδια η ζωή του καλλιτέχνη αποτελεί έργο τέχνης, μια άποψη του 19^{ου} αιώνα, που εφαρμόζει όμως στη ζωή που ζει τον 20^ο αιώνα. Ξεκινά μια πλειάδα ταξιδιών: στη Ρωσία (1925), την Παλαιστίνη, την Κύπρο, τη Ρώμη, την Ισπανία, την Αίγυπτο και το Σινά (1927), επιστροφή στην Ελλάδα και την Αίγινα, όπου το 1927 αναθεωρεί την *Ασκητική*.

Ήδη από το 1925 έχει συλλάβει και ξεκινήσει το έργο που εντυπωσιάζει χάρη στην τεράστια έκτασή του, την *Οδύσσεια*, έργο που ο ίδιος μέχρι το τέλος της ζωής του υποστήριζε ότι είναι το σημαντικότερο πόνημά του¹⁵. Η εκτενής σύνθεση του έργου παραπέμπει στην ποίηση του Παλαμά (τηρουμένων των αναλογιών) κι όχι στην ελληνική ποίηση, όπως αυτή εξελίχτηκε μετά από το 1930. Έτσι, ενώ η *Οδύσσεια* δημοσιεύτηκε τελικά το 1938, είναι στην πραγματικότητα μια ποιητική σύνθεση της δεκαετίας του '20. Όπως σωστά παρατηρεί ο Δημήτρης Τζιόβας, ενώ ο 19^{ος} αιώνας έδωσε τη μείζονα αφήγηση μέσα από την ιστοριογραφία (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κων/νου Παπαρρηγόπουλου) ή μυθιστόρημα (*Το ταξίδι μου* του Γ. Ψυχάρη), τον 20^ο αιώνα τη μείζονα αφήγηση τη συναντούμε στις μεγάλες ποιητικές συνθέσεις, όπως ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου* του Κωστή Παλαμά, το *Μυθιστόρημα* του Σεφέρη, ο *Μπολιβάρ* του Εγγονόπουλου, το *Άξιον Εστί* του Ελύτη¹⁶.

Η μεγαλύτερη ποιητική σύνθεση είναι αναμφίβολα η *Οδύσσεια*. Στο αφηγηματικό ποίημα, 33.333 στίχων, ο Οδυσσεύς βρίσκει ανιαρή την επιστροφή του στην Ιθάκη και ξαναρίχνεται σε νέες περιπέτειες, με σύντροφό του την Ελένη (της Σπάρτης) με την οποία έχει κλεφτεί. Το ποίημα ακολουθεί την ομηρική λογική των 24 ραψωδιών, στην πραγματικότητα, όμως, εκφράζει τη μεταφυσική αγωνία του καλλιτέχνη. Η εξωτερική δράση του «Δυσσέα» στο τέλος του έργου ενώνεται με τις πεποιθήσεις του στο μυαλό του ήρωα, ο οποίος βαδίζει στον Νότιο Πόλο και πεθαίνει πάνω σε ένα παγόβουνο. Το ποίημα δημοσιεύτηκε χωρίς τόνους και πνεύματα.

¹⁵ Νίκος Μαθιουδάκης, «Σκιαγραφώντας τους αδελφοφάδες», Εισαγωγή στο: Νίκος Καζαντζάκης, *Αδελφοφάδες*, Αθήνα 2013, σ. 7. Σύμφωνα με τον Μαθιουδάκη, ο Καζαντζάκης υιοθετούσε τη γραφή *Οδύσεια*, με ένα σίγμα. Τη θεωρούσε το Έργο του και δήλωνε ότι, κι αν ακόμη καταστρεφόταν όλο του το έργο και δεν έμενε τίποτε άλλο εκτός από την *Οδύσεια*, ο ίδιος θα θεωρούσε το έργο του σωσμένο.

¹⁶ Δημήτρης Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, β' έκδοση, Αθήνα 2002, σ. 250 – 251.

Δίχασε την κριτική της εποχής, λόγω της γλώσσας που θεωρήθηκε εξεζητημένη, ένα συμπύλημα της ντοπιολαλιάς όλου του Ελληνισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Καζαντζάκης λίγο καιρό αργότερα αισθάνθηκε την ανάγκη να δημοσιεύσει ένα γλωσσάρι δύο χιλιάδων λέξεων από αυτές που είχε χρησιμοποιήσει στο ποίημα¹⁷, γεγονός που αποδείκνυε ότι και η δημοτική, όπως και η καθαρεύουσα, διέτρεχε τον κίνδυνο να γίνει ακατανόητη. Το έργο, πάντως, δεν έγινε αποδεκτό. Σύμφωνα με τον Beaton: «Μετά την ολοκλήρωση του οριακού έργου, ο Καζαντζάκης, όπως ακριβώς συνέβη και με τον Σικελιανό μετά από τις Δελφικές Εορτές και με τον Βάρναλη μετά τους Σκλάβους Πολιορκημένους, άλλαξε πορεία. Δεν υπήρχε καμία πιθανότητα οι ποιητές αυτοί να προχωρήσουν περισσότερο προς την ίδια κατεύθυνση. Έτσι, η κληρονομιά του Παλαμά τελείωσε με υπερτροφικό τρόπο»¹⁸.

Στο μεταξύ, συντελούνται ριζικές μεταβολές στην προσωπική του ζωή: το 1926 παίρνει διαζύγιο από τη Γαλάτεια Αλεξίου με την οποία βρίσκονταν σε διάσταση για μεγάλο χρονικό διάστημα. Διατηρεί ήδη δεσμό με την Ελένη Σαμίου, την οποία είχε γνωρίσει στην Αθήνα. Ακολουθεί ένα ακόμη ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση και συγκεκριμένα στον Καύκασο, επιστροφή στην Αθήνα, τρίτο ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση (1928), στο Βερολίνο και την Τσεχοσλοβακία (1929), στο Παρίσι και τη Νίκαια (1930), επιστροφή στην Ελλάδα και εγκατάσταση στην Αίγινα, δεύτερο ταξίδι στο Παρίσι, στην Ισπανία (1932), επιστροφή στην Αίγινα (1933). Το 1934 συγγράφει τρία σχολικά βιβλία για τη Β΄ και τη Γ΄ Δημοτικού, εκ των οποίων το ένα επιλέγεται από το Υπουργείο Παιδείας. Ακολουθούν ταξίδια στην Κίνα και την Ιαπωνία (1935), επιστροφή στην Αίγινα, περιήγηση στην Πελοπόννησο (1937), ενώ το 1939 η έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου τον βρίσκει στην Αγγλία.

Η δεκαετία του '30 σφραγίζεται από τη μεταξική δικτατορία και ο Ιω. Μεταξάς επιχειρεί ένα άνοιγμα στην ελληνική διανόηση. Ο κατάλογος των πνευματικών ανθρώπων που έλαβαν δημόσιες θέσεις την περίοδο εκείνη είναι μακρύς: Τέλλος Άγρας, Ειρήνη Αθηναία, Ιωάννης Γρυπάρης, Νίκος Καζαντζάκης, Κώστας Καρθαίος, Κωστής Μπαστιάς, Στρατής Μυριβήλης, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Κλέων Παράσχος, Παντελής Πρεβελάκης, Γιώργος Σεφέρης και Άγγελος Τερζάκης. Εντυπωσιακά διευρυμένη είναι και η λίστα των λογοτεχνών που συνεργάστηκαν με

¹⁷ Δημήτρης Τζιόβας, *ό.π.*, σ. 188.

¹⁸ Roderick Beaton, *ό.π.*, σ. 166 – 167.

τα έντυπα του μεταξικού καθεστώτος, εκείνων που τιμήθηκαν με βραβεία και όσων έλαβαν κάποιου είδους χρηματική ενίσχυση¹⁹.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο Καζαντζάκης βρισκόταν απομονωμένος στην Αίγινα, όπου μέσα του φούντωνε, εξαιτίας των γεγονότων, η επιθυμία του να αναμειχθεί με την πολιτική. Το 1943 ολοκληρώνει το έργο *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Το 1944 γράφει τα θεατρικά έργα *Καποδίστριας* και *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*. Το 1945 παντρεύεται την Ελένη Σαμίου, ηγείται ενός σοσιαλιστικού κόμματος και διορίζεται Υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου στην Κυβέρνηση Συνασπισμού του Σοφούλη, όπου θα παραμείνει μέχρι το 1946, οπότε και παραιτείται. Κατά τη διάρκεια της θητείας του η κυβέρνηση τον στέλνει στην Κρήτη, προκειμένου να συντάξει έκθεση για τις βιαιοπραγίες των Γερμανών.

Το μεγαλύτερο διάστημα της επόμενης δεκαετίας, ο Καζαντζάκης θα το περάσει στο εξωτερικό. Μετά από ένα μικρό χρονικό διάστημα παραμονής στην Αγγλία και στο Παρίσι (όπου εργάστηκε ως φιλολογικός σύμβουλος της UNESCO, θέση από την οποία παραιτήθηκε το 1948), εγκαθίσταται μόνιμα στην Αντίμπ της γαλλικής Κυανής Ακτής.

Είναι η περίοδος της διεθνούς καταξίωσης, που καταλήγει με την απονομή του Βραβείου Ειρήνης στη Βιέννη (1956). Η περίοδος αυτή επιτρέπει στον Καζαντζάκη να ταξιδέψει, αλλά το 1951 διαγιγνώσκεται με καλοήγη λεμφοειδή λευχαιμία, εξαιτίας της οποίας χάνει το δεξί του μάτι. Ξεκινά σειρά θεραπειών τόσο στο Φράιμπουργκ, όσο και στην Ολλανδία (1952), στο Παρίσι (1953).

Τα επτά μυθιστορήματα της τελευταίας 15ετίας είναι που καθιστούν σήμερα τον Καζαντζάκη αναμφίβολα τον πιο γνωστό και μεταφρασμένο Έλληνα πεζογράφο στο εξωτερικό. Αυτό προφανώς αδικεί την προηγούμενη λογοτεχνική παραγωγή ενός ανθρώπου που εμφανίστηκε στα γράμματα το 1902 και το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του έγραψε θεατρικά έργα, φιλοσοφία, ταξιδιωτικές αφηγήσεις και ποίηση.

Στα μυθιστορήματα αυτά, ωστόσο, πρέπει να σταθούμε, όχι μόνο γιατί ο συγγραφέας τους οφείλει (σε μεγάλο βαθμό) σε αυτά την αναγνώρισή του σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά κυρίως για τρεις λόγους: α. Γράφτηκαν στην Κατοχή, την εμφυλιακή και τη μετεμφυλιακή Ελλάδα και φαίνεται να εμπεριέχουν με κρυπτικό τρόπο όλο τον σκεπτικισμό της εποχής και τον προβληματισμό του συγγραφέα για τα

¹⁹ Bart Soethaert, *Το Χρονικό μιας πολιτείας του Παντελή Πρεβελάκη και η «μεταβολή» της 4ης Αυγούστου 1936*, Ανακοίνωση στο Ε΄ Πανευρωπαϊκό Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (Ε.Ε.Ν.Σ), Οκτώβριος 2014. Η ανακοίνωση ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα της Ε.Ε.Ν.Σ στις 20 – 9 – 2018.

τεκταινόμενα. β. Είναι τα έργα της ωριμότητας, στα οποία ο Καζαντζάκης κατορθώνει να συμπυκνώσει τα ιδεολογικά και καλλιτεχνικά ρεύματα που τον έχουν επηρεάσει ήδη από τη νιότη του. γ. Είναι τα πιο αποκαλυπτικά σε σχέση με την ίδια την προσωπικότητα του συγγραφέα. Ας μην ξεχνάμε ότι η *Αναφορά στον Γκρέκο* είναι μία αυτοβιογραφική μυθιστορία. Αναλυτικά:

Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά (1946): Είναι το πρώτο από τα επτά μυθιστορήματα. Γράφτηκε στην Κατοχή (1941 – 1942) αλλά δημοσιεύτηκε το 1946, όταν ο συγγραφέας ήταν ήδη 63 ετών. Το μυθιστόρημα δίνει την ευκαιρία στον Καζαντζάκη να επιστρέψει δυναμικά (μετά από την αποδοκιμασία που αντιμετώπισε η *Οδύσσεια*) και μάλιστα να εδραιωθεί διεθνώς. Ο Beaton εύστοχα παρατηρεί την ομοιότητα του Ζορμπά με το έργο του Πρεβελάκη *Το Χρονικό μια πολιτείας* (1938). Οι ομοιότητες είναι δύο. Η πρώτη είναι εξωτερική, εμφανής ήδη από τον τίτλο των μυθιστορημάτων (με εντελώς, όμως, διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο) και η άλλη εσωτερική: η φιγούρα της Μαντάμ Ορτάνς είναι μια πραγματική φιγούρα της αποτύπωσης της Κρήτης στο *Χρονικό*²⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποτύπωση της σκληρής ζωής της υπαίθρου. Ο Καζαντζάκης με γλαφυρότητα εμφανίζει τον πρωτόγονο τρόπο εργασίας του εργάτη Αλέξη Ζορμπά, στον οποίο, όμως, εύκολα ανιχνεύουμε τον Έλληνα αγρότη. Σύμφωνα με τον αφηγητή, ο βίος του Ζορμπά μοιάζει με Αγίου, γι' αυτό και το είδος που συνάδει με τον βίο αυτόν είναι το συναξάρι. Ο σχεδιαζόμενος, μάλιστα, τίτλος του έργου ήταν *Το συναξάρι του Ζορμπά*, ενώ η λέξη «συναξάρι» επανέρχεται και στον επίλογο του έργου: «*Σε λίγες εβδομάδες το Συναξάρι τελείωσε*»²¹.

Τον λόγο αλλαγής του τίτλου εξηγεί εύστοχα ο Roderick Beaton. Πέρα από την προφανή σύνδεση του τίτλου του μυθιστορήματος με τον τίτλο της *Πολιτείας* του Πλάτωνα, κάνει μια εξαιρετικά εύστοχη παρατήρηση. Οι δυο πρώτες φράσεις του Ζορμπά («*Τον πρωτογνώρισα στον Πειραιά. Είχα κατέβει στο λιμάνι...*») είναι πιστή αντανάκλαση των πρώτων φράσεων της πλατωνικής *Πολιτείας*: «*Κατέβην χθες εις Πειραιά...*». Και η μίμηση της *Πολιτείας* δεν σταματά εδώ: ολόκληρος ο Ζορμπάς είναι ένας «πλατωνικός», φιλοσοφικός διάλογος του αφηγητή με τον Ζορμπά (ο ένας αποκαλούσε τον άλλο «αφεντικό» στην πραγματική ζωή), του ανθρώπου που μέχρι τότε αντιμετώπιζε τη ζωή μέσα από τη θεωρία και εκείνου που είχε λάβει τα μαθήματα των βιωμάτων. Και όπως όλοι οι πλατωνικοί διάλογοι, έτσι και ο Ζορμπάς

²⁰ Roderick Beaton, *ό.π.*, σ. 230 – 231.

²¹ Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα 1981, σ. 314.

στην κατάληξή του δεν αποδίδει «νικητήριο επιχείρημα» σε καμία από τις αντιμαχόμενες πλευρές²².

Ο καπετάν Μιχάλης (1950). Το έργο αναφέρεται στις τελευταίες εξεγέρσεις (1889) του 19^{ου} αιώνα που έλαβαν χώρα στην Κρήτη και αποσκοπούσαν στην απελευθέρωσή της και την ενσωμάτωσή της στον εθνικό κορμό. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ιστορικό μυθιστόρημα, αν αφενός δεν ξεπρόβαλλαν τόσο έντονα οι αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας του συγγραφέα, αφετέρου ο συγγραφέας δεν ασκούσε έντονη κριτική στον πατριωτικό οίστρο του Καπετάν Μιχάλη. Αυτό που απομένει δεν είναι τόσο η επανάσταση, όσο η απόλυτη αφοσίωση σε κάποιο ιδανικό.

Ο τελευταίος πειρασμός (1951) : βασικό θέμα είναι η πάλη ανάμεσα στις δύο φύσεις του Χριστού: την ανθρώπινη και τη θεϊκή. Η πρώτη δοκιμή πάνω στο θέμα είχε γίνει ήδη από το 1942 στην Αίγινα, οπότε και ο Καζαντζάκης είχε γράψει ένα έργο με τίτλο *Τ' απομνημονεύματα του Χριστού*. Η τελική επεξεργασία του θέματος και ο μετασχηματισμός του στον *Πειρασμό* έγινε την περίοδο 1950-1951 στην Αντίμπ της Γαλλίας. Το μυθιστόρημα γέννησε αντιδράσεις στους εκκλησιαστικούς κύκλους, καθώς ο Καζαντζάκης προβληματίζεται για τη διφυή φύση του Χριστού. Ο κεντρικός ήρωας του βιβλίου ταλανίζεται αδιάκοπα και θυσιάζεται, για να κερδίσει την πολυπόθητη ελευθερία. Το βιβλίο εκδόθηκε πρώτα στη Νορβηγία και τη Σουηδία και έπειτα στην Ελλάδα (1955). Παρά τις συνεχείς ανακοινώσεις της ελληνικής Εκκλησίας και την απαίτησή της να απαγορευτεί η κυκλοφορία του βιβλίου, το βιβλίο κυκλοφόρησε κι ο Καζαντζάκης αναθεματίστηκε, αλλά δεν αφορίστηκε – και ως κυριαρχεί αυτή η εντύπωση στη συλλογική συνείδηση. Αντίθετη στην απαγόρευση στάθηκε η πολιτική ηγεσία του τόπου, ενώ τον αφορισμό απέτρεψε ο Πατριάρχης Αθηναγόρας.

Ο φτωχούλης του Θεού (1952) αντλεί τον ήρώα του από το χώρο της θρησκείας. Είναι μια μυθιστορηματική βιογραφία του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης, με αφηγητή τον Λεόνε, έναν ταπεινό ζητιάνο, ο οποίος συνάντησε το πλούσιο αρχοντόπουλο Φραγκίσκο. Ο τελευταίος εγκαταλείπει την πλούσια ζωή και ακολουθεί τις θεϊκές επιταγές, κηρύττοντας την αγάπη. Ο Λεόνε τον ακολουθεί και του συμπαραστέκεται μέχρι το θάνατό του. Ο Καζαντζάκης αφιέρωσε το βιβλίο «στον Άγιο Φραγκίσκο του καιρού μας, Dr. Albert Schweitzer»²³. Υπάρχουν ενδείξεις ότι το έργο έχει δεχτεί επιδράσεις από το μυθιστόρημα *Ο θάνατος του*

²² Roderick Beaton, *ό.π.*, σ. 232.

²³ Ν. Καζαντζάκης, *Ο φτωχούλης του Θεού*, Αθήνα 1981, σ. 7.

Μέδικου (1939) του Παντελή Πρεβελάκη, μια μυθιστορηματική βιογραφία του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης.

Ο Χριστός ξανασταυρώνεται (1954). Γράφτηκε το 1949, αλλά κυκλοφόρησε το 1954. Μια ομάδα κυνηγημένων από τους Τούρκους προσφύγων καταφτάνει σε ένα ελληνικό χωριό, στα βόρεια της Ανατολίας. Οι κάτοικοι αναπαριστούν εδώ και επτά χρόνια τα πάθη του Χριστού, αυτοσχεδιάζοντας. Οι πρωταγωνιστές του εθίμου ταυτίζονται πλήρως με τους ήρωες που αναπλάθουν. Οι πρόσφυγες είναι φτωχοί και απελπισμένοι. Η σύγκρουση με τους εύπορους άρχοντες του χωριού είναι αναπόφευκτη. Τους βοηθούν μόνο ο Μανωλιός (που αναπαριστά τον Χριστό) και όσοι αναπαριστούν τους μαθητές. Το μυθιστόρημα ακολουθεί αντίστροφη χρονική πορεία σε σχέση με τη χρονική σειρά των θρησκευτικών γεγονότων και τελετών: ξεκινά το Πάσχα και λήγει τα Χριστούγεννα με τη δολοφονία του αθώου βοσκού Μανωλιού (που αναπαριστά τον Χριστό) από τον ιερέα μέσα στην εκκλησία. Ο Καζαντζάκης επινοεί ένα έθιμο, επαναλαμβανόμενο δηλαδή γεγονός, που καταλήγει σε μάταιη θυσία. Οι συνειρμοί σε σχέση με τον Εμφύλιο είναι εμφανείς.

Οι αδερφοφάδες (1954) : στο μυθιστόρημα αυτό ο Καζαντζάκης μιλάει απροκάλυπτα (κι όχι κρυπτικά όπως στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*) για τον Εμφύλιο. Το φανταστικό χωριό Κάστελος (τοποθετείται στην Ήπειρο), βρίσκεται υπό τον έλεγχο του στρατού. Οι αντάρτες (αρχηγός των οποίων είναι ο καπετάν – Δράκος, γιος του ιερέα του χωριού) πολιορκούν το χωριό. Ο ιερέας παπά – Γιάνναρος προσπαθεί να συμφιλιώσει τις αντιμαχόμενες πλευρές. Κάνει διαπραγματεύσεις με τους αντάρτες και συμφωνούν την ειρηνική παράδοση του χωριού, όμως ο καπετάν – Δράκος εισερχόμενος στο χωριό εκτελεί 12 ανθρώπους. Ο ιερέας αποφασίζει να διέλθει τα χωριά, κηρύττοντας συμφιλιωτικό μήνυμα και ο γιος του δίνει εντολή να τον σκοτώσουν. Ο Καζαντζάκης δήλωσε ότι η κεντρική ιδέα του έργου είναι πως «ένας άνθρωπος σήμερα που θέλει να 'ναι ελεύθερος, είναι χαμένος»²⁴. Το μυθιστόρημα γράφτηκε στην Αντίμπ ανάμεσα στο 1948 και 1949, αλλά το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1963.

Η Αναφορά στον Γκρέκο (1961): δημοσιεύτηκε, όπως *Οι Αδερφοφάδες*, μετά τον θάνατο του συγγραφέα. Πρόκειται για μια ποιητική αυτοβιογραφία που απευθύνεται στον συμπατριώτη του Καζαντζάκη, τον διεθνούς φήμης ζωγράφο Δομήνικο

²⁴ Ν. Μαθιουδάκης, *ό.π.*, σ. 10.

Θεοτοκόπουλο. Ο συγγραφέας αναφέρεται στα σημαντικά γεγονότα της ζωής του, χωρίς να τηρεί αυστηρά χρονολογική σειρά.

Το μυθιστόρημα ως είδος πρόσφερε στον Καζαντζάκη την παγκόσμια καταξίωση. Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι στον Καζαντζάκη συμφύρονται και ταυτόχρονα ανανεώνονται οι προγενέστερες ελληνικές λογοτεχνικές σχολές: ο ρομαντισμός (με τρόπο υπερβολικό), η ηθογραφία, ο ρεαλισμός, ακόμη κι ο νατουραλισμός. Το μυθιστόρημα του Καζαντζάκη κινείται σε τρεις άξονες: τον χώρο, την κοινωνία και τον άνθρωπο, ο οποίος ταλανίζεται από την πάλη ανάμεσα στο πνεύμα και το σώμα.

Οι κεντρικοί ήρωες των μυθιστορημάτων έρχονται από το ιστορικό παρελθόν και συνήθως εγκαταβιώνουν σε μικρές, αγροτικές κοινωνίες. Δίνεται, έτσι, η δυνατότητα στον συγγραφέα να ερμηνεύσει τα ήθη της ελληνικής υπαίθρου κάτω από το δικό του πρίσμα: αλληγορικά και φιλοσοφικά. Αποχαιρετά, με τρόπο σχεδόν λυρικό, έναν κόσμο που είναι καταδικασμένος να χαθεί. Οι κοινωνίες αυτές δεν είναι ένας απλός καμβάς πάνω στον οποίο εκτυλίσσονται οι υποθέσεις των έργων. Αντιθέτως, είναι συχνά η γενεσιουργός αιτία της διαμόρφωσης της προσωπικότητας των ηρώων, των διλημμάτων που τους απασχολούν, των επιλογών τους και – συχνά – της καταστροφής τους. Οι κοινωνίες αυτές, υποτίθεται κοινωνίες του παρελθόντος, στην πραγματικότητα αποτυπώνουν τη σύγχρονη ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα του Καζαντζάκη. Έτσι, εύκολα κάποιος αντιλαμβάνεται ότι τα γεγονότα στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* ή στις *Αδελφοφάδες* παραπέμπουν στον Εμφύλιο.

Στον Καζαντζάκη συναντάμε τον απλό άνθρωπο. Δανείζεται τον ήρωά του από τη θρησκεία ή την καθημερινή ζωή. Οι απλοί άνθρωποι του λαού δεν παρουσιάζονται, όμως, όπως τους γνωρίσαμε στο ηθογραφικό μυθιστόρημα και διήγημα (Καρκαβίτσας, Θεοτόκης, Κονδυλάκης). Αναγεννώνται και γίνονται ταυτόχρονα φερέφωνα των προβληματισμών του συγγραφέα, σε τέτοιο βαθμό, που εν τέλει αναιρείται το ίδιο το ηθογραφικό στοιχείο.

Η γλώσσα του Καζαντζάκη είναι δημοτική, διανθισμένη με ιδιοματισμούς και νεολογισμούς, που επικρίθηκε στην εποχή του για ροπή προς την εκζήτηση. Σε καμία περίπτωση αυτό δεν αναιρεί την εικονοπλαστική δύναμη των περιγραφών και κυρίως τη δυνατότητα που ο συγγραφέας δίνει στον αναγνώστη να εισέρχεται στον διλημματικό κόσμο των ηρώων.

Ταυτόχρονα, όμως, στον Καζαντζάκη συμφύρονται και οι μεγάλοι δάσκαλοί του: Όμηρος, Δάντης, Μπερζόν, Χριστός, Βούδας, Λένιν, Νίτσε. Κάποια περίοδο, μάλιστα, φαίνεται ότι «ερωτοτροπούσε ακόμη και με τον φασισμό του Μουσολίνι και του Φράνκο»²⁵. Αγαπημένος δάσκαλος, όμως, του Καζαντζάκη ήταν ο Γιώργος Ζορμπάς. «Ο Ζορμπάς μου έμαθε να μη φοβάμαι τον θάνατο», συνήθιζε να λέει.

Ο Νίκος Καζαντζάκης πεθαίνει στις 26 Οκτωβρίου 1957, σε ηλικία 74 ετών. Ενταφιάζεται στο Ηράκλειο Κρήτης.

²⁵ Roderick Beaton, *ό.π.*, σ. 163.

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ιστορικό πλαίσιο εποχής

2.1 Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους (1821-1897)

2.1.1 Η επανάσταση

Η περίοδος από το 1821 μέχρι το 1897 χαρακτηρίζεται ως η περίοδος που το ελληνικό Έθνος αρχικά επαναστατεί εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και εν συνεχεία συγκροτείται σε αυτόνομο κράτος.

Η ελληνική Επανάσταση δεν υπήρξε ιστορικό φαινόμενο ανεξάρτητο της εποχής του: ήταν κίνημα εθνικό και πολιτικό, προϊόν συγγενών κινημάτων της Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής²⁶. Εξασφάλισε στο Έθνος, ύστερα από πολλούς αιώνες δουλείας, ανεξάρτητη εθνική εστία και τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη δημοκρατικών θεσμών και ευνομούμενης πολιτείας.

Η Επανάσταση δεν εξερράγη σαν ένα αιφνίδιο γεγονός, αλλά προετοιμάστηκε από τους Κλέφτες και τους Αρματολούς (με τον ένοπλο αγώνα τους κατά των Τούρκων), την Εκκλησία (με την ανεκτίμητη συμβολή της στην διατήρηση της γλώσσας και της εθνικής οντότητας των Ελλήνων), τους δασκάλους και τους λόγιους (με το παιδευτικό και συγγραφικό τους έργο), τους έμπορους και τους ναυτικούς (με την οικονομική τους δύναμη, την προσφορά του στόλου και την επάνδρωσή του από εμπειροπόλεμους άνδρες) και, τέλος, τη Φιλική Εταιρεία (που όρκισε χιλιάδες αγωνιστές και φρόντιζε να διαδίδει ότι ο Αγώνας προστατεύεται από κάποια Αόρατη Αρχή, υπονοώντας την ομόδοξη Ρωσία). Κυρίως, όμως, προετοιμάστηκε από τον ανώνυμο λαό με τις αιματηρές θυσίες του.

Οι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας στη σύσκεψη της Βεσσαραβίας (Οκτώβριος 1820) κρίνουν σκόπιμο να υπάρξει αρχικά ένας αντιπερισπασμός στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Οι συνθήκες ήταν πρόσφορες: η περιοχή είχε Φαναριώτες διοικητές, μνημένους στη Φιλική Εταιρεία, η ελληνική παροικία είχε αναπτύξει ισχυρή αστική τάξη, η οποία ήταν φορέας των φιλελεύθερων ιδεών της Ευρώπης και του κινήματος του Διαφωτισμού, οι ηγέτες των στρατιωτικών φρουρών ήταν Έλληνες, μνημένοι στη Φιλική Εταιρεία. Τέλος, με βάση τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1812) στις

²⁶ Αννίτα Πρασά, «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και η επανάσταση στη Μολδοβλαχία», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα 2006, τ. 11, σ. 72 – 75.

Ηγεμονίες δεν υπήρχαν τουρκικές φρουρές. Παράλληλα, στη σύσκεψη της Βεσσαραβίας ορίστηκαν οι απόστολοι που θα προπαγάνδιζαν την Επανάσταση στα προεπιλεγμένα κέντρα του ηπειρωτικού κορμού της Ελλάδας. Η ηγεσία της Φιλικής, ωστόσο, αντιλαμβανόμενη τα προβλήματα της προετοιμασίας, μεταθέτει την έκρηξη της Επανάστασης για την άνοιξη του 1821²⁷.

Ωστόσο, οι φαναριώτικες διοικήσεις από κοινού με τους γηγενείς μεγαλοκτηματίες (βογιάροι) συχνά καταπίεζαν το εγχώριο στοιχείο, δημιουργώντας μίσος εναντίον των Ελλήνων, το οποίο βρήκε εκφραστή στο πρόσωπο του Βλάχοθ οπλαρχηγού Θεόδωρου Βλαδιμηρέσκου. Ο τελευταίος μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία, με σκοπό την απελευθέρωση της Βλαχίας. Παρά την αρχική συμφωνία με τον Υψηλάντη, σε σύντομο χρονικό διάστημα αυτονομήθηκε και στις 23 Μαΐου 1821 εκτελέστηκε, μετά από εις βάρος του απόφαση που εξέδωσε στρατιωτικό συμβούλιο²⁸. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, σε συνδυασμό με το ετερόκλητο πλήθος που κατόρθωσε να στρατολογήσει ο Υψηλάντης, οδήγησε γρήγορα το στράτευμα σε αναρχία και η κατάσταση έγινε έκρυθμη. Η απομόνωση του Υψηλάντη εντάθηκε στο διπλωματικό πεδίο από την αποκήρυξη του ίδιου και του κινήματός του από τη Ρωσία, η οποία παρά τις αρχικές προβλέψεις, επέτρεψε εν τέλει τη διέλευση οθωμανικού στρατού 30.000 ανδρών. Στην απομόνωση του Υψηλάντη συντέλεσε και ο αφορισμός τον οποίο επέβαλε ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄. Οι ήττες στο Γαλάτσι (1 Μαΐου 1821) και στο Δραγατσάνι (7 Ιουνίου 1821) απλώς σφράγισαν την αποτυχία του κινήματος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες²⁹.

Μετά από αυτές τις εξελίξεις, η Φιλική όρισε η ημερομηνία έναρξης της Επανάστασης στον ελλαδικό κορμό να είναι μέσα στον Μάρτιο του 1821. Η Πελοπόννησος προκρίθηκε για έξι κυρίως λόγους: **α.** Στη Νότια Ελλάδα υπήρχε έτοιμος εμπορικός στόλος, με караβοκύρηδες πρόθυμους να τον μετατρέψουν σε πολεμικό, **β.** Εξυπηρετείτο η στρατολόγηση, καθώς υπήρχαν χιλιάδες άντρες εμπειροπόλεμοι: κάποιοι είχαν εργαστεί στον αγγλικό στρατό στα Επτάνησα, κάποιοι άλλοι ήταν κλέφτες και αρματολοί, ενώ άλλοι ήταν εμπειροπόλεμοι ναυτικοί, είτε λόγω της σύγκρουσής τους με πειρατές, είτε λόγω της παραβίασης ναυτικών αποκλεισμών, είτε λόγω της υποχρεωτικής τους ναυτολόγησης στον Οθωμανικό στόλο. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε τους αξιόλογους ιδιωτικούς στρατούς των

²⁷ Αννίτα Πρασά, *ό.π.*, τ. 11, σ. 73 – 76 και 84.

²⁸ Αννίτα Πρασά, *ό.π.*, τ. 11, σ. 82 και 90.

²⁹ Αννίτα Πρασά, *ό.π.*, τ. 11, σ. 83, 88, και 91 – 92.

μπέδων. γ. Στις περιοχές αυτές βρίσκονταν οι περισσότεροι μνημένοι στη Φιλική Εταιρεία. Εκπρόσωποί της είχαν ήδη από το 1820 έρθει στην Πελοπόννησο, προκειμένου να συντονίσουν τη δράση και τον ένοπλο αγώνα. δ. Η γεωμορφολογία του εδάφους προσφερόταν για κλεφτοπόλεμο, που ευνοούσε την αντιμετώπιση των πολυάριθμων τουρκικών στρατευμάτων και ακύρωνε το πλεονέκτημα των Οθωμανών στο ιππικό. ε. Τα μεγάλα κάστρα της Πελοποννήσου (με εξαίρεση την Τρίπολη) ήταν παράλια και ως εκ τούτου ήταν εύκολο να ανεφοδιαστούν, αλλά και να παρεμποδιστεί ο ανεφοδιασμός των έγκλειστων Τούρκων από τον ελληνικό στόλο, στ. Τα τουρκικά στρατεύματα ήταν απασχολημένα στην Ήπειρο, στην προσπάθειά τους να καταπνίξουν την ανταρσία του Αλή Πασά στα Γιάννενα³⁰.

Οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες και η Καλαμάτα έμελλε να είναι η πρώτη πόλη που απελευθερώθηκε στις 23 Μαρτίου. Η επανάσταση γενικεύτηκε στην Πελοπόννησο, αλλά και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο³¹. Ήταν αγώνας μακροχρόνιος, άνισος, με κορυφώσεις ηρωισμού, που θα γεννήσουν διεθνώς τον θαυμασμό, αλλά και περιόδους κάμψης και κατάπτωσης, που θα θέσουν την ίδια την Επανάσταση σε κίνδυνο.

Η αντίδραση του Σουλτάνου εκδηλώθηκε με βάρβαρο τρόπο, καθώς δε δίστασε να προχωρήσει στον απαγχονισμό του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε΄ και του προκατόχου του Κύριλλου, ανήμερα το Πάσχα του 1821, προκαλώντας, έτσι, τη συμπάθεια του χριστιανικού κόσμου και την ανάπτυξη του φιλελληνικού κινήματος. Οι κυβερνήσεις, ωστόσο, της Ευρώπης αρχικά αντιμετώπισαν το κίνημα εχθρικά. Ο Καποδίστριας (από τη θέση του Υπουργού Εξωτερικών της Ρωσίας στο Συνέδριο του Λάμπιαχ) ήταν εκείνος που απέτρεψε την επέμβαση της Ιεράς Συμμαχίας, επέμβαση που πιθανότατα θα σήμαινε την κατάπνιξη της Επανάστασης εν τη γενέσει της³².

Οι επαναστάτες επικράτησαν στην Νότια Ελλάδα. Οι Πελοποννήσιοι πέτυχαν την εκδίωξη των Τούρκων και τον εγκλεισμό τους στα φρούρια, τα οποία καταλάμβαναν το ένα μετά από το άλλο, με κυριότερη επιτυχία την άλωση της Τριπολιτσάς, στις 23 Σεπτεμβρίου 1821³³.

Οι οπλαρχηγοί της Στερεάς πέτυχαν τα δύο πρώτα χρόνια να αναχαιτίσουν τις πολυάριθμες τουρκικές δυνάμεις, που όδευαν προς την Πελοπόννησο, για να

³⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Επανάσταση στον Μοριά», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 11, σ. 162 – 164, 166, 176 και 184 – 185.

³¹ Γιώργος Μαργαρίτης, *ό.π.*, τ. 11, σ. 173 – 174.

³² Αννίτα Πρασά, *ό.π.*, τ. 11, σ. 85 – 86.

³³ Γιώργος Μαργαρίτης, *ό.π.*, τ. 11., σ. 185 και 225 – 230.

καταπνίξουν την Επανάσταση στην κοιτίδα της. Στην Αλαμάνα ο Αθανάσιος Διάκος συνελήφθη πληγωμένος και αντιμετώπισε τον μαρτυρικό θάνατό του με γενναιότητα. Στο Χάνι της Γραβιάς οι άνδρες του Οδυσσέα Ανδρούτσου, με 6 μόνο απώλειες, έναντι 300 απωλειών των Τούρκων, αποχώρησαν το βράδυ ανενόχλητοι. Σε μια από τις μάχες σκοτώνεται ο επίσκοπος Σαλώνων Ησαΐας.

Το ελληνικό ναυτικό με τη μεγάλη του πείρα, τόλμη και γενναιότητα προσέφερε σπουδαίες υπηρεσίες στον Αγώνα, με εξαίρεση την περίπτωση της Χίου: 23.000 νεκροί και 47.000 αιχμάλωτοι προκάλεσαν συγκίνηση σε όλη την Ευρώπη και την αντίδραση του Κανάρη, που πυρπόλησε λίγο αργότερα την τουρκική ναυαρχίδα στο λιμάνι της Χίου, ως πράξη αντεκδίκησης.

Ο Κολοκοτρώνης σταματά στα Δερβενάκια τη στρατιά του Δράμαλη, στο Καρπενήσι πεθαίνει ο Μάρκος Μπότσαρης, η καταστροφή των Ψαρών υπήρξε το αποκορύφωμα των συμφορών στις ελληνικές θάλασσες. Αφού προηγουμένως κατέπνιξε την Επανάσταση στην Κρήτη και στην Κάσο, το 1825 στην Πελοπόννησο καταφτάνει ο Ιμπραήμ, επικεφαλής ενός καλά οργανωμένου στρατού και, βρίσκοντας τις ελληνικές δυνάμεις αποδυναμωμένες από τον εμφύλιο πόλεμο, καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα της και επιδίδεται σε συστηματική καταστροφή της. Αξιοθαύμαστη μεν, αναποτελεσματική δε, η προσπάθεια του Παπαφλέσσα να τον σταματήσει στο Μανιάκι. Μόνο στους Μύλους, κοντά στο Άργος, οι Δημήτριος Υψηλάντης, Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης και Μακρυγιάννης κατάφεραν να πλήξουν τις δυνάμεις του Ιμπραήμ.

Συνασπισμένα τα τουρκοαιγυπτιακά στρατεύματα πολιορκούν το Μεσολόγγι, εξαθλιώνοντας τους κατοίκους του. Άλλοι οδηγήθηκαν σε μαζικά κύματα προσφυγιάς (που θα εμπνεύσουν τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* στον Σολωμό) και οι εναπομείναντες οδηγήθηκαν στην ηρωική έξοδο. Η Επανάσταση κινδυνεύει, αλλά οι Μεγάλες Δυνάμεις, παρακινήμενες από δικούς τους λόγους, βοηθούν με τη ναυμαχία του Ναυαρίνου το 1827 και αποφασίζουν την ειρήνευση και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, που αυτονομείται το 1829 και ανεξαρτητοποιείται το 1830.

Ο Αγώνας οργανώθηκε από τοπικά επαναστατικά συμβούλια, που ανέδειξαν την διαμάχη προκρίτων και οπλαρχηγών. Οι πρώτοι προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να διατηρήσουν την προεπαναστατική τους εξουσία, την οποία αμφισβητούσαν ο Υψηλάντης και οι Φιλικοί. Οι επαναστάτες, ωστόσο, ανέδειξαν τους αιρετούς τους άρχοντες, επιβεβαιώνοντας την λαϊκή κυριαρχία, ακόμη κι όταν συνεδρίαζαν σε

δυσμενείς συνθήκες, μεσούντος του Εμφυλίου πολέμου, που θα ταλανίσει τους Έλληνες από το 1823 ως το 1825. Οι πρώτες εθνοσυνελεύσεις ψηφίζουν δημοκρατικά συντάγματα επηρεασμένα από τις πολιτειακές ιδέες που είχαν επικρατήσει κυρίως στη Γαλλία.

Τον Δεκέμβριο του 1821 έγινε στην Επίδαυρο η Α΄ Εθνοσυνέλευση. Εκεί ψηφίστηκε για πρώτη φορά Σύνταγμα, σχηματίστηκαν το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό Σώμα, διακηρύχθηκε η ανεξαρτησία των Ελλήνων και ορίστηκε η Κόρινθος πρωτεύουσα της Ελλάδας.

Το 1823 έγινε στο Άστρος της Αρκαδίας η Β΄ Εθνοσυνέλευση. Ήδη μέσα στην Επανάσταση δημιουργούνται τρεις πολιτικές παρατάξεις, που αργότερα θα διαμορφωθούν στα αντίστοιχα πολιτικά κόμματα: **α.** Το αγγλικό, το οποίο υποστήριζαν ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και οι Υδραίοι. **β.** Το γαλλικό, το οποίο υποστήριζαν ο Ιωάννης Κωλέττης και οι Ρουμελιώτες. **γ.** Το ρωσικό, το οποίο υποστήριζαν ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και οι Πελοποννήσιοι.

Η Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας ορίζει ως πρωτεύουσα της Ελλάδας το Ναύπλιο, εκλέγει πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδας τον Ιωάννη Καποδίστρια³⁴ και ψηφίζει το «Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος», που βασιζόταν στη διάκριση των εξουσιών και δίκαια θεωρείται ένα από τα δημοκρατικότερα Συντάγματα της εποχής του.

Αυτή ήταν η φιλελεύθερη κληρονομιά της Επανάστασης στο ελληνικό κράτος που προήλθε απ' αυτήν. Στην αντίθετη περίπτωση, η Επανάσταση θα οδηγούσε απλώς στη ίδρυση μιας διάδοχης ηγεμονίας, χωρίς την προοπτική ανάπτυξης των συνταγματικών ή των κοινοβουλευτικών θεσμών.

³⁴ Νικόλαος Πετσάλης – Διομήδης, «Η Επανάσταση κατά το 1827. Η εκλογή του Ιω. Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδος» στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, 1975, σ. 439.

2.1.2 Από τον Καποδίστρια στον Όθωνα

Ο Ιωάννης Καποδίστριας έφτασε στο Ναύπλιο στις 28 Δεκεμβρίου 1827/ 6 Ιανουαρίου του 1828. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους ήταν δύσκολες, καθώς οι Έλληνες ήταν εξαντλημένοι από τον πόλεμο και τα δεινά που αυτός επέφερε στους ανθρώπους και την οικονομία. Έπρεπε σε σύντομο χρονικό διάστημα να δημιουργήσει εκ του μηδενός κράτος: ο στρατός, η διοίκηση, η εκπαίδευση, η δικαιοσύνη ήταν θεσμοί ανύπαρκτοι ή διαλυμένοι. Χιλιάδες ορφανά και χήρες πολέμου λιμοκτονούσαν, ενώ παλαιοί αγωνιστές κατέφευγαν απελπισμένοι στη ληστεία ή την πειρατεία³⁵, γεγονός που καθιστούσε τη χώρα επισφαλής τόσο για τη διεξαγωγή του χερσαίου και του θαλάσσιου εμπορίου. Ο εμπορικός στόλος είχε μετατραπεί σε πολεμικό και σε μεγάλο βαθμό ήταν κατεστραμμένος. Κι όλα αυτά, ενώ ο πόλεμος συνεχιζόταν και στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής εκκρεμούσε ο καθορισμός των συνόρων³⁶.

Ο Κυβερνήτης κατόρθωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα να θέσει τις βάσεις ενός κράτους. Υποχρέωσε τη Βουλή να ψηφίσει ένα κυβερνητικό σύστημα, την «Προσωρινήν Διοίκησιν της Επικρατείας», που έδινε στον Κυβερνήτη αυξημένη δικαιοδοσία.

Πρώτη μέριμνα του Κυβερνήτη ήταν η οργάνωση του στρατού, για να εκκαθαρίσει τη Στερεά Ελλάδα από τις τουρκικές φρουρές, ελπίζοντας ότι οι περιοχές που θα απελευθερώνονταν, θα υπάγονταν με συνθήκη στο ελληνικό κράτος. Η τελευταία μάχη της Επανάστασης στην Πέτρα της Βοιωτίας (12 – 13 Σεπτεμβρίου 1829), έληξε με νίκη των Ελλήνων έναντι των τουρκικών στρατευμάτων, γεγονός που επέτρεψε στην Ελλάδα να ενσωματώσει ολόκληρη τη Στερεά Ελλάδα στις συνοριακές διεκδικήσεις της³⁷.

Το έργο του Κυβερνήτη στο εσωτερικό ήταν πράγματι εντυπωσιακό. Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα βελτίωσε την οικονομία, καθώς έκοψε νόμισμα, τον φοίνικα, ενώ αναζήτησε επενδυτές, για να δημιουργήσει Εθνική Χρηματιστική

³⁵ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η Επανάσταση κατά το 1828. Η καταστολή της πειρατείας και η εξάλειψη της ληστείας», *ό.π.*, τ. 12, σ. 489.

³⁶ Αλ. Δεσποτόπουλος, *ό.π.*, τ. 12, σ. 482.

³⁷ Στέφανος Παπαδόπουλος, «Η Επανάσταση κατά το 1829. Τα πολιτικά γεγονότα», *ό.π.*, τ. 12, σ. 532 - 533.

Τράπεζα, χωρίς να το κατορθώσει. Η Εθνική Τράπεζα εν τέλει ιδρύθηκε το 1841, πολύ μετά τον θάνατό του.

Ο Κυβερνήτης ανέπτυξε το εμπόριο, τη γεωργία, τη ναυτιλία. Έθεσε τις βάσεις ενός εκπαιδευτικού συστήματος με πρακτικό προσανατολισμό, στοχεύοντας στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και την παραγωγή ενός σώματος δασκάλων. Οργάνωσε ακόμη τον τομέα της δικαιοσύνης, ιδρύοντας δικαστήρια.

Στην εξωτερική πολιτική συνέχισε τις διαπραγματεύσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις και πέτυχε την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου (3 Φεβρουαρίου 1830, Πρωτόκολλο Ανεξαρτησίας) που προέβλεπε ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, με στενότερη συνοριακή γραμμή από αυτήν που επιθυμούσε ο Κυβερνήτης. Το νεοπαγές κράτος περιλάμβανε την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα (αφήνοντας εκτός σημαντικό τμήμα της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας), τις Κυκλάδες, τις Σποράδες και την Εύβοια. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώριζε τα σύνορα και υποχρεούτο να αποσύρει τα στρατεύματά της³⁸.

Η αντίδραση στον Κυβερνήτη ήταν στην πραγματικότητα η έκφανση της υπόγειας σύγκρουσης της έννομης τάξης που ο τελευταίος προσπαθούσε να επιβάλει και της νοοτροπίας μιας άρχουσας τάξης, που επιθυμούσε να διατηρήσει την εξουσία που προεπαναστατικά κατείχε. Η αντίδραση οδήγησε στη δολοφονία του Καποδίστρια στις 27 Σεπτεμβρίου 1831.

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, οι Μεγάλες Δυνάμεις επιλέγουν ως Βασιλιά της Ελλάδας τον δεκαεπτάχρονο Όθωνα από τη Βαυαρία, ο οποίος έφθασε στην Ελλάδα στις 25 Ιανουαρίου του 1833. Τρεις Βαυαροί Αντιβασιλείς αναλαμβάνουν τη διακυβέρνηση, επειδή ήταν ακόμη ανήλικος: ο κόμης Ιωσήφ Λουδοβίκος Άρμανσπεργκ, ο καθηγητής Γεώργιος Λουδοβίκος Μάουρερ και ο υποστράτηγος Κάρολος Γουλιέλμος Χάυντεκ³⁹.

Οι Αντιβασιλείς μεταφέρουν την πρωτεύουσα από το Ναύπλιο στην Αθήνα, χωρίζουν το κράτος σε 10 Νομούς, 47 Επαρχίες και Δήμους. Οι Νομάρχες, οι Έπαρχοι και οι Δήμαρχοι διορίζονται από το κράτος⁴⁰ και έτσι ο θεσμός της τοπικής αυτοδιοίκησης απομακρύνεται από τη λαϊκή βάση, από την οποία εμφορείτο με δημοκρατικές ιδέες. Στα θετικά της διοίκησης της Αντιβασιλείας γενικώς και του Μάουρερ ειδικώς συγκαταλέγεται η ίδρυση σχολείων και του Πανεπιστημίου

³⁸ Αλ. Δεσποτόπουλος, «Η αναγνώριση του ελληνικού κράτους», *ό.π.*, τ. 12, σ. 536–537.

³⁹ Ιωάννης Πετρόπουλος, Αικατερίνη Κουμαριανού, «Το ελληνικό κράτος από το 1833 ως το 1862. Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, 1977, σ. 34–35.

⁴⁰ Ιωάννης Πετρόπουλος, Αικατερίνη Κουμαριανού, *ό.π.*, τ. 13, σ. 40.

Αθηνών. Ο καθηγητής Μάουρερ οργάνωσε και τα δικαστήρια και προχώρησε σε σημαντικό νομοθετικό έργο. Ίδρυσε, ωστόσο, το 1833 την Αυτοκέφαλη Ελληνική Εκκλησία, γεγονός που οδήγησε σε διακοπή των σχέσεων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο για τουλάχιστον είκοσι χρόνια και πολλές αντιδράσεις στο εσωτερικό⁴¹. Η αναδιοργάνωση του στρατού, εξάλλου, τον οποίο οι Αντιβασιλείς επάνδρωσαν με 5.000 Βαυαρούς έναντι μόνο 1.200 Ελλήνων, προξένησε τη μήνη των αγωνιστών του '21⁴².

Όλα αυτά δημιουργούν πλήθος αντιδράσεων. Οργανώνονται συνωμοτικοί κύκλοι οι οποίοι βρίσκονται σε συνεννόηση με τις ξένες πρεσβείες. Οι Ανδρέας Μεταξάς (εκπρόσωπος του ρωσικού κόμματος), Ανδρέας Λόντος (του αγγλικού), Ρήγας Παλαμίδης και Ιωάννης Μακρυγιάννης (του γαλλικού), με την υποστήριξη του Δημήτριου Καλλέργη, αρχηγού του ιππικού, ηγούνται της επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843⁴³. Πλήθος λαού και του στρατού των συνωμοτών που συγκεντρώθηκε στην πλατεία Ανακτόρων (μετονομάστηκε αργότερα σε πλατεία Συντάγματος) απαιτούσε την παραχώρηση Συντάγματος και την αποπομπή των Βαυαρών. Ο Όθωνας, κάτω από την πίεση αυτή, παραχωρεί το Σύνταγμα της 18^{ης} Μαρτίου 1844, στο οποίο ορίζεται ως πολίτευμα της Ελλάδας η Συνταγματική Μοναρχία⁴⁴. Την ίδια χρονιά ο Ιωάννης Κωλέττης ανέλαβε την πρωθυπουργία μετά από εκλογές στις οποίες κυριάρχησε η βία και η νοθεία. Παρέμεινε πρωθυπουργός μέχρι το θάνατό του, το 1847 και ήταν ο εμπνευστής της «Μεγάλης Ιδέας»⁴⁵.

Ο βασιλιάς Όθωνας κυβέρνησε την Ελλάδα από το 1833 μέχρι το 1862, οπότε και αποπέμφθηκε. Κατά τη διάρκεια της θητείας του αντιμετώπισε συχνά ωμές παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων (υπόθεση Πατσίφικο / Παρκερικά⁴⁶, αγγλογαλλικός ναυτικός αποκλεισμός του Πειραιά κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, ως τιμωρητική απάντηση στην επανάσταση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου που είχε υποκινήσει ο Όθωνας⁴⁷), αποσπώντας συχνά πρόσκαιρα οφέλη. Ο

⁴¹ Ιωάννης Πετρόπουλος, Αικατερίνη Κουμαριανού, *ό.π.*, τ. 13, σ. 42 – 43.

⁴² Ιωάννης Πετρόπουλος, Αικατερίνη Κουμαριανού, *ό.π.*, τ. 13, σ. 37.

⁴³ Ιωάννης Πετρόπουλος, Αικατερίνη Κουμαριανού, *ό.π.*, τ. 13, σ. 90 – 93.

⁴⁴ Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Περίοδος Συνταγματικής Μοναρχίας», *ό.π.*, τ. 13, σ. 107.

⁴⁵ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*, τ. 13, σ. 123 και 127.

⁴⁶ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*, τ. 13, σ. 137 – 141: ο Πατσίφικο, Εβραίος με αγγλική υπηκοότητα, παραπονέθηκε στη βρετανική πρεσβεία ότι λεηλατήθηκε το σπίτι του και απαίτησε υπέρογκη αποζημίωση από το ελληνικό κράτος. Όταν δεν την έλαβε, η Βρετανία έδωσε εντολή στον Ναύαρχο Πάρκερ να σπεύσει και να αποκλείσει το λιμάνι του Πειραιά, κάνοντας επίδειξη ισχύος του βρετανικού στόλου.

⁴⁷ Στεφ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο Ελληνισμός», *ό.π.*, τ. 13, σ. 143, 163 και 165. Η κατοχή του Πειραιά συνιστούσε κατάλυση της εθνικής κυριαρχίας: τα στρατεύματα έβγαιναν στην

απολυταρχικός τρόπος διοίκησης που επέβαλε, όμως, και η τακτική του «διαίρει και βασίλευε» που εφάρμοζε δεν ανταποκρίνονταν στα εκσυγχρονιστικά αιτήματα της δεκαετίας του 1860, οπότε και ηγήθηκαν κοινωνικής επανάστασης αντιπολιτευτικοί συνωμοτικοί κύκλοι που είχαν συσπειρωθεί γύρω από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Έτσι, ο Όθωνας, στις 12 Οκτωβρίου 1862, υποχρεώθηκε να αναχωρήσει για τη Βαυαρία μαζί με τη γυναίκα του Αμαλία⁴⁸.

Αθήνα, φέρονταν προκλητικά στον λαό και συχνά παρήλαυναν περιφρονητικά μπροστά από τα Ανάκτορα. Κυρίως, όμως, ο αποκλεισμός συνδέθηκε με τη μετάδοση της χολέρας, που επέφερε 3.000 θανάτους (δηλ. έχασε τη ζωή του περίπου το 1/10 του πληθυσμού της Αθήνας).

⁴⁸ Ιωάννης Πετρόπουλος, Αικατερίνη Κουμαριανού, *ό.π.*, τ. 13, σ. 197.

2.1.3 Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα

Μετά από την έξωση του Όθωνα οι εξελίξεις είναι ραγδαίες. Το 1864 ψηφίζεται νέο Σύνταγμα (το πολίτευμα μεταβάλλεται σε Βασιλευομένη Δημοκρατία)⁴⁹, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις το 1863 επιλέγουν τον Δανό πρίγκιπα Γεώργιο Γλύξμπουργκ, ο οποίος ανεβαίνει στον θρόνο ως Γεώργιος Α΄, Βασιλεύς των Ελλήνων. Την ίδια περίοδο η Μεγάλη Βρετανία παραχώρησε τα Επτάνησα (1864), τυπικά ως δώρο στον νέο βασιλιά. Στην πραγματικότητα, βεβαίως, είχε εξασφαλίσει άλλα στρατιωτικά ερείσματα στη Μεσόγειο, ενώ η διατήρηση των στρατευμάτων στα συνεχώς επαναστατημένα Ιόνια Νησιά είχε αποδειχθεί εξαιρετικά δαπανηρή⁵⁰.

Ο Γεώργιος Α΄ είναι ο μακροβιότερος βασιλιάς στην Ελλάδα. Κυβέρνησε τη χώρα για μισό αιώνα (1863 –1913) και, κατά τη διάρκεια της πολυτάραχης θητείας του, επέδειξε σε κρίσιμες στιγμές πολιτικό αισθητήριο και ευελιξία. Η θητεία του Γεωργίου Α΄ συνέπεσε με την εδαφική επέκταση της Ελλάδας: το 1881 προσαρτάται η Θεσσαλία και από την Ήπειρο η Άρτα⁵¹, ενώ οι νικηφόροι Βαλκανικοί πόλεμοι διπλασιάζουν την έκταση της χώρας και τον πληθυσμό της.

Η πολιτική προσωπικότητα, όμως, που σφράγισε το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα την Ελλάδα δεν είναι άλλη από εκείνη του Χαρίλαου Τρικούπη. Οι επτά πρωθυπουργικές του θητείες χαρακτηρίστηκαν από την πρώτη συστηματική προσπάθεια εκσυγχρονισμού των θεσμών, των υποδομών και της οικονομίας της χώρας.

Σε πολύκροτο άρθρο του με τον τίτλο «Τις πταίει» (δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Καιροί* το 1874) κατηγορήσε ευθέως τον Γεώργιο για νόθευση της λαϊκής ετυμηγορίας, καθώς διόριζε κυβερνήσεις της αρεσκείας του. Παρά την πρόσκαιρη φυλάκισή του, πέτυχε ώστε ο Βασιλιάς να του αναθέσει την πρωθυπουργία και, το βασικότερο, να αποδεχθεί την Αρχή της Δεδηλωμένης. Πράγματι, ο Γεώργιος το επόμενο έτος (1875), αναγιγνώσκοντας τον Λόγο του Στέμματος στη Βουλή (του οποίου συντάκτης είναι ο ίδιος ο Τρικούπης) αποδέχθηκε την Αρχή της Δεδηλωμένης: « [...] *Απαιτών ως απαραίτητον προσόν των καλουμένων παρ' εμού εις*

⁴⁹ Νικόλαος Μοσχονάς, «Το Σύνταγμα του 1864», *ό.π.*, τ. 13, σ. 235 – 237.

⁵⁰ Νικ. Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος και οι Αγώνες των Επτανησίων» και «Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», *ό.π.*, τ. 13, σ. 214 – 217 και 233 – 235.

⁵¹ Ευ. Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», *ό.π.*, τ. 13, σ. 364.

την κυβέρνησιν του τόπου την δεδηλωμένην προς αυτούς εμπιστοσύνην της πλειονοψηφίας των αντιπροσώπων του Έθνους, απεκδέχομαι ίνα η Βουλή καθιστά εφικτήν την ύπαρξιν του προσόντος αυτού, ου άνευ αποβαίνει αδύνατος η εναρμόνιος λειτουργία του πολιτεύματος»⁵². Η Αρχή της Δεδηλωμένης προώθησε αποτελεσματικά τον δικομματισμό, κατά τα πρότυπα του αγγλικού συστήματος, ώστε η χώρα να έχει σταθερότερες και, ως εκ τούτου, αποτελεσματικότερες κυβερνήσεις⁵³.

Οι πρωθυπουργίες του Τρικούπη διακρίνονται για την προσπάθεια εκσυγχρονισμού της χώρας στον τομέα των υποδομών. Ξεκίνησε το θεμελιώδες και προαπαιτούμενο, για όποια χώρα επιθυμούσε να εισέλθει στην εκβιομηχάνιση, έργο του σιδηροδρόμου, έθεσε τις βάσεις για εξελιγμένο οδικό δίκτυο, δημιούργησε σύστημα φάρων (γεγονός που κατέστησε τη ναυσιπλοΐα ασφαλέστερη), ενώ επί των ημερών του εγκαινιάστηκε η διώρυγα της Κορίνθου (1893 έτος αποπεράτωσης)⁵⁴. Για να υλοποιήσει το πρόγραμμά του προσπάθησε να προσελκύσει το παροικιακό κεφάλαιο για επενδύσεις στην Ελλάδα, με κίνητρα που επέτρεψαν, όμως, στο κεφάλαιο αυτό να συμπεριφερθεί τυχοδιωκτικά και ενίοτε ανεξέλεγκτα⁵⁵. Επέβαλε υπερβολική φορολόγηση (συχνά σε αδύναμες ομάδες, όπως ήταν εκείνη των κολίγων στη Θεσσαλία) και έλαβε πολλά δάνεια από το εξωτερικό. Αποτέλεσμα της τρικουπικής οικονομικής πολιτικής ήταν η πτώχευση του 1893: σε ερώτηση που του τέθηκε στη Βουλή αν πτωχεύσαμε, ο Τρικούπης απάντησε το περίφημο «*Δυστυχώς!*»⁵⁶.

Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος είχε επιβληθεί στη χώρα ήδη από το 1893, το έτος της πτώχευσης. Ήταν όμως μερικός και δεν αφορούσε στον απόλυτο έλεγχο των δημοσιονομικών της χώρας. Η πολιτική ηγεσία της εποχής αντιστάθηκε σθεναρά στην έλευσή του, η οποία έγινε εφικτή μόνο μετά από την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Οι Τούρκοι εισβάλλουν στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα και νικούν τον ελληνικό στρατό. Ο πόλεμος σταματάει με την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων και η χώρα καλείται να πληρώσει αποζημίωση ύψους 90.000.000 δρχ., όταν ο ετήσιος προϋπολογισμός δεν υπερέβαινε τα 28.000.000 – 30.000.000 δρχ. Ο

⁵² Έν. Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η 'δεδηλωμένη', ό.π., τ. 13, σ. 292 – 295.

⁵³ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Τα δύο κόμματα», ό.π., τ. 14, 1977, σ. 22 – 24.

⁵⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Δημόσια έργα», ό.π., τ. 14, σ. 50 – 52.

⁵⁵ Κων/νος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη, 1882 – 1895», ό.π., τ. 14, σ. 17.

⁵⁶ Κων/νος Βεργόπουλος, «Η τελευταία κυβέρνηση Τρικούπη και η πτώχευση» και «Πολιτική των Κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», ό.π., τ. 14, σ. 34 – 36 και 40.

Δ.Ο.Ε (με τη μορφή μιας ελεγκτικής επιτροπής, με εκπροσώπους από τις 6 πιστώτριες χώρες, τη Γαλλία, τη Βρετανία, τη Γερμανία, την Αυστρία, τη Ρωσία και την Ιταλία) ήλθε εν τέλει την 1/1/1898 και αμέσως ενέκρινε ένα μεγάλο δάνειο, με το οποίο αποπλήρωσε την πολεμική αποζημίωση και τα προηγούμενα δάνεια. Έθεσε υπό τον έλεγχό του τα μονοπώλια της χώρας: τα έσοδα από τα λιμενικά δικαιώματα του Πειραιά, την εξόρυξη της σμύριδας στη Νάξο, το χαρτί σιγαρέτων κ.α. Πολύ γρήγορα στον οικονομικό τομέα τα αποτελέσματά του ήταν ορατά: ήδη από το 1911 ο προϋπολογισμός της χώρας εμφανίζεται ελαφρώς πλεονασματικός, γεγονός που επιτρέπει την πολεμική προπαρασκευή της χώρας για τους Βαλκανικούς πολέμους⁵⁷. Η έλευσή του, όμως, είχε τεράστιο αντίκτυπο στο εσωτερικό της χώρας: οι πολίτες αισθάνονταν ταπεινωμένοι και η έλλειψη εμπιστοσύνης που επιδείκνυαν στο κράτος μεγάλωνε.

⁵⁷Γιώργος Μαργαρίτης, «Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση», στα: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2016, σ. 37 – 38.

2.1.4 Μεγάλη Ιδέα – Επαναστατικά κινήματα

Η συγκρότηση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το 1830 δεν επέλυσε ένα βασικό ζήτημα, εκείνο των αλύτρωτων πληθυσμών. Το κράτος που δημιουργήθηκε ασφυκτιούσε εδαφικά και εκτεταμένες περιοχές, με συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς, βρίσκονταν ακόμη υποδουλωμένες στους Τούρκους. Οι περιοχές αυτές δεν συγκεντρώνουν τα ίδια χαρακτηριστικά, ούτε επέτρεπαν στο ελληνικό στοιχείο να αναπτυχθεί με τον ίδιο τρόπο.

Οι ευεργετικές διατάξεις του Χάτι Σερίφ (1839) και του Χάτι Χουμαγιούν (1856), επί παραδείγματι, επέτρεψαν στους Έλληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου να αναδειχθούν στο εμπόριο και τη ναυτιλία. Η ανάδυση μιας ελληνικής αστικής τάξης στις περιοχές αυτές είχε ως αποτέλεσμα την καλλιέργεια των γραμμάτων και την ίδρυση σχολείων και φημισμένων Σχολών, όπως ήταν η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης και το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας. Την ίδια περίοδο παρατηρείται άνθηση του Τύπου και εκδόσεις βιβλίων, ενώ πολλές περιοχές διοικούνταν από εκλεγμένους Δημογέροντες⁵⁸.

Αντιθέτως, σε άλλες περιοχές η οθωμανική Κατοχή συνιστούσε ανοιχτή πληγή. Για την Κρήτη γίνεται ιδιαίτερη αναφορά παρακάτω (βλ. κεφ. 2.5), ενώ μεγάλο πρόβλημα αντιμετώπιζε η Μακεδονία, η Ήπειρος και η Θράκη.

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, ο Ιω. Κωλέττης ήταν εισηγητής της «Μεγάλης Ιδέας», της πολιτικής αντίληψης που σφράγισε τον υπόλοιπο 19^ο αιώνα, σύμφωνα με την οποία το υπάρχον κράτος ήταν ημιτελές και έτσι αποτέλεσε το προγεφύρωμα για κάτι μεγαλύτερο. Η εδαφική επέκταση θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης και η εδαφική ασφυξία λειτούργησε ως εξυπηρετική δικαιολογία, για να επικαλύψει την αναποτελεσματικότητα του κράτους και την υστέρηση σε σχέση με τον Δυτικό Κόσμο. Στον ιδεολογικό τομέα, η Μεγάλη Ιδέα σφράγισε τη χώρα και δεν επέτρεψε τη διάχυση άλλων ιδεολογικών ρευμάτων, π.χ. του σοσιαλισμού. Από ηθικής άποψης, τέλος, οι ελεύθεροι Έλληνες αισθάνονταν χρέος να απελευθερώσουν τους αλύτρωτους αδελφούς.

Για τον σκοπό αυτό, στην ελεύθερη Ελλάδα οργανώθηκαν μυστικές εταιρείες, στις οποίες συμμετείχαν παλιοί και νέοι αγωνιστές. Η «Μεγάλη Ιδέα» είναι

⁵⁸ Κωνσταντίνος Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός, ό.π., σ. 245 και 248.

που καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα θα γεννήσει πλήθος επαναστατικών κινημάτων στις αλύτρωτες περιοχές (Μακεδονία και Θεσσαλία 1854, Κρήτη 1866 κ.α.). Τα κινήματα αυτά ήταν συχνά σπασμωδικά, ανοργάνωτα, γεγονός που καθιστούσε τα οικτρά τους αποτελέσματα προδιαγεγραμμένα. Παρά τις αρχικές καλές προθέσεις για συστηματική αρωγή στις επαναστατημένες περιοχές, με την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων ή την απειλή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ότι η συνέχιση της βοήθειας από την ελεύθερη Ελλάδα προς τα κινήματα θα ήταν *casus belli*, η βοήθεια αυτή αποσυρόταν. Απόρροια αυτών, η αιματοχυσία των ξεσηκωμένων πληθυσμών, που αφήνονταν στο εκδικητικό μένος των Οθωμανών, αλλά και πλήθος προσφυγικών ρευμάτων προς την ελεύθερη Ελλάδα. Το τελευταίο αυτό φαινόμενο έθετε με οξύτητα το ζήτημα της περίθαλψής τους και συνεπαγόταν επιδείνωση των δημοσιονομικών της χώρας.

Εξάλλου, η πολεμική προπαρασκευή της χώρας, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, δεν ήταν τέτοια που να μπορεί να δημιουργήσει τις συνθήκες επιτυχούς έκβασης των κινημάτων. Αυτό αποδεικνυόταν με τον πιο σκληρό τρόπο σε κάθε δύσκολη στιγμή, όπως π.χ. έγινε κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου ή κατά τη διάρκεια της μεγάλης κρητικής επανάστασης (1866 –1869), οπότε και η Ελλάδα βρέθηκε σε αδυναμία να παράσχει αποτελεσματική βοήθεια. Η κατάσταση επιδεινώθηκε την εποχή της διακυβέρνησης Τρικούπη, ο οποίος παρά το πρόγραμμα αναδιοργάνωσης του στρατεύματος⁵⁹, στην προσπάθειά του να ελέγξει τα ελλείμματα και το χρέος, περιέκοψε σε μεγάλο βαθμό τις στρατιωτικές δαπάνες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το 1885 ο στρατός αριθμούσε 31.000 άνδρες και ο προϋπολογισμός για τις αμυντικές δαπάνες ανερχόταν σε 58.8 εκ. δρχ., ενώ το 1893 ο στρατός αριθμούσε μόλις 14.000 άνδρες και ο προϋπολογισμός είχε μειωθεί στα 19.7 εκ. δρχ⁶⁰.

Οι περικοπές δημιούργησαν καχυποψία ανάμεσα στους πολιτικούς και τους στρατιωτικούς. Αποτέλεσμα αυτού, για ακόμη μία φορά, ήταν οι συνωμοτικοί κύκλοι, αυτή τη φορά στους κόλπους του στρατεύματος. Η Εθνική Εταιρεία ιδρύεται το 1894 από ομάδα Ελλήνων αξιωματικών, με στόχο *«την αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος, την επαγρύπνηση επί των συμφερόντων των δούλων Ελλήνων και την παρασκευήν της απελευθέρωσης αυτών δια πάσης θυσίας»*. Μέσα σε ελάχιστο

⁵⁹ Κων/νος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», *ό.π.*, τ. 14, σ. 38 και 48 –50.

⁶⁰ Απόστολος Διαμαντής, «Ο πόλεμος του 1897», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14, 2006, σ. 19.

χρονικό διάστημα οργανώνει παραρτήματά της σε όλη τη χώρα και συγκεντρώνει στους κόλπους της την αφρόκρεμα του στρατού, της διάνοησης και της επιστήμης: Παύλος Μελάς, Κωνσταντίνος Μαζαράκης – Αινιάν, Ανδρέας Καρκαβίτσας, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Νικόλαος Λύτρας, Κωστής Παλαμάς, Σπυρίδων Λάμπρος, Νικόλαος Πολίτης, Ιωάννης Ζέππος, Ιωάννης Μεταξάς, Παναγιώτης Δαγκλής, Γεώργιος Φιλάρετος, Γεώργιος Δροσίνης είναι μερικά από τα επιφανή μέλη της⁶¹.

Η δράση της Εθνικής Εταιρείας γίνεται ιδιαίτερος πειστική για τις επίσημες κυβερνήσεις αλλά και τα πολιτικά κόμματα, που φαίνεται να ακολουθούν τις επιταγές της, παρά να χαράσσουν δική τους εξωτερική πολιτική. Το 1896, περισσότερο ως αντιπερισπασμό στο Κρητικό Ζήτημα το οποίο βρισκόταν σε όξυνση (με την Ελλάδα να επιδιώκει την Ένωση και τις Μεγάλες Δυνάμεις να επιθυμούν τη λύση της Αυτονομίας), η Εθνική Εταιρεία οργανώνει έξι ένοπλα σώματα που δρουν στη Θεσσαλία, εξοπλίζοντας αμάχους, ενώ η κυβέρνηση Δηλιγιάννη δέχεται έντονες επικρίσεις για τους χειρισμούς της στο Κρητικό Ζήτημα. Για να αμβλύνει τις δυσμενείς εντυπώσεις, η κυβέρνηση επιτρέπει στις 27 Μαρτίου 1897 την εισβολή 3.000 – 4.000 ενόπλων (ο αριθμός διαφέρει ανάλογα με την πηγή) στη Μακεδονία⁶², δίνοντας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την απαραίτητη αφορμή για να κηρύξει πόλεμο στις 5 Απριλίου 1897. Ο πόλεμος – τον οποίο δεν επιθυμεί ούτε η κυβέρνηση, ούτε το Παλάτι, ούτε ο νεαρός και άπειρος Αρχιστράτηγος Κωνσταντίνος – διαρκεί μόλις ένα μήνα (η ανακωχή συνάπτεται στις 7 Μαΐου 1897) και λήγει με ταπεινωτική ήττα σε όλα τα επίπεδα: εισβολή τουρκικών στρατευμάτων στη Θεσσαλία και απώλεια εδάφους, επιβολή πολεμικής αποζημίωσης προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, απόσυρση των ελληνικών στρατευμάτων από την Κρήτη και αποδοχή της Αυτονομίας της, αποδοχή της έλευσης του Δ.Ο.Ε⁶³. Κυρίως, όμως, δημιούργησε ένα κλίμα απογοήτευσης, φόβο για ενδεχόμενες, μελλοντικές πολεμικές αναμετρήσεις και ηττοπάθεια. Το κλίμα αυτό αποτυπώνεται έντονα στη λογοτεχνία της περιόδου.

Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς, όμως, ότι ακριβώς αυτό το κλίμα σήψης και παρακμής είναι που ενεργοποίησε εν τέλει τις λανθάνουσες δυνάμεις του ελληνισμού. Αυτό το κλίμα είναι που θα οδηγήσει σε σειρά συγκρούσεων στο πνευματικό επίπεδο την επόμενη δεκαετία και στο κίνημα στο Γουδί.

⁶¹ Απ. Διαμαντής, *ό.π.*, τ. 14, σ. 20.

⁶² Απ. Διαμαντής, *ό.π.*, τ. 14, σ. 24 και 37.

⁶³ Απ. Διαμαντής, *ό.π.*, τ. 14, σ. 64.

2.2 Η επέκταση του Ελληνικού κράτους (1897-1922)

Οι αρχές του 20^{ού} αιώνα βρίσκουν ως ανοιχτές πληγές τα ζητήματα των υπόδουλων περιοχών. Εκτός από το κίνημα στο Θέρισο στην Κρήτη (1905), η Μακεδονία γίνεται θέρετρο συγκρούσεων ανάμεσα στους Έλληνες και τους Βουλγάρους, με απώτερο σκοπό τη διεκδίκηση των εδαφών. Είναι η περίοδος του Μακεδονικού Αγώνα (1904 – 1908). Το 1904 ιδρύεται το Μακεδονικό Κομιτάτο, με σκοπό να οργανώσει την ελληνική αντίδραση. Τα κύρια οργανωτικά κέντρα ήταν το Μοναστήρι, η Θεσσαλονίκη και οι Σέρρες. Η Εθνική Εταιρεία διαλύθηκε μετά από την ήττα του 1897, αλλά αξιωματικοί του ελληνικού στρατού διαβαίνουν τα σύνορα, ενώνονται με τοπικές αντάρτικες ομάδες και δρουν, συχνά καλυπτόμενοι υπό τον υπαλληλικό μανδύα και τη δημιουργία πολιτιστικών κέντρων. Αξιωματικοί του ελληνικού στρατού, οπλαρχηγοί από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και ντόπιοι σχημάτισαν αντάρτικες ομάδες, με στόχο την επίθεση στους Βούλγαρους. Το 1904 σκοτώνεται από τουρκική φρουρά ο Παύλος Μελάς⁶⁴.

Βαθιά τομή στην ελληνική Ιστορία αποτελεί το Κίνημα στο Γουδί (15 Αυγούστου 1909). Ξεκίνησε ως μία αντίδραση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, μιας ομάδας ανώτερων αξιωματικών. Ο Σύνδεσμος, δυο ημέρες πριν από την εκδήλωση του κινήματος, αριθμούσε 1.268 μέλη. Δεν επέβαλε δικτατορία, αλλά προώθησε ένα υπόμνημα προς τα Ανάκτορα με τα αιτήματά του για μεταρρυθμίσεις στο στράτευμα (απαιτώντας την απομάκρυνση των βασιλόπαιδων), τον διοικητικό μηχανισμό, το εκπαιδευτικό σύστημα, τη δικαιοσύνη και την οικονομία. Το εντυπωσιακό είναι ότι κατόρθωσε εν τέλει να συγκεράσει τις απόψεις και τα αιτήματα πολλών κοινωνικών ομάδων. Έτσι, ένα μήνα αργότερα πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο των επαγγελματιών σωματείων, γεγονός που κατέστησε σαφή στον Γεώργιο το επείγον των μεταρρυθμίσεων. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαλύθηκε στις 15 Μαρτίου 1910. Προηγουμένως, μετακάλεσε στην Αθήνα τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον οποίο έχρισε διαπραγματευτή στις συνομιλίες με τα Ανάκτορα και την δημοτικότητα του οποίου γρήγορα αντιλαμβάνεται ο Γεώργιος⁶⁵.

⁶⁴ Αντώνης Σατραζάνης, «Μακεδονικός Αγώνας 1881 –1908», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14, 2006, σ. 151, 153, 154 και 166.

⁶⁵ Κωνσταντίνος Παναγούλιας, «Το Κίνημα στο Γουδί», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14, 2006, σ. 367, 372, 381 – 385, 388, 404 – 405 και 409.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ιδρύει το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Η σύνθεση της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής του 1910 δεν αποδίδει καρπούς, ο Γεώργιος διαλύει τη Βουλή και προκηρύσσει εκ νέου εκλογές, τις οποίες τα παλαιά κόμματα καταγγέλλουν, δηλώνοντας ότι θα απέχουν από αυτές⁶⁶. Στις δεύτερες εκλογές (Νοέμβριος 1910) ο Βενιζέλος κερδίζει με μεγάλη πλειοψηφία, γεγονός που του επιτρέπει να εισαγάγει μια σειρά μεταρρυθμίσεων, με σκοπό τον εκσυγχρονισμό του Κράτους, την προπαρασκευή του στρατού για τις επερχόμενες συγκρούσεις, τη δημιουργία ενός κράτους δικαίου για τον πολίτη και, επομένως, την επίτευξη της κοινωνικής γαλήνης.

Η συνταγματική αναθεώρηση δεν άλλαξε τη μορφή του πολιτεύματος και δεν έθιξε τα θεμελιώδη άρθρα. Αναθεώρησε, όμως, περισσότερα από τα μισά άρθρα του Συντάγματος, σε τέτοιο σημείο που σήμερα το αποκαλούμε «το Σύνταγμα του 1911», ενώ στην ουσία πρόκειται για την Αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864. Θεσπίζεται η μονιμότητα και το αμετάθετο των δημοσίων υπαλλήλων, το ασυμβίβαστο ανάμεσα στη δημοσιούπαλληλική από τη μια και τη δικαστική ιδιότητα από την άλλη, η υποχρεωτική και δωρεάν στοιχειώδης εκπαίδευση. Την ίδια περίοδο, η κυβέρνηση Βενιζέλου με πλειάδα νόμων καταργεί το φεουδαρχικό καθεστώς των Ιονίων νήσων, επιλύει θέματα εργασιακού ωραρίου, αργιών, αναγνωρίζει τα εργατικά συνδικάτα και ιδρύει αγροτικούς συνεταιρισμούς και εργατικά σωματεία.

Ο Πρωθυπουργός μετακαλεί Άγγλους και Γάλλους αξιωματικούς για την αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου. Ενώ αποτάσσει από το Στράτευμα τους άνδρες του Στρατιωτικού Συνδέσμου (θεωρώντας ότι θα αποτρέψει, έτσι, την ανάμειξη των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή της χώρας), προχωράει σε μία επιλογή που θα αποδειχθεί ολέθρια: το 1912 καθιστά τον Διάδοχο Κωνσταντίνο εκ νέου Αρχιστράτηγο⁶⁷.

Την ίδια περίοδο ο καταλύτης που επέδρασε αποφασιστικά στις ζυμώσεις στα Βαλκάνια ήταν το κίνημα των Νεοτούρκων (1908). Το κίνημα αυτό ανείρεσε τις αρχικές του υποσχέσεις για ισονομία, θρησκευτική ελευθερία και ισοπολιτεία. Ο ελληνισμός που ζούσε, δρούσε και συχνά διέπρεπε στο έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισε να διεκδικεί τη δημιουργία ενός ισχυρού κέντρου που θα

⁶⁶ Θανάσης Χρήστου, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική σκηνή», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14, 2006, σ. 456 – 457, 464 – 465.

⁶⁷ Β. Σκουλάτος, Ν. Δημακόπουλος, Σ. Κόνδης, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, Αθήνα 1991, σ. 26 –27.

εγκολπωνόταν όλες τις δυνάμεις του ελληνισμού. Το κίνημα των Νεοτούρκων επέδρασε γενικότερα στα Βαλκάνια, πυροδότησε την ανάγκη για αλλαγή και με έναν τρόπο τη μετασχημάτισε. Δεν είναι τυχαίο ότι στην Ελλάδα εκδηλώθηκε το κίνημα στο Γουδί (1909). Οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες και ερμηνεύσιμες: η Μεγάλη Ιδέα δε θα μπορούσε πια να μείνει στον χώρο του ιδεατού. Ο μόνος δρόμος που θα συνέδεε τη θεωρία με την εδαφική επέκταση ήταν ο πόλεμος. Και ο Βενιζέλος είναι «πριν από κάθε τι άλλο πολεμικός ηγέτης»⁶⁸. Τα βαλκανικά κράτη αρχίζουν να συνάπτουν συμμαχίες και να προπαρασκευάζονται για την ορατή – πλέον – σύρραξη.

Την περίοδο αυτή χρονολογείται η γνωριμία του Νίκου Καζαντζάκη με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο Καζαντζάκης κατατάσσεται στο στρατό ως εθελοντής και διορίζεται στο ιδιαίτερο γραφείο του Έλληνα Πρωθυπουργού. Είναι η περίοδος των νικηφόρων Βαλκανικών πολέμων, που διπλασίασαν την έκταση και τον πληθυσμό της Ελλάδας, τόνωσαν το ηθικό των Ελλήνων και έστεψαν με απόλυτη επιτυχία τις πολιτικές και στρατηγικές επιλογές του Βενιζέλου.

Ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος ξεσπά και βρίσκει συνασπισμένους τους βαλκάνιους λαούς (Σερβία, Ελλάδα, Μαυροβούνιο, Βουλγαρία, Ρουμανία) εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο στρατός των Ελλήνων κινήθηκε σε δύο μέτωπα: στη Μακεδονία και στην Ήπειρο. Στη Μακεδονία οι ελληνικές δυνάμεις (παρά την επιθυμία του Κωνσταντίνου να κινηθεί προς το Μοναστήρι και κατόπιν εντολής Βενιζέλου) καταλαμβάνουν τη Θεσσαλονίκη στις 26 Οκτωβρίου 1912. Το βράδυ της 26^{ης} Οκτωβρίου ο Τούρκος Διοικητής της πόλης, Χασάν Ταχσίν Πασάς, υπέγραψε το πρωτόκολλο παράδοσής της στους Έλληνες, λίγο προτού εισέλθουν στην περιοχή τα βουλγαρικά στρατεύματα.

Στην Ήπειρο ο ελληνικός στρατός απελευθέρωσε τα Ιωάννινα τον Φεβρουάριο του 1913 και κινήθηκε βορειότερα, με κατεύθυνση προς τη Βόρεια Ήπειρο. Σημαντικές ήταν και οι επιτυχίες που σημειώθηκαν στη θάλασσα. Ο ελληνικός στόλος, με επικεφαλής το ναύαρχο Κουντουριώτη, απελευθέρωσε πολλά νησιά του Αιγαίου: Λέσβο, Ικαρία, Τένεδο, Λήμνο, Χίο, Σάμο, Θάσο⁶⁹.

Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος έληξε με τη Συνθήκη του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913). Με τη συνθήκη αυτή η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχωρούσε στις Μεγάλες Δυνάμεις τα εδάφη στα οποία ηττήθηκε, δυτικά της γραμμής Αίνου –

⁶⁸ Γ. Μαργαρίτης, «Από την έλευση του Βενιζέλου στην πολεμική περίοδο», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006, σ. 18–20.

⁶⁹ Γ. Μαργαρίτης, «Από τη Μακεδονία στην Κρμαία», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006, σ. 48, 53–55, 76, 85.

Μηδείας και παραιτήθηκε από τα κυριαρχικά της δικαιώματα στην Κρήτη. Το μεγάλο μειονέκτημα της Συνθήκης ήταν ότι δεν επέλυε τα ζητήματα επίμαχων περιοχών (των νησιών του Αιγαίου, της χερσονήσου του Άθω, των Δωδεκανήσων, της ανεξαρτησίας της Αλβανίας), δεν κατοχύρωνε συγκεκριμένες περιοχές σε συγκεκριμένα κράτη, δεν καθόριζε ακριβή σύνορα και, ως εκ τούτου, δημιούργησε αμέσως τριβές μεταξύ των νικητών. Η Βουλγαρία, καθώς είχε προσφέρει τα μεγαλύτερο όγκο στρατευμάτων, δυσαρεστημένη από τις εξελίξεις στράφηκε εναντίον των Συμμάχων της και έτσι λίγο αργότερα (29 Ιουνίου 1913), αρχίζει ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος που κράτησε μόλις ένα μήνα και έδωσε την ευκαιρία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να ανακαταλάβει κάποια από τα εδάφη που είχε χάσει⁷⁰.

Ο πόλεμος αυτός έληξε με ήττα των Βούλγαρων και με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913) που προέβλεπε παραχώρηση στην Ελλάδα της Ανατολικής Μακεδονίας (με τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα), καθώς και της Νοτίου Ηπείρου. Στη Βουλγαρία παρέμεινε η γραμμή εξόδου προς το Αιγαίο ανάμεσα στο Πόρτο Λάγο και την Αδριανούπολη. Στη Σερβία παραχωρήθηκε η Βόρεια Μακεδονία (ως το Μοναστήρι και τη Στρώμνιστα) και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η Ανατολική Θράκη και η Αδριανούπολη. Στην Αλβανία παραχωρήθηκε η Βόρεια Ήπειρος⁷¹.

Τα οφέλη των Βαλκανικών για την Ελλάδα ήταν εντυπωσιακά. Η χώρα διπλασίασε την έκταση και τον πληθυσμό της, ενώ ενσωμάτωσε περιοχές που της άνοιγαν νέες οικονομικές προοπτικές, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, το μεγαλύτερο βιομηχανικό κέντρο για τα μέτρα της Μεσογείου⁷². Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ωστόσο, δε στάθηκαν ικανοί να εκτονώσουν τις ενδοβαλκάνιες διαφορές, πολύ περισσότερο να αμβλύνουν τις διαφορές μεταξύ των κρατών της Ευρώπης, οι οποίοι σταδιακά συνασπίστηκαν σε δύο αντίπαλους σχηματισμούς. Από τη μια βρίσκονταν οι Κεντρικές Δυνάμεις: η εκβιομηχανισμένη Γερμανία, η αγροτική Αυστροουγγαρία και η φτωχή Ιταλία, η οποία το 1915 μεταπήδησε στην Αντάντ. Από την άλλη μεριά βρίσκονταν οι Δυνάμεις της Αντάντ (Entente de Corcodance = Εγκάρδια Συνεννόηση): η Βρετανία, η Γαλλία και η Ρωσία (η οποία το 1917, μετά από την Οκτωβριανή Επανάσταση, θα καταγγείλει τον πόλεμο ως ιμπεριαλιστικό και θα αποχωρήσει).

⁷⁰ Β. Σκουλάτος, Ν. Δημακόπουλος, Σ. Κόνδης, *ό.π.*, σ. 41 – 43 και 45.

⁷¹ Β. Σκουλάτος, Ν. Δημακόπουλος, Σ. Κόνδης, *ό.π.*, σ. 48.

⁷² Β. Σκουλάτος, Ν. Δημακόπουλος, Σ. Κόνδης, *ό.π.*, σ. 48 – 49, Γ. Μαργαρίτης, «Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση», στα: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2016, σ. 46 και 49.

Ο έλεγχος του εμπορίου, ο ανταγωνισμός στις αποικίες, η κυριαρχία στα Βαλκάνια και ο έλεγχος των πετρελαιοπηγών της Μοσούλης αποτέλεσαν αιτίες όξυνσης των αντιπαράθεσεων των δύο ομάδων και έναρξης του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Την αφορμή έδωσε η δολοφονία του διαδόχου της Αυστρίας σε επίσκεψη του ίδιου και της συζύγου του στη Σεβρία, από Σλαβομακεδόνα εθνικιστή.

Η Ελλάδα ενεπλάκη στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο το 1917, μετά από την αποχώρηση του Κωνσταντίνου, την επικράτηση του Βενιζέλου και την ενοποίηση της χώρας υπό την ηγεσία του. Προηγήθηκε ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος του 20^{ού} αιώνα, η περίοδος που ονομάζεται Εθνικός Διχασμός, ο οποίος εκδηλώθηκε με αφορμή το ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο (όπως τον αποκαλούσαν τότε) ή μη. Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ (είχε αναρριχηθεί στον θρόνο μετά από τη δολοφονία του πατέρα του Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη το 1913), εμφορείτο από φιλογερμανικά αισθήματα⁷³. Ο Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος θεωρούσε ότι η χώρα είχε όφελος να συνταχθεί με τις Δυνάμεις της Αντάντ, καθώς έτσι θα αποκόμιζε εδαφικά οφέλη και τη στήριξη της Βρετανίας, της μεγάλης ναυτικής δύναμης. Αντίθετα, Δεδομένου ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπήκε πρώτη στον Πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων και ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε φυσικά να προτείνει συμμαχία μαζί της, ο ίδιος και το στρατιωτικό επιτελείο υιοθέτησαν τη θέση της ουδετερότητας. Το 1915 διέλυσε δύο φορές πραξικοπηματικά τη Βουλή και οδήγησε τον Βενιζέλο σε αποχώρηση⁷⁴.

Ακολούθησαν δύο χρόνια εμφυλιακών συγκρούσεων, η παράδοση του οχυρού Ρούπελ στις βουλγαρικές και γερμανικές δυνάμεις, η δράση των Επίστρατων (παραστρατιωτικών τους οποίους οργάνωσαν οι Βίκτωρ Δούσμανης και Ιωάννης Μεταξάς), η απόβαση των δυνάμεων της Αντάντ και το κίνημα της Εθνικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη, τα «Νοεμβριανά» (οι ανοιχτές συγκρούσεις που έλαβαν χώρα τον Νοέμβριο του 1916 ανάμεσα σε στρατεύματα της Αντάντ και Επίστρατους. Οι τελευταίοι επιδόθηκαν σε ανεξέλεγκτη βία εναντίον αμάχων βενιζελικών). Στην ουσία η χώρα διαιρέθηκε και είχε δύο κυβερνήσεις: την βασιλική στην Αθήνα και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης, με Πρόεδρο τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο Κωνσταντίνος υποχρεώθηκε από την Αντάντ (2/15 Ιουνίου 1917) να αποχωρήσει και

⁷³ Ο Κωνσταντίνος είχε σπουδάσει στη Γερμανία, θαύμαζε το στρατιωτικό πνεύμα της, ενώ είχε και προσωπικούς δεσμούς, καθώς ήταν νυμφευμένος με την αδελφή του Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄, τη Σοφία. Επιπλέον, ο ίδιος και το επιτελείο του θεωρούσαν ότι η Γερμανία θα επικρατούσε στον πόλεμο κι έτσι η Ελλάδα θα βρισκόταν στο πλευρό των ηττημένων.

⁷⁴ Γ. Μαργαρίτης, «Από τη Μακεδονία στην Κριμαία», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006, σ. 90 – 91.

ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα, σχημάτισε κυβέρνηση, επανέφερε τη Βουλή του 1915 (γνωστή ως Βουλή των Λαζάρων), ήρε άρθρα του Συντάγματος⁷⁵ και οδήγησε τη χώρα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, αποδεχόμενος από τις Δυνάμεις της έναν θεωρητικό δανεισμό⁷⁶. Η Ελλάδα διακρίθηκε για τη συμμετοχή της στη μάχη του Σκρα, (17/30 Μαΐου 1918), ενώ ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος λήγει στις 11 Νοεμβρίου του 1918 με νίκη της Αντάντ. Ήδη τις 2/15 Μαΐου 1919 ο ελληνικός στρατός, ως στρατός τήρησης της τάξης, εισέρχεται στη Σμύρνη.

Τη νίκη της Αντάντ έρχεται να επισφραγίσει η Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στις Βερσαλλίες. Στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης, με τη Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920), η Ελλάδα βγήκε κατά πολύ ωφελημένη, καθώς σε αυτήν προσαρτήθηκαν Ανατολική και Δυτική Μακεδονία, η Ανατολική (εκτός από την Κωνσταντινούπολη) και Δυτική Θράκη, τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος. Η Ελλάδα κατοχύρωσε τα νησιά του Αιγαίου, εκτός από τα Δωδεκάνησα και ανέλαβε για πέντε χρόνια τη διοίκηση της Σμύρνης. Έπειτα από την πενταετία, η Συνθήκη προέβλεπε τη διενέργεια δημοψηφίσματος με το οποίο οι κάτοικοι θα αποφάσιζαν την προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα ή όχι. Η Ελλάδα της Συνθήκης των Σεβρών είναι η Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών. Είναι η Ελλάδα της επίτευξης της Μεγάλης Ιδέας. Και η Συνθήκη αυτή συνιστά τον διπλωματικό θρίαμβο του Βενιζέλου, ο οποίος, ωστόσο, δέχεται δολοφονική επίθεση στον σταθμό της Λυών. Αποφασίζει να διενεργήσει εκλογές τον Νοέμβριο του 1920, στις οποίες, ωστόσο, ηττάται και αποχωρεί από την Ελλάδα⁷⁷.

Η κυβέρνηση που προκύπτει προκηρύσσει δημοψήφισμα και επαναφέρει τον Κωνσταντίνο στον θρόνο. Ο Κωνσταντίνος είναι ανεπιθύμητος στους Συμμάχους, οπωσδήποτε όμως η επάνοδός του συμπίπτει με την αλλαγή των συμφερόντων των Συμμάχων, οι οποίοι αποσύρουν τον θεωρητικό δανεισμό και αφήνουν τη χώρα, μεσούσης της μικρασιατικής εκστρατείας, νομισματικώς ακάλυπτη.

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, ο ελληνικός στρατός βρισκόταν ήδη από το 1919 στη Σμύρνη. Ο Βενιζέλος, με το πρόσχημα της προστασίας των ελληνικών πληθυσμών

⁷⁵ Μαρκέτος Σπύρος, «Ο Διχασμός», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006, σ. 143, 146 – 160.

⁷⁶ Γ. Μαργαρίτης, «Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση», στα: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2016, σ. 50: στην Ελλάδα δόθηκαν 12.000.000 λίρες Αγγλίας, 300.000.000 γαλλικά φράγκα και 50.000.000 δολάρια Η.Π.Α. Ο δανεισμός ήταν θεωρητικός: τα ποσά ήταν κάλυμμα για την έκδοση πρόσθετου χαρτονομίσματος και, όταν η κάλυψη αποσύρθηκε, ένα μέρος της νομισματικής κυκλοφορίας βρέθηκε χωρίς αντίκρυσμα.

⁷⁷ Β. Σκουλάτος, Ν. Δημακόπουλος, Σ. Κόνδης, *ό.π.*, σ. 83 – 86.

και του στρατού από τις επιθέσεις Τούρκων ανταρτών, δεν τηρεί τα όρια της κατεχόμενης ζώνης και ωθεί τα στρατεύματα στην ενδοχώρα. Οι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου προεκλογικά υποσχέθηκαν ειρήνευση. Μάλιστα το βασικό προεκλογικό σύνθημα ήταν το «οίκαδε» (= στην πατρίδα), που συγκίνησε τις οικογένειες των οποίων τα παιδιά μάχονταν στο μέτωπο επί σειρά ετών. Μετεκλογικά, ωστόσο, δεν υλοποίησαν τις προεκλογικές εξαγγελίες για παύση του πολέμου. Ο πόλεμος συνεχίστηκε με αντικατάσταση της ηγεσίας του στρατεύματος και εντολή περαιτέρω προέλασης του ελληνικού στρατού. Ο Κεμάλ επέτρεψε την προέλαση, παρασύροντας τον ελληνικό στρατό μακριά από τις ζώνες ανεφοδιασμού του και καθιστώντας εφικτή την περικύκλωσή του. Το αποτέλεσμα ήταν η μάχη στον Σαγγάριο (Αύγουστος 1921) με 25.000 νεκρούς και τραυματίες και η οπισθοχώρηση και αγκύλωση του στρατού στη γραμμή Εσκή Σεχίρ – Κιουτάχειας – Αφιόν Καραχισάρ για έναν χρόνο. Τον Αύγουστο του 1922, οι τσέτες του Κεμάλ επιτέθηκαν στα εξουθενωμένα ελληνικά στρατεύματα. Η αμυντική γραμμή των Ελλήνων έσπασε, ο στρατός υποχώρησε και τράπηκε σε άτακτο φυγή⁷⁸.

Στις 27 Αυγούστου 1922 ο τουρκικός στρατός μπήκε στη Σμύρνη και την έκαψε. Ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος δολοφονήθηκε με μαρτυρικό τρόπο από το μανιασμένο πλήθος. Στο λιμάνι της Σμύρνης εκτυλίχθηκαν δραματικές σκηνές, με τους Έλληνες και τους Αρμένιους να τρέχουν για να σωθούν. Η ελληνική συμφορά είχε ήδη προβάλει, για να σημάνει το τέλος ενός λαμπρού πολιτισμού και το τέλος της ελληνικής παρουσίας στις «αλησμόνητες πατρίδες». Υπολογίζεται ότι μέσα στον Σεπτέμβριο του 1922 ήρθαν στην Ελλάδα 800.000 πρόσφυγες, οι οποίοι ήλπιζαν ότι θα επαναπατριστούν, όταν η κατάσταση ηρεμήσει.

Με τη Συνθήκη της Λοζάνης (24 Ιουλίου 1923) καθορίστηκαν ανάμεσα στις δύο χώρες τα σύνορα που ισχύουν μέχρι σήμερα. Η Ανατολική Θράκη, η Ίμβρος και η Τένεδος πέρασαν στην Τουρκία, ενώ η Ελλάδα έλαβε τα νησιά του Αιγαίου και τη Δυτική Θράκη. Ως φυσικό σύνορο ανάμεσα στις δύο χώρες ορίστηκε ο ποταμός Έβρος. Έξι μήνες νωρίτερα, στις 30 Ιανουαρίου 1923, ιδιαίτερη Σύμβαση (που συμπεριλήφθηκε στη Συνθήκη της Λοζάνης) ανάμεσα στις δύο χώρες έβαζε οριστική ταφόπλακα στην ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία. Ο Κεμάλ αρνείτο να δεχτεί τους πρόσφυγες πίσω και εφαρμόστηκε η αμοιβαία ανταλλαγή πληθυσμών, με υποχρεωτικό, για πρώτη φορά στην Ιστορία, χαρακτήρα: σύμφωνα με την απογραφή

⁷⁸ Γ. Μαργαρίτης, «Ο πόλεμος στη Μικρά Ασία», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006, σ. 188, 191, 194, 201 –203, 220—221, 229 –235.

του 1928, στην Ελλάδα ήρθαν περίπου 1.220.000 πρόσφυγες (100.000 περίπου ήταν τουρκόφωνοι και 45.000- 50.000 Αρμένιοι), ενώ από την Ελλάδα πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς για την Τουρκία περίπου 600.000 άνθρωποι. Η ανταλλαγή έγινε με βάση το θρήσκευμα και εξαιρέθηκαν μόνο οι Έλληνες Ορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης⁷⁹.

⁷⁹ Μιχάλης Βαρλάς, «Οι πρόσφυγες», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006, σ. 240, 258 – 259, Β. Σκουλάτος, Ν. Δημακόπουλος, Σ. Κόνδης, *ό.π.*, σ. 117 και 119.

2.3 Η Ελλάδα του μεσοπολέμου και του Β΄ παγκοσμίου πολέμου (1919-1945)

Ο Μεσοπόλεμος – το διάστημα ανάμεσα στον Α΄ και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο – βρίσκει τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου να αντιμετωπίζουν οξυμμένα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, ανεξαρτήτως του αν το τέλος του πολέμου τις βρήκε στο πλευρό των νικητών ή των ηττημένων. Η ηττημένη Γερμανία απογυμνώθηκε από τις επαρχίες της Αλσατία και Λοραίνη, έχασε τις αποικίες της, υποχρεώθηκε να δεχτεί την ταπεινωτική αποστρατιωτικοποίηση στην ανατολική όχθη του Ρήνου και να καταβάλει επαχθείς πολεμικές αποζημιώσεις. Παρόμοια αντιμετώπιση είχαν και οι υπόλοιπες ηττημένες χώρες, με αποτέλεσμα να συσσωρεύεται στο εσωτερικό τους ένα κύμα οργής και αγανάκτησης, που θα υπέσκαπτε τα επόμενα χρόνια την εύθραυστη ειρήνη, την οποία είχε αναλάβει να διαφυλάξει η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ).

Και στο στρατόπεδο των νικητών, όμως, τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα: η Βρετανία και η Γαλλία, προκειμένου να προσεταιριστούν συμμάχους, είχαν υποσχεθεί εδαφικά ανταλλάγματα που διαφοροποιούσαν τον χάρτη και ήταν δύσκολο να ικανοποιηθούν. Το Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων έπρεπε να ρυθμίσει εκ νέου τα σύνορα και τις – συχνά αλληλοσυγκρουόμενες – απαιτήσεις των νικητών. Οι Η.Π.Α προσχωρώντας στον πόλεμο το 1917, εμφανίζονται στο Συνέδριο των Βερσαλλιών με τον Πρόεδρό τους Ουίλσον και τα περίφημα «14 σημεία» του που κατέστησαν σαφή την πρόθεσή του να αναμιχθεί στην ευρωπαϊκή ατζέντα. Ο Ουίλσον μίλησε για προστασία των μειονοτήτων και λειτούργησε καταλυτικά στη διάλυση των δύο μεγάλων πολυεθνικών αυτοκρατοριών, της Αυστροουγγαρίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επιπλέον, οι νικήτριες χώρες έβγαιναν από τον πόλεμο με κατεστραμμένες οικονομίες, γεγονός που τις υποχρέωσε να δεχτούν τον εξωτερικό δανεισμό – από τις Η.Π.Α κατά κύριο λόγο.

Η δεκαετία μέχρι το Κραχ είναι αντιφατική. Είναι μια δεκαετία πλασματικής ευημερίας και εντυπωσιακής αύξησης της εκβιομηχάνισης της Ευρώπης, η οποία, όμως, στηρίζεται σε επισφαλή δανεισμό. Είναι μια δεκαετία που συνετές φωνές Ευρωπαίων πολιτικών προσπαθούν και εργάζονται για την εδραίωση της ειρήνης: η ηττημένη Γερμανία συνομολογεί με το Βέλγιο, την Ιταλία, τη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία την διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος στο Λοκάρνο (1925), εντάσσεται

στην ΚτΕ (1926), ενώ με το Σύμφωνο Μπριάν – Κέλογκ (1928) ο πόλεμος είχε κηρυχτεί «εκτός νόμου». Είναι, ωστόσο, και η δεκαετία στην οποία αναδύεται ο φασισμός στην Ιταλία, στο όνομα του «δικαιώματος» της χώρας να γίνει ισχυρή. Στον αντίποδα, στην Ε.Σ.Σ.Δ η αυταρχική διοίκηση του Στάλιν επ' ονόματι της πειθαρχίας απογοήτευσε όσους πίστευαν στην παγκόσμια ειρήνη.

Ο καταλύτης, όμως, που μετέβαλε τα δεδομένα παγκοσμίως είναι η οικονομική κρίση (Κραχ) που συνέβη τον Οκτώβριο του 1929, με τη ραγδαία πτώση των τιμών στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Οι Η.Π.Α έσπευσαν να επαναπατρίσουν τα κεφάλαια που είχαν δανείσει στην Ευρώπη και το Κραχ μεταδόθηκε σε παγκόσμια κλίμακα. Η κατάσταση δημιουργεί τριγμούς στο εσωτερικό των κοινωνιών, καθώς ο πολίτης αμφισβητεί το αστικό πολίτευμα. Σταδιακά στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη εγκαθιδρύονται απολυταρχικά καθεστώτα, ακόμη και αν προκύπτουν από εκλογές, όπως συμβαίνει με την περίπτωση του Χίτλερ στη Γερμανία (εκλογές 1933). Οι αυταρχικές δυνάμεις προβάλλουν τον φόβο του κομμουνισμού, κάμπτουν τις αντιδράσεις των μετριοπαθών και συχνά με τη χρήση βίας καταλαμβάνουν την εξουσία: η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Αυστρία, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Αλβανία, η Γιουγκοσλαβία, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Φινλανδία, η Λιθουανία και η Ελλάδα δεν ξεφεύγουν από τον κανόνα⁸⁰.

Ο Μεσοπόλεμος, ωστόσο, παρουσιάζει για την Ελλάδα μερικές βασικές διαφορές σε σχέση με τον υπόλοιπο Δυτικό Κόσμο. Ο καταλύτης εδώ δεν ήταν το Κραχ του 1929, αλλά η Μικρασιατική Καταστροφή. Όπως γράφει ο Γ. Μαυρογορδάτος: *«Η Μικρασιατική Καταστροφή υπήρξε όχι απλώς τομή, αλλά ρήξη στην κυριολεξία, δηλαδή βίαιη διάσπαση της συνέχειας. Όχι μόνο τερμάτισε μια δεκαετία διαδοχικών πολέμων, αλλά και ενταφίασε οριστικά μια πολιτική αλυτρωτισμού και επεκτατισμού (τη λεγόμενη Μεγάλη Ιδέα. [...]) Το μεγαλύτερο μέρος του Έθνους συγκεντρώθηκε πλέον μέσα στα όρια του Κράτους, καθώς περισσότεροι από ένα εκατομμύριο πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα (ένα πέμπτο του συνολικού πληθυσμού της), δημιουργώντας το πιο εκρηκτικό από τα εσωτερικά της*

⁸⁰ Ιω. Κολιόπουλος, Κων/νος Σβολόπουλος, Ευ. Χατζηβασιλείου, Θεοδ. Νημάς, Χάρις Σχολινάκι – Χελιώτη, *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Αθήνα 2014, σ. 97–98 και 104–105.

προβλήματα που θα είχαν στο εξής προτεραιότητα, παραμερίζοντας τις εξωτερικές εμπλοκές»⁸¹.

Πράγματι, το 1922 η Ελλάδα βρέθηκε μπροστά σε ένα αδιέξοδο: έπρεπε ταχύτατα να υπερκεράσει χρόνιες ανεπάρκειες και να προχωρήσει στην αποκατάσταση των προσφύγων. Υπό την πίεση αυτού του γεγονότος προχώρησε ταχύτατα στις απαλλοτριώσεις των μεγάλων τσιφλικιών, βελτίωσε τις υποδομές της, έκανε εγγειοβελτιωτικά έργα και, χωρίς κανείς να μπορεί να ισχυριστεί ότι οι πρόσφυγες αποκαταστάθηκαν πλήρως (υπήρξαν χιλιάδες άνθρωποι που ταλαιπωρήθηκαν για δεκαετίες), έφερε εις πέρας ένα έργο που και σήμερα ακόμη φαντάζει τιτάνιο. Η πλειοψηφία των προσφύγων εγκαταστάθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης, ενώ οι αγρότες τοποθετήθηκαν κυρίως στη Μακεδονία, τη Θράκη και τα νησιά, ενισχύοντας κατά πολύ το ελληνικό στοιχείο στις περιοχές αυτές και καλύπτοντας το δημογραφικό κενό που είχε δημιουργηθεί από την Ανταλλαγή. Με τον καιρό ενσωματώθηκαν στο νέο τρόπο ζωής. Στην ύπαιθρο ασχολήθηκαν κυρίως με τη γεωργία, ενώ στις πόλεις εργάστηκαν στα εργοστάσια⁸².

Η δεκαετία του '20 ήταν ιδιαίτερος παραγμένη από πολιτικής άποψης για την Ελλάδα. Άμεσα επακόλουθα της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν η φυγή του Κωνσταντίνου, το κίνημα του Λαυρίου, η ενθρόνιση του Γεωργίου Β' και η εκτέλεση των έξι. Στις 25 Μαρτίου 1924 ανακηρύχθηκε από τη Βουλή και εν συνεχεία επικυρώθηκε με δημοψήφισμα η αβασίλευτη Δημοκρατία. Πρώτος πρωθυπουργός της αβασίλευτης Δημοκρατίας ήταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η δεκαετία προχώρησε με πλήθος κινήσεων και έκλεισε με την τελευταία κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου (1928 – 1932), η οποία ήταν και η πιο σταθερή της περιόδου. Η τετραετία χαρακτηρίζεται από πολλές μεταρρυθμίσεις στην αγροτική παραγωγή, την εκπαίδευση και την οικονομία. Ωστόσο, την άνοιξη του 1932 ο Βενιζέλος δεν μπόρεσε να αποφύγει την πτώχευση, γεγονός που επέφερε κλίμα αστάθειας τα επόμενα χρόνια. Τελικά, στις 4 Αυγούστου 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς, με την ανοχή του Γεωργίου ο οποίος είχε επανέλθει με ένα νόθο δημοψήφισμα, διέλυσε πραξικοπηματικά τη Βουλή και επέβαλε στη χώρα δικτατορία⁸³.

⁸¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017, σ. 23.

⁸² Μιχ. Βαρλάς, «Οι πρόσφυγες», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006, σ. 253 – 258, 268 – 277 και 282 – 283.

⁸³ Άγγελος Βλάχος, «Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006, σ. 340, 342, 346, 348 – 353.

Το 1939 η εισβολή της Γερμανίας στην Πολωνία (1^η Σεπτεμβρίου 1939) σηματοδοτεί και την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Και στον πόλεμο αυτό δημιουργούνται δύο συμμαχικές ομάδες: από τη μια μεριά είναι η Βρετανία και η Γαλλία (αργότερα θα ενταχθούν και Ε.Σ.Σ.Δ., Η.Π.Α και Κίνα), από την άλλη ο Άξονας Γερμανίας, Ιταλίας και Ιαπωνίας. Με τον πόλεμο – αστραπή ο Χίτλερ καταλαμβάνει σε σύντομο χρονικό διάστημα μεγάλο τμήμα της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Η Ελλάδα ενεπλάκη στον πόλεμο ένα χρόνο αργότερα, όταν στις 15 Αυγούστου 1940 ιταλικό υποβρύχιο τορπιλίζει το ελληνικό καταδρομικό «Έλλη» στο λιμάνι της Τήνου. Στις 28 Οκτωβρίου 1940 η Ιταλία, μέσω του εν Αθήνα πρέσβη της Γκράτσι, ζήτησε με τελεσίγραφο από τον πρωθυπουργό, Ιωάννη Μεταξά, την διέλευση των ιταλικών στρατευμάτων από την Ελλάδα. Η άρνηση του Έλληνα πρωθυπουργού, εν ονόματι όλων των Ελλήνων, σήμανε και την έναρξη του πολέμου.

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος χωρίζεται σε τρεις φάσεις: α. 28 Οκτωβρίου – 13 Νοεμβρίου, απόκρουση της ιταλικής επίθεσης, β. 14 Νοεμβρίου – 28 Δεκεμβρίου, αντεπίθεση του ελληνικού στρατού και διείσδυση στη Βόρεια Ήπειρο, γ. 29 Δεκεμβρίου – 5 Απριλίου 1941, συνέχιση της προέλασης και απόκρουση της «εαρινής επίθεσης» των Ιταλών. Από τις 6 Απριλίου η Γερμανία επιτίθεται στην Ελλάδα και στις 27 Απριλίου 1941 τα γερμανικά στρατεύματα εισέρχονται στην Αθήνα. Το μόνο ελεύθερο έδαφος είναι η Κρήτη, όπου για τον επόμενο μήνα διεξάγεται η σκληρή Μάχη της Κρήτης. Η νήσος πέφτει στα τέλη Μαΐου.

Η Κατοχή που ακολουθεί είναι τριπλή: οι Γερμανοί κρατούν υπό την διοίκησή τους την Αθήνα, την Κρήτη και την Κεντρική Μακεδονία και παραχωρούν τμήματα την Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη στους Βούλγαρους. Τα υπόλοιπα εδάφη στους Ιταλούς.

Οι Έλληνες αντιμετώπισαν την τριπλή, φρικτή Κατοχή, παρά την πείνα και την εξαθλίωση που υπέστησαν. Ήδη από τις 30 Μαΐου 1941 αρχίζει η αντιστασιακή δράση: δύο φοιτητές, ο Μανώλης Γλέζος και ο Απόστολος Σάντας, κατεβάζουν από τον Ιερό βράχο της Ακρόπολης τη γερμανική σημαία.

Ο αντιστασιακός αγώνας γενικεύεται και οργανώνεται: το Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ., ο Ε.Δ.Ε.Σ., και η Ε.Κ.Κ.Α. είναι οι σημαντικότερες από τις αντιστασιακές οργανώσεις. Το αποκορύφωμα της κοινής αντιστασιακής δράσης των Ελλήνων ήταν η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου, στις 25 Νοεμβρίου 1942. Οι Γερμανοί επιδίδονται σε φρικτά αντίποινα: κατατρομοκράτηση του πληθυσμού, μαζικές εκτελέσεις και κάψιμο ολόκληρων χωριών είναι μερικά από αυτά. Στις 12

Οκτωβρίου του 1944 η Αθήνα απελευθερώνεται και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση επιστρέφει στην πρωτεύουσα⁸⁴.

⁸⁴ Γ. Μαργαρίτης, «Η Ελλάδα στον πόλεμο», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 16, 2006, σ. 45, 54, 73 – 80, 84 – 88 , 97 – 99, 108 – 122.

2.4 Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση και η Ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας

Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου σηματοδότησε για τα κράτη την έναρξη της ανασυγκρότησης. Προσπάθησαν να αποκαταστήσουν τις κατεστραμμένες υποδομές, να αναδιοργανώσουν τους θεσμούς, να γιατρέψουν τις πληγές του παρελθόντος και να μπουν σε μια τροχιά ανάπτυξης. Στην Ελλάδα, ωστόσο, τα πράγματα δεν κύλισαν ομαλά, η χώρα ενεπλάκη σε εμφύλια σύγκρουση και οι προσπάθειες για ανασυγκρότηση καθυστέρησαν.

Ο εμφύλιος τυπικά διαρκεί από το 1946 ως το 1949, χρονολογίες που σήμερα αμφισβητούνται από αρκετούς ιστορικούς, οι οποίοι θεωρούν ότι η πρώτη πράξη του εμφυλίου διαδραματίστηκε στη σύγκρουση των αντιστασιακών ομάδων, η δεύτερη στα Δεκεμβριανά και η τρίτη κατά την περίοδο που ακολούθησε τη συμφωνία της Βάρκιζας.

Η Μάχη της Αθήνας ή Δεκεμβριανά είναι ταυτόχρονα η πρώτη αιματηρή πράξη του φαινομένου που ονομάστηκε Ψυχρός Πόλεμος και χαρακτηρίζεται από ένα παράδοξο: ο Ε.Λ.Α.Σ ηττήθηκε, παρά την αναμφίβολη υπεροχή του, και η Ελλάδα δεν έγινε «λαϊκή δημοκρατία».

Ένα μεγάλο θέμα προς συζήτηση είναι το από πού αντλούσαν νομιμοποίηση οι διεκδικητές της εξουσίας. Για το Ε.Α.Μ – Ε.Λ.Α.Σ η νομιμοποίηση ερχόταν από το – κοινά παραδεκτό – τεράστιο λαϊκό έρεισμα που είχε, την εξόντωση των αντίπαλων αντιστασιακών ομάδων κατά την περίοδο του πρώτου αντάρτικου και τη συνακόλουθη μονοπώληση του αντιστασιακού αγώνα που πρόσφερε αδιαφιλονίκητο ηθικό πλεονέκτημα. Αντιθέτως, η κυβέρνηση του Καΐρου αντλούσε την νομιμοποίησή της από την υποστήριξη των βρετανικών όπλων, που είχαν κάθε λόγο να μην επιθυμούν μεταβολή στο κομβικό γεωστρατηγικό τμήμα της Μεσογείου.

Στην ελληνική κοινωνία έχει μείνει ο απόηχος της ωμής βρετανικής στρατιωτικής παρέμβασης, όμως αυτή είναι μόνο μία πτυχή του θέματος, ίσως και αυτή που κράτησε λιγότερο. Όποια, όμως, και αν ήταν η παρέμβαση του ξένου παράγοντα, ο αδελφοκτόνος εμφύλιος εξέφρασε έναν βαθύ, προϋπάρχοντα διχασμό της ελληνικής κοινωνίας.

Αν ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος έληξε με συνθήκες ειρήνης που υπογράμμιζαν την αυτοδιάθεση των λαών και την εμπέδωση κανόνων δικαιοσύνης, ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος τελειώνει με ωμή, αποικιοκρατικού τύπου, παρέμβαση στα

εσωτερικά των μικρότερων χωρών και την επιδίωξη του οικονομικού τους ελέγχου – αυτή η παρέμβαση δεν είναι πάντα διακριτή, αλλά έχει διαρκέστερα αποτελέσματα⁸⁵.

Η μεταπολεμική και μετεμφυλιακή Ελλάδα είναι καθημαγμένη. Για να ξεπεράσει τα οικονομικά της προβλήματα, αναγκάζεται να δανειοδοτηθεί, αυτή τη φορά κυρίως από τον αμερικανικό παράγοντα. Εντάσσεται στη Βορειοατλαντική Συμμαχία του NATO, για να προστατεύσει τα σύνορά της και να προσεγγίσει τη Δύση. Προσπαθεί και πετυχαίνει την εξομάλυνση των σχέσεών της με τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία. Αντιθέτως, κατά περιόδους διάφορες εντάσεις δοκιμάζουν τις σχέσεις της με την Τουρκία: τέτοια περίπτωση είναι τα Σεπτεμβριανά του 1955 και το πογκρόμ εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης.

Τη δεκαετία του '50 χαρακτηρίζει η πολιτική αστάθεια, οι παρεμβάσεις των Ανακτόρων στην πολιτική ζωή, η εσωτερική και η εξωτερική μετανάστευση (λόγω της ένδειας αλλά και ως συνέπεια του εμφυλίου). Το 1956 γίνονται εκλογές στις οποίες ψηφίζουν για πρώτη φορά και γυναίκες. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, Σερραίος πολιτικός, γίνεται πρωθυπουργός. Προσανατολίζει την Ελλάδα για μια ευρωπαϊκή πορεία, επιδιώκει να πετύχει συμβιβασμό στο κυπριακό ζήτημα και προσπαθεί να αποκαταστήσει τις σχέσεις της Ελλάδας με τις Η.Π.Α. και τη Βρετανία⁸⁶.

⁸⁵ Στάθης Ν. Καλύβας, Νίκος Μαραντζίδης, *Εμφύλια Πάθη. 23 Ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*, γ' έκδοση, Αθήνα 2015, σ. 17, 59, 66, 216 – 218 και 347.

⁸⁶ Ιω. Κολιόπουλος, Κων/νος Σβολόπουλος, Ευ. Χατζηβασιλείου, Θεοδ. Νημάς, Χάρις Σχολινάκη – Χελιώτη, *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Αθήνα 2014, σ. 157 – 158.

2.5 Συνοπτική ιστορία της Κρήτης

Η Κρήτη τελούσε υπό οθωμανική Κατοχή από το 1669, έτος πτώσης του Ηρακλείου (Χάνδακας). Η διαφορά από τις υπόλοιπες ελληνικές περιοχές ήταν το μεγάλο ποσοστό των Μουσουλμάνων, που ανερχόταν σταθερά στο 30% του πληθυσμού της νήσου. Στον πληθυσμό αυτό συμπεριλαμβάνουμε τους επήλυδες Τούρκους, αλλά και τους Τουρκοκρητικούς, Κρήτες δηλαδή, οι οποίοι είχαν ασπαστεί τον ισλαμισμό. Επιπλέον, οι Τούρκοι είχαν επιβάλει πνευματική απομόνωση στο νησί, γεγονός που δεν επέτρεψε τη διάχυση φιλελεύθερων ιδεών, όπως συνέβη στον ελληνικό κορμό.

Παρ' όλα αυτά, η Κρήτη επαναστάτησε το 1821, μαζί με τις υπόλοιπες ελληνικές περιοχές. Η απόφαση ελήφθη στις 15 Απριλίου 1821, σε μοναστήρι στα Σφακιά, ενώ ημερομηνία έναρξης του Αγώνα θεωρείται η 14^η Ιουνίου 1821. Οι οθωμανικές Αρχές προχώρησαν σε πρωτοφανείς βιαιότητες, με αποκορύφωμα τη σφαγή του Ηρακλείου (24 Ιουνίου 1821). Η σφαγή έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που ανέμεναν οι Οθωμανοί: οι Κρήτες πείσωσαν και η Επανάσταση διαδόθηκε σε όλο το νησί, υπό την ηγεσία του Μιχαήλ Κομνηνού Αφεντούλη, τον οποίο διόρισε Γενικό Διοικητή Κρήτης ο Δημήτριος Υψηλάντης. Ο Αφεντούλης έμεινε για ένα χρόνο στο νησί, κατόρθωσε να οργανώσει τη Γενική Συνέλευση των Κρητών στους Αρμένους, επέβαλε την ψήφιση του «Προσωρινού Πολιτεύματος της Κρήτης» και κράτησε ζωντανή τη φλόγα της Επανάστασης.

Οι Τούρκοι, βλέποντας τη γενίκευση της Επανάστασης, αντέδρασαν με τη βοήθεια του Αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μοχάμεντ Άλι. Στα τέλη Μαΐου 1822 ο τελευταίος κάνει απόβαση στο νησί και οι Κρητικοί, μετά από τις πρώτες αποτυχίες τους, καθαιρούν τον Αφεντούλη.

Η Εθνοσυνέλευση αποστέλλει ως νέο Διοικητή τον Εμμανουήλ Τομπάζη, τον Μάιο του 1823, ο οποίος προχωρά σε ανασύσταση της Γενικής Συνέλευσης. Η δεύτερη απόβαση του οθωμανικού στρατού έχει ηγέτη τον Χουσεΐν Βέη, (Ιούνιος 1823), ο οποίος κινείται ταχύτατα και αιφνιδιάζει τους επαναστάτες. Η δράση του Χουσεΐν κορυφώνεται τον Μάιο του 1824, με την κατάληψη της επαρχίας Σφακίων, τις μαζικές σφαγές που ακολούθησαν και τις προσφυγικές ροές προς την Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες. Ο Τομπάζης φεύγει από το νησί και ο Χουσεΐν

ανακοινώνει στην Πύλη ότι κατέπνιξε την Επανάσταση. Απομένουν ελάχιστες αντάρτικες ομάδες, οι οποίες επιχειρούν κλεφτοπόλεμο.

Το 1825 επαναπατρισμένοι Κρήτες αγωνιστές αναζωπυρώνουν την Επανάσταση και ξεκινά η περίοδος της Γραμπούσας (1825 – 1828), επειδή οι αγωνιστές οχυρώθηκαν σε αυτό το νησάκι της Επαρχίας Κισάμου. Η Συνθήκη του Λονδίνου (1827) γεννούσε την ελπίδα ότι η Κρήτη θα συμπεριλαμβανόταν στο ελληνικό κράτος, αφού η αγγλική διπλωματία υποσχέθηκε την ενσωμάτωση όλων των επαναστατημένων περιοχών. Σε μία ένδειξη καλής θέλησης του Κυβερνήτη προς την ξένη διπλωματία, αποστέλλεται στην Κρήτη ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και πείθει τους επαναστάτες να καταστρέψουν τα πλοία τους και να παραδώσουν στους Βρετανούς το φρούριο της Γραμπούσας⁸⁷. Ο επόμενος απεσταλμένος του Καποδίστρια, Βαρόνος Ρέινεκ, ζητεί από τους Κρητικούς κατάπαυση του πυρός. Οι επαναστάτες αρνούνται να υπακούσουν και το 1828 η Κρήτη (με εξαίρεση τα μεγάλα φρούρια) τελεί υπό τον έλεγχό τους. Ο Καποδίστριας μεταβάλλει την πολιτική του και αποστέλλει τον Τομπάζη να απελευθερώσει τη Σητεία. Η αποστολή, όμως, αυτή αποτυγχάνει και η Σητεία γίνεται θέρετρο σκληρών αντιποίνων⁸⁸.

Το Πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας διαψεύδει τις προσδοκίες των Κρητών: η Κρήτη παραμένει στην απόλυτη δικαιοδοσία του Σουλτάνου. Προκύπτει, έτσι, μια ακανθώδης πτυχή του Ανατολικού Ζητήματος, το Κρητικό Ζήτημα (Question Cretoise). Οι Μεγάλες Δυνάμεις πολιορκούν το νησί, με το πρόσχημα της επιβολής της ειρήνευσης και οι Κρήτες απογοητευμένοι συντάσσουν διαμαρτυρία προς τον Κυβερνήτη.

Με άρθρο του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου, όμως, ο Σουλτάνος παραχωρεί την Κρήτη στον Αντιβασιλιά της Αιγύπτου Μοχάμεντ Άλι. Ξεκινά η περίοδος της αιγυπτιοκρατίας (1830 – 1840), περίοδο την οποία οι Κρητικοί ονομάζουν «εστιλβωμένη δουλεία». Ο Μοχάμεντ Άλι υπόσχεται ισονομία και πραγματοποιεί κοινωφελή έργα, τα χρήματα για τα οποία προσπορίζεται επιβάλλοντας επαχθή φορολογία εις βάρος των χριστιανών. Η κατάσταση παρεκτρέπεται και οδηγεί στο «Κίνημα των Μουρνιών» (1833), κατά το οποίο 7.000 άοπλοι διαδήλωσαν. Η απάντηση δεν άργησε να δοθεί: οι πρωταίτιοι συνελήφθησαν και απαγχονίστηκαν. Εν τω μεταξύ, η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος των ετών 1839 – 1841, που έληξε με

⁸⁷ Αλ. Δεσποτόπουλος, «Η καταπολέμηση της πειρατείας και η πάταξη της ληστείας», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, σ. 489.

⁸⁸ Έφη Αλλαμανή, «Ο Αγώνας στην Κρήτη», *ό.π.*, τ. ΙΒ', σ. 511 και «Υποταγή της Κρήτης», *ό.π.*, τ. 12, σ. 548.

ήττα του Μοχάμεντ Άλι, επηρέασε το Κρητικό Ζήτημα: οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν με τη Συνθήκη του Λονδίνου (3 Ιουλίου 1840) να αποσπάσουν την Κρήτη από την Αίγυπτο, η οποία τον Ιανουάριο του 1841 επιστρέφει στη σουλτανική εξουσία⁸⁹.

Με υποκίνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, αλλά χωρίς την κατάλληλη οργάνωση, επιχειρείται την επόμενη χρονιά (1841) η επανάσταση Χαιρέτη και Βασιλογεώργη. Οι επαναστάτες αποστέλλουν στις Μεγάλες Δυνάμεις υπόμνημα, με το οποίο ζητούν, για πρώτη φορά, την Αυτονομία του νησιού, αίτημα το οποίο απορρίφθηκε⁹⁰.

Την επόμενη 25ετία η Κρήτη αφουγκράζεται τις διεθνείς εξελίξεις και προσπαθεί να τις παρακολουθήσει, χωρίς μεγάλη επιτυχία. Έτσι, το 1848, έτος των μεγάλων ευρωπαϊκών επαναστάσεων, εκδηλώνεται επαναστατικός αναβρασμός στο νησί, που όμως θα λάβει συγκεκριμένο περιεχόμενο δέκα χρόνια αργότερα, καθώς οι οθωμανικές Αρχές αρνούνται να εφαρμόσουν στην Κρήτη τις ευεργετικές διατάξεις του Χάτι Χουμαγιούν(1856). Αυτό σε συνδυασμό με την ανακοίνωση της επιβολής νέων φόρων και της απαγόρευσης της οπλοκατοχής οδηγούν στο κίνημα του Μαυρογένη (14 Μαΐου 1858), κάτω από την πίεση του οποίου στις 7 Ιουλίου 1858 εκδόθηκε σουλτανικό φερμάνι, με θρησκευτικές, διοικητικές, φορολογικές και δικαστικές παραχωρήσεις προς τους Χριστιανούς⁹¹.

Το 1866 ξεσπά η μεγάλη Κρητική Επανάσταση, το «δεύτερο '21», όπως ονομάστηκε, μόνο που αυτή τη φορά κυριάρχησε το σύνθημα «Ένωσις ή Θάνατος». Οι επαναστάτες υπέβαλαν υπόμνημα (14 Μαΐου 1866) προς τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Υψηλή Πύλη, με το οποίο διεκτραγωδούσαν τις συνθήκες διαβίωσής τους. Παρά τα αμφιθυμικά αισθήματα των Ελλήνων πολιτικών και την αποστολή εθελοντών που ήθελαν να στηρίξουν τον κρητικό αγώνα, το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου (8 Νοεμβρίου 1867) ήταν εκείνο που γέννησε αισθήματα αποτροπιασμού στη φιλελεύθερη Ευρώπη. Μετά, ωστόσο, από αυστηρό τελεσίγραφο των Μεγάλων Δυνάμεων σταμάτησε η ελληνική αρωγή προς τους Κρήτες και η επανάσταση εξέπνευσε, έχοντας αποκομίσει ως κέρδος τον Οργανικό Νόμο του 1868, που

⁸⁹ Ιωάννα Διαμαντούρου, «Ο υπόδουλος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881, Κρήτη», στην: *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, σ. 408 – 409.

⁹⁰ Ιωάννης Πετρόπουλος, Αικατερίνη Κουμαριανού, *ό.π.*, τ. 13, σ. 83.

⁹¹ Οδυσσεύς Δημητρακόπουλος, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας», *ό.π.*, σ. 172, Ιωάννα Διαμαντούρου, «Ο υπόδουλος Ελληνισμός από το 1833 έως το 1881, Κρήτη», *ό.π.*, σ. 408 – 409.

θεωρητικά βελτίωνε ελαφρώς τις συνθήκες ζωής των Χριστιανών και ίσχυσε για μία ακόμη δεκαετία⁹².

Η μεγάλη αυτή κρητική Επανάσταση ήταν αιματηρότατη, γεγονός που δε βοήθησε στην αποκατάσταση της ειρήνης τα επόμενα χρόνια: οι παραγωγικές δομές πλήττονταν, το νησί είχε ερημώσει, καθώς κύματα χριστιανών προσφύγων κατέφυγαν στην Ελλάδα, ενώ οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί από τον φόβο των αντιποίνων αναζητούσαν σχετική ασφάλεια στα μεγάλα φρούρια. Την κατάσταση δυναμίτιζαν και οι φανατικοί Μουσουλμάνοι διοικητές που η Πύλη απέστειλε κατά την περίοδο που ίδια η Οθωμανική Αυτοκρατορία τελούσε σε κατάσταση χάους και οι οποίοι συστηματικά παραβίαζαν τον Οργανικό Νόμο. Τα καινούρια δεδομένα ώθησαν την αγγλική πολιτική στην επανεξέταση μιας παλαιότερης πρότασης, της δημιουργίας ενός αγγλικού προτεκτοράτου, μιας «Ηγεμονίας» κατά τα πρότυπα της Σάμου⁹³. Η νέα επανάσταση εκδηλώθηκε τον Ιανουάριο του 1878, με την υποστήριξη της κυβέρνησης Χαρίλαου Τρικούπη, και είχε ως αποτέλεσμα τη «Σύμβαση της Χαλέπας», έναν καινούριο Οργανικό Νόμο, που ίσχυσε μέχρι το 1889. Για πρώτη φορά η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποδεχόταν ότι ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης θα μπορούσε να είναι Χριστιανός, η Συνέλευση θα είχε στην πλειοψηφία της Χριστιανούς αντιπροσώπους, δόθηκαν νομικά και εκπαιδευτικά προνόμια και χορηγήθηκε γενική αμνηστία⁹⁴.

Αυτό άνοιξε τον δρόμο για τη διάχυση φιλελεύθερων ιδεών, την ανάπτυξη του Τύπου, αλλά και την κυριαρχία δύο κομμάτων (Καραβανάδες και Ξυπόλυτοι), με μεγάλη αντιπαλότητα μεταξύ τους. Η άκαιρη ενέργεια του ενός εξ αυτών, των Καραβανάδων, να καταθέσει το 1889 Ψήφισμα με το οποίο κήρυττε την Ένωση με την Ελλάδα, έδωσε το πρόσχημα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να επιβάλει στρατιωτικό νόμο στην Κρήτη και να άρει τη Σύμβαση της Χαλέπας. Άτακτοι Τουρκοκρητικοί δρουν ανεξέλεγκτα για την επόμενη πενταετία και κατατρομοκρατούν το χριστιανικό στοιχείο. Την περίοδο αυτή ο Σφακιανός πολιτευτής Μανούσος Κούνδουρος εμπνέεται και εισάγει την ιδέα της «Μεταπολίτευσης», του καθεστώτος δηλαδή της αυτόνομης ή ημιαυτόνομης πολιτείας, με σουλτανική επικυριαρχία. Με παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων επανέρχεται η Σύμβαση της Χαλέπας. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στο Αρκαωτήρι

⁹² Ιωάννα Διαμαντούρου, « Η Κρητική Επανάσταση», *ό.π.*, σ. 253 – 256, 261 – 262, 270 και 276 – 277.

⁹³ Ευ. Κωφός, *ό.π.*, σ. 333 – 334.

⁹⁴ Ευ. Κωφός, *ό.π.*, σ. 357 – 358.

Χανίων, στις 25 Ιανουαρίου 1897, κηρύττει την κατάλυση της οθωμανικής Κατοχής και την Ένωση με την Ελλάδα. Οι εξελίξεις είναι ραγδαίες: ακολουθεί η απόβαση του Συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσου, ο οποίος διακήρυξε την κατοχή της Κρήτης από τον ελληνικό στρατό, η αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων, που έσπευσαν στο νησί, αποβίβασαν αγήματα και το έθεσαν υπό διεθνή προστασία, και η παρέμβασή τους στο διπλωματικό πεδίο υπέρ της λύσης της Αυτονομίας.

Ο πρίγκιπας Γεώργιος φτάνει στην Κρήτη στις 9 Δεκεμβρίου 1898 και αναλαμβάνει, κατόπιν εντολής των Μεγάλων Δυνάμεων, τη διακυβέρνηση του νησιού και η Κρήτη περνά στην περίοδο της Αυτονομίας, στην οποία είναι διακριτές δύο περιόδους:

α. Η περίοδος της Αρμοστείας του Πρίγκιπα Γεωργίου (1898 –1906): χαρακτηρίζεται από εργώδεις προσπάθειες να δημιουργηθούν εκ του μηδενός κρατικές υποδομές, αλλά και από την αυταρχική διοίκηση του Πρίγκιπα και την προφανή αδυναμία του να συνεργαστεί με τους παράγοντες του νησιού για την εξεύρεση λύσης στο πρόβλημα της Ένωσης. Η θητεία του Γεωργίου στιγματίζεται από την Επανάσταση στο Θέρισσο (1905), της οποίας ηγείται ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Το κλίμα που δημιουργούν οι Μεγάλες Δυνάμεις εις βάρος του οδηγεί σε οικειοθελή αποχώρηση του Γεωργίου.

β. Η δεύτερη περίοδος ξεκινά με την αποχώρηση του Πρίγκιπα (1906), συνεχίζει με την Αρμοστεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη (1906 –1908), προχωρά με την κατάλυση της Αρμοστείας (1908) και διάδοχα προσωρινά κυβερνητικά σχήματα. Ολοκληρώνεται την 1^η Δεκεμβρίου 1913, οπότε και πραγματοποιείται η πολυπόθητη Ένωση με την Ελλάδα.

Στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο η Κρήτη θα μείνει για τέσσερα χρόνια υπό τη Γερμανική κατοχή και οι θηριωδίες που έλαβαν χώρα εις βάρος των Κρητικών προκαλούν αποτροπιασμό. Ο Εμφύλιος δε λαμβάνει στην Κρήτη τις διαστάσεις που έλαβε σε άλλες περιοχές της χώρας.

Στο νησί της Κρήτης, λοιπόν, γεννήθηκε το 1883 ο μεγάλος στοχαστής και συγγραφέας, Νίκος Καζαντζάκης. Σε μια περίοδο έντονων αναταραχών, εγχώριων αλλά και παγκόσμιων, ο ίδιος φαίνεται να αποστασιοποιείται από τα πολεμικά γεγονότα, χωρίς να εμπλέκεται άμεσα σε αυτά. Από την ως άνω εκτενή επισκόπηση της Ελληνικής ιστορίας, τα συμπεράσματα που έκδηλα προκύπτουν είναι τα παρακάτω:

1. Ο Νίκος Καζαντζάκης δεν είχε υπηρετήσει στο στρατό, ως μάχιμος στρατιώτης. Η μόνη εξαίρεση στους Βαλκανικούς πολέμους, όπου υπήρξε μεν εθελοντής στο στρατό, αλλά υπηρέτησε ως αποσπασμένος στο γραφείο του Βενιζέλου.
2. Διαφαίνεται η θέληση του Νίκου Καζαντζάκη για εμπλοκή του στην πολιτική και η στενότερη σχέση του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο.
3. Ο Νίκος Καζαντζάκης, άτομο που διακατέχεται από οικουμενικές αξίες, εμπλέκεται ενεργά στον επαναπατρισμό των προσφύγων από τον Καύκασο. Μετά το πέρας του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, καταγράφει τις βιαιοπραγίες των Γερμανών στο νησί της Κρήτης.

Γ' Κεφάλαιο

Στούπα Δυτικής Μάνης: Γεωμορφολογική άποψη, τρόπος ζωής των κατοίκων

Η Μάνη είναι περιοχή της Πελοποννήσου, η οποία καταλαμβάνει τη χερσόνησο του Ταΰγету. Περιλαμβάνει την Ανατολική Μάνη, η οποία βρέχεται από τη θάλασσα του Λακωνικού κόλπου και τη Δυτική Μάνη, η οποία βρέχεται από τη θάλασσα του Μεσσηνιακού κόλπου. Έδρα της Ανατολικής Μάνης αποτελεί το Γύθειο, γραφικός παραθαλάσσιος οικισμός, και ιστορική της έδρα η κωμόπολη της Αρεόπολης. Έδρα της Δυτικής Μάνης είναι η Καρδαμύλη. Η Μάνη στο σύνολό της δεν είναι μια εύφορη περιοχή. Κυρίαρχο στοιχείο της το πετρώδες έδαφος. «*Η περιοχή στο σύνολό της άγονη. Πέτρα στην πέτρα. Είναι η περιοχή για την οποία ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης είπε: 'Εκεί που τα γαϊδούρια ψοφούν από την πείνα, οι Μανιάτες καταφέρνουν να ζουν'*»⁹⁵ Η Στούπα είναι παραθαλάσσιος οικισμός του Δήμου Δυτικής Μάνης. Απέχει από την Καλαμάτα 45 χιλιόμετρα και 80 χιλιόμετρα από το Γύθειο. Αποτελεί πόλο έλξης εκατοντάδων τουριστών ετησίως, οι οποίοι αναζητούν τη δροσιά και τη γαλήνη στα γαλαζοπράσινα κρυστάλλινα νερά των παραλιών της.

Η Στούπα έχει τρεις παραλίες. Ταξιδεύοντας από Καλαμάτα, αρχικά συναντά κανείς την κοσμοπολίτικη παραλία της Καλόγριας, μια θαυμάσια πεταλοειδή ακρογιαλιά με ψιλή, κατάξανθη άμμο. Πάνω από την παραλία υπάρχει η προτομή του Νίκου Καζαντζάκη⁹⁶. Στην παραλία αυτή βρέθηκε και έζησε τα έτη 1916 και 1917 ο Νίκος Καζαντζάκης, ο οποίος, μαζί με έναν εργάτη, το Γεώργιο Ζορμπά, επιχείρησε να εκμεταλλευθεί ανθρακωρυχείο⁹⁷, το οποίο βρίσκεται βορειοανατολικά της Στούπας, πάνω από τον επαρχιακό δρόμο Καλαμάτας - Αρεόπολης. Το μήκος της παραλίας της Καλόγριας δεν υπερβαίνει τα 250 μέτρα. Στη δεξιά της πλευρά, μέσα από τα βράχια αναβλύζει πηγή με παγωμένα νερά, γνωστή με την ονομασία «Πρίντζιπας». Η ονομασία προέρχεται από τον πρίγκιπα Γουλιέλμο Βιλεαρδουίνο, ο οποίος βρέθηκε στην περιοχή και το 1250 μ.Χ. έχτισε το κάστρο του Λεύκτρου, το οποίο βρίσκεται σε λόφο βορειοανατολικά της Στούπας⁹⁸. Στην αριστερή πλευρά της

⁹⁵ Π. Καράμπελας, *Η Δράκαινα της Μάνης*, Αθήνα 2003, σ. 9.

⁹⁶ Βλ. παράρτημα, σ. 136.

⁹⁷ Βλ. παράρτημα, σ. 137.

⁹⁸ Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *Μάνη – Ταξιδιωτικές Διαδρομές*, Καρδαμύλη 2009, σ. 111.

παραλίας υπάρχει ένας μοναχικός βράχος, ονόματι «Κουρτσούλης»⁹⁹. Λίγο νοτιότερα, βρίσκεται η «Τουρκοσπηλιά»¹⁰⁰, η πρόσβαση στην οποία γίνεται με πλωτό μέσο. Προχωρώντας νοτιότερα, βρίσκεται η τοποθεσία «Γόλεθρος»¹⁰¹ (Γη του ολέθρου) και κατόπιν η παραλία της Στούπας. Έχει μήκος περίπου χίλια μέτρα και είναι στρωμένη με πιο χοντρή άμμο. Εκεί εκβάλλουν ο «Δράκος», χείμαρρος και το «Ποταμάκι», ρυάκι¹⁰². Νοτιότερα της Στούπας υπάρχει και η μικρή, με βότσαλα στρωμένη, παραλία της Χαλικούρας¹⁰³.

Η Στούπα ανήκει στο Δημοτικό Διαμέρισμα Νεοχωρίου Δυτικής Μάνης, το οποίο και αποτελεί το μεγαλύτερο γεωγραφικό διαμέρισμα του Δήμου. Περιλαμβάνει τους οικισμούς του Νεοχωρίου, του Λεύκτρου και της Στούπας¹⁰⁴. Ο οικισμός της Στούπας φέρεται να πήρε το όνομά του από τη λέξη «στουπί», φυτική ίνα, η οποία παράγεται από ένα φυτό, το λινάρι¹⁰⁵.

«Το καλλιεργούσαν για τις ίνες του και τον σπόρο του, και η καλλιέργειά του ήταν μικρή και πολλές φορές ασήμαντη. Το σπέρναν σε χωράφια... και όταν ωρίμαζε το ξεκόλωναν και το έδεναν σε μικρά μάτσα, τις σκουλίδες. Αφού ξεραινόταν κοπάνιζαν τις φούντες και έπαιρναν τον λιναρόσπορο... Τις σκουλίδες τις πήγαιναν και τις έβαζαν στη θάλασσα για μερικές μέρες να μαλακώσουν. Έπειτα τις έφερναν στο σπίτι και τις μαγκάνιζαν... και χτυπιόταν δυνατά μέχρι να σπάσουν τα ξυλώδη μέρη και να απελευθερωθούν οι φυτικές ίνες. Έπειτα με το λανάρι... έβγαζαν τις πρώτες χοντρές ίνες το Στουπί και μετά τις λεπτότερες και καλλίτερες το Σκουλί»¹⁰⁶.

Τα παλιά χρόνια ο οικισμός της Στούπας ήταν πυκνοκατοικημένος. Η ζωή εκείνη την εποχή σκληρή και δύσκολη. Το πετρώδες έδαφος, εξάλλου, δε βοηθούσε. Βασική ενασχόληση των κατοίκων αποτελούσε η καλλιέργεια της ελιάς. Εκτός από το γεγονός ότι το λάδι αποτελούσε το βασικό προϊόν της μανιάτικης γης, χρησιμοποιούνταν επίσης για το φωτισμό των σπιτιών και για θεραπευτικούς λόγους¹⁰⁷. *«Το λάδι ήταν και είναι το βασικό εισόδημα της Μάνης, και με αυτό θεραπεύονται πολλές και βασικές ανάγκες της οικογένειας»¹⁰⁸.* Άλλες γεωργικές

⁹⁹ Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *ό.π.*, σ. 104.

¹⁰⁰ Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *ό.π.*, σ. 104.

¹⁰¹ Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *ό.π.*, σ. 106.

¹⁰² Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *ό.π.*, σ. 106.

¹⁰³ Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *ό.π.*, σ. 107.

¹⁰⁴ Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *ό.π.*, σ. 138.

¹⁰⁵ Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *ό.π.*, σ. 99.

¹⁰⁶ Ι. Κισκηρέας, *Ατούρι*, Νεοχώριο – Λεύκτρου 2001, σ. 59.

¹⁰⁷ Σ. Ξανθέας, *Λαογραφικά Έξω Μάνης*, Αθήνα 2007, σ. 86.

¹⁰⁸ Ι. Κισκηρέας, *ό.π.*, σ. 50.

ενασχολήσεις εκείνη την περίοδο ήταν η καλλιέργεια σιταριού, λούπινων, λιναριού, οψιμιών και η διατήρηση κήπων, για τις ανάγκες του σπιτιού σε κηπευτικά προϊόντα¹⁰⁹.

Πέραν των γεωργικών ενασχολήσεων, οι άνθρωποι εκείνη την εποχή ασχολιόντουσαν και με την κτηνοτροφία. Κάθε σπίτι ανέτρεφε ζώα, τόσο για να εξασφαλίσει τα προς το ζην, όσο και γιατί τα ζώα χρησίμευαν για να γίνουν οι διάφορες γεωργικές εργασίες αλλά και για να κάνουν τις μετακινήσεις τους οι ιδιοκτήτες¹¹⁰. Τα σπίτια εκείνα τα χρόνια ήταν στην πλειοψηφία τους διώροφα. Στον κάτω όροφο, στα λεγόμενα «κατώγια», έμεναν τα ζώα που διατηρούσε μια οικογένεια¹¹¹. Άλλη ενασχόληση των ανθρώπων εκείνη την εποχή ήταν και η μελισσοκομία. Το κυνήγι αποτελούσε επίσης βασική ενασχόληση των ανδρών εκείνη την περίοδο.

Η οικογένεια στη Μάνη εκείνα τα χρόνια ήταν πατριαρχική. Ο άνδρας ήταν ο αρχηγός του σπιτιού. Τον ελεύθερο χρόνο του τον περνούσε στα καφενεία. Σε αντίθεση, η γυναίκα είχε ελάχιστο ελεύθερο χρόνο. Μετά τη δουλειά στο χωράφι ήταν υποχρεωμένη να εκτελέσει τις δουλειές του σπιτιού: Τάισμα ζώων, ζύμωμα ψωμιού, φούρνισμα, παραγωγή τυριού, πλύσιμο ρούχων, φροντίδα των παιδιών, εργασία στον αργαλειό, κέντημα, παρασκευή ζυμαρικών, σαπυνοποιία, παραγωγή λουκάνικου και παστού.

«Ο ελεύθερος χρόνος των γυναικών ήταν κατά πολύ λιγότερος από εκείνον των ανδρών. Οι γυναίκες μετά τη δουλειά έπρεπε να πάνε στο σπίτι. Να αχιουρίσουν τα ζώα και να τα φροντίσουν. Να ανάψουν φωτιά και να ετοιμάσουν το βραδινό φαγητό. Να φροντίσουν τα παιδιά. Μια φορά κάθε βδομάδα να βάλουν μπουγάδα και κάθε Σάββατο να φουρνίσουν το ψωμί όλης της βδομάδας. Κοντά σ' αυτά ήταν και οι άλλες δουλειές του νοικοκυριού. Η λάτρα του σπιτιού, το μάλωμα, η ρόκα, το πλεμάδι, ο αργαλειός, το εργόχειρο. Ήταν πράγματι ακούραστη η Μανιάτισσα εκείνης της εποχής. Παρ' όλα αυτά εύρισκε χρόνο για ρούγα, για κουβέντα...»¹¹².

Σημαντικό γεγονός στο βίο μιας οικογένειας εκείνη την εποχή αποτελούσε η γέννηση αγοριού, η οποία και συνοδευόταν από πυροβολισμούς.¹¹³ *«Στη Μάνη φυσικά το αγόρι είχε τα προνόμια, και όταν γεννιόταν έριχναν ντουφεκιές για να*

¹⁰⁹ Ι. Κισκηρέας, *ό.π.*, σ. 57 – 64.

¹¹⁰ Ι. Κισκηρέας, *ό.π.*, σ. 69.

¹¹¹ Ι. Κισκηρέας, *ό.π.*, σ. 19.

¹¹² Ι. Κισκηρέας, *ό.π.*, σ. 31.

¹¹³ Σ. Ξανθέας, *ό.π.*, σ. 125.

αναγγείλουν το χαρμόσυνο νέο. Όλοι μακάριζαν την τυχερή μάνα που έκανε 'καλό παιδάκι', και τον πατέρα που απόκτησε διάδοχο»¹¹⁴.

Κυρίαρχη θέση στην κοινωνική ζωή εκείνα τα χρόνια στη Μάνη είχε και το θρησκευτικό - λατρευτικό στοιχείο. Η περιοχή είναι διάσπαρτη από εκκλησίες και εξωκκλήσια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου¹¹⁵. Ο θάνατος και ο αποχαιρετισμός ενός συγγενικού προσώπου αποτελούσε εξίσου σημαντικό γεγονός, γύρω από το οποίο είχε αναπτυχθεί μια ξεχωριστή τελετουργία¹¹⁶. Με τα μοιρολόια οι Μανιάτισσες αποχαιρετούσαν τα αγαπημένα τους πρόσωπα, εκφράζοντας έντονα τη λύπη τους.

Στον οικισμό της Στούπας κατέβαιναν οι κάτοικοι των πάνω χωριών, για να μετακινηθούν στην Καλαμάτα. Αυτοκινητόδρομος δεν υπήρχε και η μετακίνηση γινόταν με θαλάσσια συγκοινωνία, με μηχανοκίνητα πλοία, τις λεγόμενες «βερζίνες»¹¹⁷.

«Στην Καλαμάτα πηγαίναμε δια θαλάσσης με τις Βερζίνες, αφού αυτοκινητόδρομος δεν υπήρχε. Αυτές ήταν μηχανοκίνητα ξύλινα πλοία, εκτοπίσματος 10 – 15 τόνους. Ξεκίναγαν κάθε πρωί από τη Σελίνιτσα (Άγιο Νικόλαο), έπιαναν στην Στούπα, και μετά από ταξίδι δύο – δύομιση ωρών έφταναν στο λιμάνι της Καλαμάτας. Μέσα στις βερζίνες έμπαιναν άνθρωποι, εμπορεύματα και ...ζώα που τα πήγαιναν για πούλημα. Είχαν στο κατάστρωμα τους πάγκους για να κάθονται οι επιβάτες, αμπάρι για τα εμπορεύματα, κυρίως βαρέλια ή ντενεκέδες λάδι, και στην πλώρη ένα μικρό δωματάκι, την τουαλέτα, με μια τρύπα στα πλάγια του δαπέδου προς τη θάλασσα»¹¹⁸.

Τα έτη 1916 και 1917 ο Νίκος Καζαντζάκης βρέθηκε στη Μάνη, στον οικισμό της Στούπας, για να εκμεταλλευθεί, όπως προείπαμε, μεταλλείο της περιοχής. Στα επόμενα κεφάλαια του παρόντος πονήματος γίνεται μια ακριβέστερη παρουσίαση της επαγγελματικής και κοινωνικής δραστηριότητας του μεγάλου συγγραφέα στον τόπο αυτό.

¹¹⁴ Ι. Κισκηρέας, *ό.π.*, σ. 134.

¹¹⁵ Υπουργείο Πολιτισμού, *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*, Αθήνα 2005, σ. 8.

¹¹⁶ Ι. Κισκηρέας, *ό.π.*, σ. 136.

¹¹⁷ Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *ό.π.*, σ. 107.

¹¹⁸ Ι. Κισκηρέας, *ό.π.*, σ. 38.

Δ' Κεφάλαιο

Η νομοθετική θεμελίωση της μεταλλευτικής και εξορυκτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα – Το μεταλλείο στην Πραστοβά Μάνης

Μετά από τριάντα περίπου χρόνια από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους, αρχίζει η νομοθετική θεμελίωση της μεταλλευτικής και εξορυκτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, μέχρι το 1916, χρονιά κατά την οποία ο Νίκος Καζαντζάκης εκμεταλλεύεται μεταλλείο στην περιοχή Πραστοβά της Δυτικής Μάνης, έχουν εκδοθεί τα παρακάτω νομοθετήματα σχετικά με τη μεταλλευτική και εξορυκτική δραστηριότητα:

- Νόμος «Περί μεταλλείων» του Όθωνα (ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861)
- Νόμος ΣΚΗ – 1867 «Περί τροποποιήσεως άρθρων τινών περί μεταλλείων νόμου» (ΦΕΚ 27/Α/3.5.1867)
- Νόμος ΦΞΕ – 1875 «Περί ερμηνείας του περί μεταλλείων χη νόμου του 1861» (ΦΕΚ 68/Α/30.12.1875)
- Νόμος ΒΤΟ – 1896 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί μεταλλείων νόμων» (ΦΕΚ 30/Β/18.3.1896)
- Νόμος ΒΥΝΔ – 1896 «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 44 του νόμου της 22 Αυγούστου 1861 περί μεταλλείων, ορυχείων και λατομείων» (ΦΕΚ 159/Α/28.12.1896)
- Νόμος ΒΩΜΑ – 1901 «Περί περιθάψεως των εν τοις μεταλλείοις και μεταλλουργείοις παθόντων και των οικογενειών αυτών» (ΦΕΚ 72/Α/23.3.1901)
- Νόμος «Περί μεταλλείων» του Γεωργίου Α' (ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910)
- Νόμος ΓπΛΔ 1911 «Περί υγιεινής και ασφάλειας των εργατών και περί ωρών εργασίας» (ΦΕΚ 318/Α/21.11.1911)
- Νόμος 3981 – 1912 «Περί τροποποιήσεως του ΒΩΜΑ νόμου 'Περί περιθάψεως των εν τοις μεταλλείοις και μεταλλουργείοις παθόντων'» (ΦΕΚ 21/Α/21.1.1912)
- Βασιλικό Διάταγμα 24^{ης} Ιουλίου 1912 «Περί καθηκόντων των αποτελούντων το σώμα της Επιθεωρήσεως της Εργασίας Επιθεωρητών και Εποπτών Εργασίας» (ΦΕΚ 229/Α/28.7.1912)

- Νόμος 551/31.12.1914/8.1.1915 «Περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχήματος εν τη εργασία παθόντων εργασιών ή υπαλλήλων»

Από την ως άνω παράθεση προκύπτει ότι, μέχρι το 1916, υπήρξαν δύο βασικοί νόμοι – κορμοί για τη μεταλλευτική και εξορυκτική δραστηριότητα, οι οποίοι εκδόθηκαν το 1861 και το 1910 αντίστοιχα. Την έκδοση αυτών ακολούθησαν τροποποιητικοί ή συμπληρωματικοί νόμοι και ένα Βασιλικό Διάταγμα.

4.1 Η νομοθετική θεμελίωση της μεταλλευτικής και εξορυκτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα

Στις 22 Αυγούστου 1861 υπογράφεται από τη Βασίλισσα Αμαλία, στο όνομα του Βασιλιά Όθωνα, ο πρώτος νόμος «Περί μεταλλείων». Στις 24 Αυγούστου 1861 δημοσιεύεται στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως¹¹⁹. Μέχρι τότε δεν είχε γίνει καμιά ουσιαστική προσπάθεια για την εκμετάλλευση του υπόγειου πλούτου της Ελλάδας. Θα έλεγε, λοιπόν, κανείς ότι ο νόμος «περί μεταλλείων» του 1861 αποτελεί την απαρχή της νομοθετημένης και συστηματοποιημένης μεταλλευτικής και εξορυκτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα. Ο νόμος αποτελείται από 55 άρθρα, που αφορούν, 34 τα μεταλλεία, 6 τα ορυχεία και 2 τα λατομεία – γίνεται εννοιολογικός προσδιορισμός αυτών – ενώ τα υπόλοιπα αφορούν θέματα παραχώρησης, εκμίσθωσης, λειτουργίας και επιτήρησης αυτών.

Στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο έχει τίτλο «Περί μεταλλείων, ορυχείων και λατομείων» και αποτελείται από 4 άρθρα, γίνεται εννοιολογικός προσδιορισμός της εν λόγω δραστηριότητας:

«Όγκοι ουσιών μεταλλικών, ή ορυκτών, εγκεκλεισμένοι εις τους κόλπους της γης, ή κείμενοι εις την επιφάνειαν αυτής κατατάσσονται εις τας εξής τρεις κατηγορίας την των μεταλλείων, την των ορυχείων και την των λατομείων»¹²⁰.

Γίνεται επίσης εννοιολογικός προσδιορισμός και διαχωρισμός, με βάση τα προς εκμετάλλευση υλικά. Τα μεταλλεία αφορούν τα εξής:

«Μεταλλείον είναι ο χώρος ο έχων εις φλέβας, εις κοιτάσματα, ή εις σωρούς τα κυρίως καλούμενα μέταλλα οίον χρυσόν, άργυρον, λευκόχρυσον, (platine), υδράργυρον, μόλυβδον, σίδηρον, χαλκόν, κασίτερον (etaïn), ψευδάργυρον (zing), βυσμούθιον, κοβάλτιον, αρσενικόν, μαγγανήσιον, (αντιμόνιον) σίβιον, μολυβδαίνιον (molybdene), ουράνιον, νικέλιον, χρώμιον κλπ. είτε εις καθαράν κατάστασιν, είτε εις ωξυδωμένην, είτε εις οιασδήποτε άλλας ενώσεις. Εις την κατηγορίαν ταύτην υπάγεται και ο χώρος ο έχων εκ των ημιμετάλλων το αυτοφνές θείον και τας παντός είδους ορυκτάς καυσίμους ύλας· οίον ανθρακίτην, λιθάνθρακα, γαιάνθρακες και γραφίτην»¹²¹.

Ως ορυχεία νοούνται οι κάτωθι χώροι:

¹¹⁹ ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861.

¹²⁰ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 1.

¹²¹ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 2.

«Ορυχείον είναι ο χώρος ο εγκλείων τον προσχωσματικών σίδηρον...τα άλατα, του νίτρου της στυπτηρίας, του βιτριολίου, της χρυσόκολλας...ως και τα εξής ορυκτά, συμυρίδα, γύψον, μυλόπετρας, σήπιον, μαγνησίτην και τας βαφικάς ύλας, αμέσως ως τοιαύτας χρήσιμους, ως και τας πισσώδεις, ρητινώδεις και ελαιώδεις ουσίας, νάρθαν, άσφαλτον, πετρέλαιον, ήλεκτρον κτλ.»¹²².

Ως λατομεία νοούνται οι χώροι, οι οποίοι «εγκλείουσι τους χρήσιμους εις τας τέχνας και προς οικοδομήν λίθους»¹²³.

Με Βασιλικό Διάταγμα παραχωρείται το δικαίωμα για την έναρξη των εργασιών των μεταλλείων: «Το δικαίωμα τούτο παραχωρείται δια Β. Διατάγματος προτάσει των επί των Εσωτερικών και Οικονομικών υπουργών»¹²⁴. Ορίζεται το «οφειλόμενον μέρισμα»¹²⁵ στον ιδιοκτήτη, το οποίο δε μπορεί να υπερβαίνει το 5% επί του μεταλλεύματος. Γίνεται διαχωρισμός κινητής και ακίνητης περιουσίας των μεταλλείων. Ακίνητη περιουσία αποτελούν «τα μεταλλεία και τα, κατά τον περί διακρίσεως κτημάτων νόμον παρακολουθήματα αυτών»¹²⁶. Κινητή περιουσία αποτελούν «αι μεταλλευθείσαι ύλαι, αι μετοχαί της επί της μεταλλεύσεως εταιρίας, και τα κέρδη της επιχειρήσεως»¹²⁷.

Οι ιδιοκτήτες γης μπορούν χωρίς άδεια να κάνουν έρευνα για μεταλλευτικές ουσίες, αλλά χρειάζονται άδεια για να ξεκινήσουν τη μετάλλευση. Επίσης, «Ουδείς δύναται να επιχειρήση έρευνας...άνευ συγκαταθέσεως του της γης ιδιοκτήτου...άνευ της αδείας του επί των Εσωτερικών Υπουργείου»¹²⁸.

Η αίτηση για την εκμετάλλευση του μεταλλείου γίνεται στον οικείο Νομάρχη, ο οποίος, αφού την κοινοποιήσει και μετά το πέρας συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος, τη διαβιβάζει στο Υπουργείο Εσωτερικών, το οποίο και εκδίδει κοινό με το Υπουργείο Οικονομικών Βασιλικό Διάταγμα.

«Η της παραχωρήσεως του μεταλλείου αίτησης γίνεται δι' αναφοράς εις τον αρμόδιον Νομάρχη...Ο Νομάρχης... διατάσσει...την δημοσίευσιν της αιτήσεως...υποβάλλει εις το επί των Εσωτερικών υπουργείον ητιολογημένην έκθεσιν και γνωμοδότησιν... Το επί των Εσωτερικών υπουργείον ζητεί την γνωμοδότησιν του αρμοδίου επί των μεταλλείων

¹²² Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 3.

¹²³ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 4.

¹²⁴ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 6.

¹²⁵ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 7.

¹²⁶ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 9.

¹²⁷ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 10.

¹²⁸ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 11.

υπαλλήλου... προκαλεί μετά του επί των Οικονομικών υπουργού το επί της παραχώρησης του μεταλλείου Β. Διατάγμα»¹²⁹.

Οι ιδιοκτήτες των μεταλλείων οφείλουν να τηρούν τις υποχρεώσεις τους, έτσι όπως αυτές διαμορφώνονται με το εκδοθέν Βασιλικό Διατάγμα. Οφείλουν να λαμβάνουν μέριμνα για την αποφυγή ατυχημάτων, να πληρώνουν επιπλέον φόρο για τη δημιουργία αποθεματικού κεφαλαίου, για βοήθεια σε εργάτες και σε οικογένειες εργατών, που έχουν υποστεί σωματική βλάβη και να αποζημιώνουν τους ιδιοκτήτες γης, σε περιπτώσεις ζημιών¹³⁰.

Με τον ίδιο τρόπο, που γίνεται η παραχώρηση των μεταλλείων, γίνεται και η παραχώρηση των ορυχείων. Εάν δε γίνει εξόρυξη σε διάστημα τριάντα ημερών από την έκδοση του Βασιλικού Διατάγματος, η άδεια εκμετάλλευσης του ορυχείου ακυρώνεται¹³¹. Οι έχοντες άδεια εξόρυξης υποχρεούνται στην καταβολή φόρου, ο οποίος «δεν δύναται να υπερβαίνει το 10 τοις % εκ της ως εύρηται καθαράς προσόδου»¹³².

Στην ύπαιθρο η «λατόμησις» γίνεται χωρίς άδεια. Όσοι εκμεταλλεύονται λατομεία «υπόκεινται εις την πληρωμήν φόρου οριζομένου εις 10% του ως προείρηται καθαρού προϊόντος»¹³³.

Εάν προκύψει ανάγκη, ορίζεται πραγματογνώμονας, προκειμένου να συντάξει σχετική γνωμοδότηση¹³⁴. Τα μεταλλεία επιτηρούνται από διορισμένο επιθεωρητή: «Διορίζεται εις επιθεωρητής επί των μεταλλείων διατελών υπό τας διαταγάς των επί των Εσωτερικών και Οικονομικών υπουργείων... Ο επιθεωρητής των μεταλλείων επιτηρεί τον τρόπον της μεταλλεύσεως, δίδει... τας προσήκουσας οδηγίας εις τους ιδιοκτήτας των μεταλλείων... και αναφέρει εις αυτόν τας ελλείψεις, τας καταχρήσεις, και τους κινδύνους της μεταλλεύσεως»¹³⁵.

Στο νόμο «περί μεταλλείων» του 1861 δε γίνεται καμιά αναφορά στην εκπαίδευση και στην τεχνική κατάρτιση των εργαζομένων σε μεταλλεία, ορυχεία και λατομεία. Επίσης, δε γίνεται λόγος για την ενδυμασία των εργαζομένων (κράνη κλπ.), με στόχο την αποφυγή ατυχημάτων, αλλά και δε διατυπώνονται σαφή και συγκεκριμένα μέτρα για την πρόληψη των ατυχημάτων και την ασφάλεια των

¹²⁹ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρα 22, 25, 26.

¹³⁰ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρα 31, 33.

¹³¹ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, Κεφάλαιον Σ'.

¹³² Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 40.

¹³³ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 42.

¹³⁴ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρο 43.

¹³⁵ Ν. «περί μεταλλείων», 1861, ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861, άρθρα 49, 51.

εργαζομένων. Επίσης, πουθενά δεν υπάρχει πρόβλεψη για την ύπαρξη ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού. Με το νόμο του 1861 θεμελιώνεται το δικαίωμα της παραχώρησης ιδιοκτησίας, για μεταλλευτική και εξορυκτική δραστηριότητα και η επίβλεψη των μεταλλείων, ορυχείων και λατομιών ανήκει στο κράτος¹³⁶.

Τα επόμενα χρόνια εκδόθηκαν έξι νέοι νόμοι, που αναφέρονται στην τροποποίηση και στην ερμηνεία άρθρων του «περί μεταλλείων» νόμου του 1861. Ο τελευταίος νόμος¹³⁷, ο οποίος εκδόθηκε το 1901 από το Βασιλιά Γεώργιο Α', απαρτίζεται από 44 άρθρα. Σε αυτά περιγράφονται τα δικαιώματα εργατών, οι οποίοι υπέστησαν σωματική βλάβη εν ώρα εργασίας, και οι υποχρεώσεις προς αυτούς των ιδιοκτητών των μεταλλείων. Καθορίζεται, επίσης, και ο τρόπος διοίκησης του «Γαμείου Μεταλλευτών»¹³⁸, για την αποζημίωση παθόντων εργατών και των οικογενειών αυτών.

Το 1910 εκδίδεται νέος νόμος «περί μεταλλείων»¹³⁹ από τον Βασιλιά Γεώργιο Α', ο οποίος απαρτίζεται από 54 άρθρα. Στο πρώτο άρθρο προσδιορίζονται τα ορυκτά, ο τρόπος εκμετάλλευσης των οποίων περιγράφεται στις παρούσες διατάξεις.

«Τα ορυκτά, μεταλλικά ή μη, περί των προνοεί ο παρών νόμος εισίν...: α') τα μεταλλεύματα του χρυσού, αργύρου, υδραργύρου, σιδήρου, χρωμίου, αργιλίου, μολύβδου, χαλκού, κασσιτέρου, ψευδαργύρου, κοβαλτίου, νικελίου, αρσενικού, μαγγανίου, αντιμονίου, και οιουδήποτε άλλου μετάλλου... β') το αυτοφύες θείο, ο σιδηροπυρίτης... ο γραφίτης, φωσφορίτης, τα άλατα της στυπτηρίας, του βόρακος, αι μωλόπετραι, ο στετατίτης, το σήπιον, ο μαγνησίτης... γ') αι καύσιμα ορυκταί ύλαι, πλην της τύρφης... δ') αι πισσώδεις, ρητινώδεις, ή ελαιώδεις ορυκταί ύλαι... Δεν υπάγονται εις τας διατάξεις του παρόντος νόμου τα λατομεία...»¹⁴⁰.

Στο νέο νόμο δεν υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ μεταλλείων και ορυχείων. Όλα τα ορυκτά ανήκουν στην κατηγορία των μεταλλείων. Τα λατομεία δεν υπάγονται στις διατάξεις του παρόντος νόμου.

Η παραχώρηση μεταλλείου γίνεται με την έκδοση Βασιλικού Διατάγματος, αφού προηγηθεί σχετική έρευνα: «...Άμα τη εκδόσει του Β. Διατάγματος, ο Υπουργός

¹³⁶ Λ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, Αθήνα 2017, σ. 43.

¹³⁷ Ν. «Περί περιθάψεως των εν τοις μεταλλείοις και μεταλλουργείοις παθόντων και των οικογενειών αυτών», 1901.

¹³⁸ Ν. «Περί περιθάψεως των εν τοις μεταλλείοις και μεταλλουργείοις παθόντων και των οικογενειών αυτών», 1901, άρθρο 3.

¹³⁹ ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910.

¹⁴⁰ Ν. «περί μεταλλείων», 1910, ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910, άρθρο 1.

των Εσωτερικών, υπογράφει τα τελικά σχεδιαγράμματα, ων, εν μένει εις το Υπουργείον των Εσωτερικών, εν διαβιβάζεται εις το Υπουργείον των Οικονομικών, έτερον εις τον Επιθεωρητήν των Μεταλλείων, το δε τελευταίον εις τον Νομόρχην...»¹⁴¹. Σε περίπτωση που υπάρχουν περισσότερες της μιας αίτησης, για εκμετάλλευση μεταλλείου, η παραχώρηση γίνεται στον πρώτο αιτούντα¹⁴².

Διπλωματούχος μηχανικός επιβλέπει τις εργασίες εξόρυξης, εφόσον το μεταλλείο απασχολεί περισσότερους από 50 εργαζόμενους: «...Προς τούτο τας εργασίας... δέον να διευθύνη διπλωματούχος μηχανικός ανεγνωρισμένης σχολής»¹⁴³. Ο ιδιοκτήτης του μεταλλείου υποχρεούται «να άρξεται δε εν καιρώ της εκμεταλλεύσεως και να εξακολουθή ταύτην, εργαζόμενος κατά τους κανόνες της τέχνης, εις τρόπον ώστε να εξασφαλίζεται η ζωή των εν τω μεταλλείω εργαζομένων εργατών...»¹⁴⁴. Στο ίδιο άρθρο προσδιορίζονται και οι αιτίες διακοπής των εργασιών στο μεταλλείο.

Η επιθεώρηση των μεταλλείων γίνεται από διορισμένο επιθεωρητή, ο οποίος κατέχει δίπλωμα μεταλλειολόγου ανώτερης μεταλλευτικής σχολής¹⁴⁵. Ο επιθεωρητής δίνει απευθείας οδηγίες στους εργαζόμενους για την πορεία των εργασιών και για θέματα ασφαλείας¹⁴⁶. Ο ιδιοκτήτης των μεταλλείων κάθε χρόνο υποβάλλει στον επιθεωρητή σχετική έκθεση¹⁴⁷.

Απαγορεύεται η πρόσληψη κοριτσιών και γυναικών σε υπόγειες στοές και σε νυχτερινές εργασίες. Παιδιά κάτω των 12 ετών εργάζονται μόνο στη διαλογή αβλαβών μεταλλευμάτων¹⁴⁸.

Στο νόμο «περί μεταλλείων» του 1910 γίνεται μνεία για διπλωματούχο μηχανικό, γεγονός το οποίο δείχνει τη στροφή προς μια τεχνική εκπαίδευση και μια επαγγελματική εξειδίκευση. Η μέριμνα για την ασφάλεια των εργαζομένων συνεχίζει να παραμένει υπό τη διατύπωση γενικόλογων εκφράσεων. Ιατρικό προσωπικό δεν προβλέπεται ούτε και εδώ. Όπως επισημαίνει η Λήδα Παπαστεφανάκη, «*βασικό χαρακτηριστικό του, ήταν η παραχώρηση των μεταλλείων, σύμφωνα με την αρχή της προτεραιότητας, στον πρώτο νόμιμο αιτούντα...*»¹⁴⁹. Οριοθετείται η παιδική εργασία και γίνεται καταμερισμός των εργασιών κατά φύλο. Σε κανένα σημείο του παρόντος

¹⁴¹ Ν. «περί μεταλλείων», 1910, ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910, άρθρο 21.

¹⁴² Ν. «περί μεταλλείων», 1910, ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910, άρθρο 4.

¹⁴³ Ν. «περί μεταλλείων», 1910, ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910, άρθρο 28.

¹⁴⁴ Ν. «περί μεταλλείων», 1910, ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910, άρθρο 28.

¹⁴⁵ Ν. «περί μεταλλείων», 1910, ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910, άρθρο 46.

¹⁴⁶ Ν. «περί μεταλλείων», 1910, ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910, άρθρο 48.

¹⁴⁷ Ν. «περί μεταλλείων», 1910, ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910, άρθρο 40.

¹⁴⁸ Ν. «περί μεταλλείων», 1910, ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910, άρθρα 50, 51.

¹⁴⁹ Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π. σ. 44*.

νόμου δε γίνεται αναφορά για απαλλαγή από τη στράτευση, όσων εργάζονται στα μεταλλεία.

Το νόμο «περί μεταλλείων» του 1910 ακολουθεί η έκδοση τριών νόμων και ενός Βασιλικού Διατάγματος, που ρυθμίζουν θέματα ωραρίου, υγιεινής και ασφάλειας στην εργασία, αποζημίωσης των οικογενειών εργατών, σε περιπτώσεις εργατικών ατυχημάτων, και καθηκόντων των επιθεωρητών εργασίας.

4.2 Η μεταλλευτική δραστηριότητα – Οι εργασίες εξόρυξης στο μεταλλείο στην Πραστοβά Δυτικής Μάνης

Στα μεταλλεία οι εργασίες για τη συγκομιδή του μεταλλεύματος γίνονταν είτε στην επιφάνεια του εδάφους, είτε υπόγεια¹⁵⁰. Σε περιπτώσεις υπόγειων εργασιών ανοίγονταν στοές (γαλαρίες ή μπούκες)¹⁵¹, οι οποίες υποστηρίζονταν με ξύλινες κατασκευές. Στις στοές τοποθετούνταν σιδηροδρομικές γραμμές, πάνω στις οποίες κυλούσαν βαγονέτα, στα οποία φόρτωναν το μέταλλευμα και το οδηγούσαν στην είσοδο της στοάς. Εκεί σε κάποιο πλάτωμα γίνονταν η διαλογή του και κατόπιν η φόρτωσή του. Για τον εξαερισμό των στοών ανοίγονταν φρεάτια (πηγάδια), τα πιο πλατιά εκ των οποίων τα χρησιμοποιούσαν για να φέρουν στην επιφάνεια του εδάφους το μέταλλευμα, με χειροκίνητες ή ατμοκίνητες μηχανές ανύψωσης¹⁵². Για την ανίχνευση μονοξειδίου του άνθρακα στις στοές εφαρμόζοταν και η «μέθοδος του καναρινιού»¹⁵³. Οι εργάτες άφηναν ελεύθερο στη στοά ένα καναρίνι και αν αυτό ψοφούσε, εγκατέλειπαν γρήγορα τη στοά, λόγω ύπαρξης μονοξειδίου του άνθρακα. Η συγκομιδή των μεταλλευμάτων γίνονταν αρχικά με εργαλεία χειρός (λοστός, καλέμι, βαριοπούλα)¹⁵⁴. Μεταγενέστερα χρησιμοποιούνταν εκρηκτικές ύλες και τρυπάνια¹⁵⁵.

Στα μεταλλεία απασχολούνται πολλοί εργάτες, προκειμένου το μέταλλευμα να έρθει στην επιφάνεια και να διαλεχθεί. Στο νόμο «περί μεταλλείων» του 1910 γίνεται, κατά κάποιο τρόπο, μια πρώτη διάκριση των εργασιών σε βαριές και ελαφριές και η κατανομή αυτών σε άνδρες και γυναίκες αντίστοιχα. Παιδιά έως 12 μπορούσαν να εργασθούν στη διαλογή του μεταλλεύματος, εφόσον δεν υπήρχε κίνδυνος πρόκλησης σωματικής βλάβης από εισπνοή επιβλαβών σωματιδίων. Μεγαλύτερα παιδιά κουβαλούσαν – συγκεκριμένες βέβαια ποσότητες – μεταλλεύματος. Στα μεταλλεία απασχολούνταν εργάτες διαφόρων ειδικοτήτων. Οι ξυλοδέτες υποστήλωναν με ξύλα τις στοές, οι σιδηροδρομίτες τοποθετούσαν τις ράγες στις στοές, οι βαγονιαρέοι ή κοτσαδόροι έσπρωχναν τα βαγονέτα και μετέφεραν το μέταλλευμα, οι ορύκτες ή μιναδόροι ανοίγαν τρύπες στα πετρώματα,

¹⁵⁰ Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.* σ. 209.

¹⁵¹ Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.* σ. 210.

¹⁵² Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.* σ. 210.

¹⁵³ Ζωντανή μαρτυρία της Κατερίνας Εξαρχουλέα - Γεωργιλέα, κάτοικου Στούπας, στις 8 Ιανουαρίου 2019.

¹⁵⁴ Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.* σ. 210.

¹⁵⁵ Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.* σ. 210.

προκειμένου να τοποθετηθεί εκρηκτική ύλη¹⁵⁶. Υπήρχαν και οι «νερουλούδες», γυναίκες εργάτριες, που κουβαλούσαν νερό στους εργάτες¹⁵⁷.

Το μεταλλείο στην Πραστοβά Μάνης, μια έκταση περίπου 300 στρεμμάτων, άνηκε στον Ελπιδοφόρο Χιουρέα. Στην έκταση υπήρχε διώροφο σπίτι, στο οποίο στεγάστηκαν τα γραφεία της επιχείρησης. Το μεταλλείο είχε δηλωθεί στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας το 1912 από τον Κώστα Πατριαρχέα, που διατελούσε τότε Δήμαρχος¹⁵⁸. Σύμφωνα με τον Γιάννη Αναπλιώτη, το ανθρακωρυχείο, γνωστό και ως «Ανθρακωρυχείον Καρδαμύλης», ήταν δηλωμένο και από τον στρατηγό Γρηγοράκη, από το Γύθειο¹⁵⁹. Η εταιρεία «Λάγκας και Χατζόπουλος», με έδρα τον Πειραιά, παίρνει άδεια για να το εκμεταλλευτεί το 1916. Σύμφωνα με μαρτυρία της Κατερίνας Εξαρχουλέα - Γεωργιλέα¹⁶⁰, η εταιρεία απαρτιζόταν από τους: Γεώργιο Ισιδωρίδη, ως Διευθυντή, Δημήτριο Διαμαντόπουλο, ως μηχανικό εργασίας, Νικόλαο Σιδηρόπουλο, ως λογιστή, Μιχάλη Βερνίκο, ως ταμία, και από τους δικηγόρους, Νικόλαο Καζαντζάκη και Φαραντάτο, ως νομικούς συμβούλους. Σύμφωνα με τον Γιάννη Αναπλιώτη, μέλη της εταιρείας ήταν και οι Μιχάλης Νικατσός και Μιχάλης Κανέτσος¹⁶¹. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Στασινάκη, η επωνυμία της εταιρείας, η οποία ανέλαβε την εκμετάλλευση του ανθρακωρυχείου, ήταν «Λάγκας Κεχατζόπουλος»¹⁶².

Ο Νίκος Καζαντζάκης γνώρισε στο Άγιο Όρος το Γεώργιο Ζορμπά το 1914. Είχε εκεί θαυμάσει τον χαρακτήρα και τις ικανότητες του εργάτη αυτού και τον έστειλε ως αρχιεργάτη στη Στούπα, για να οργανώσει το μεταλλείο, αλλά και για να βρει καταλύματα, τα οποία μετέπειτα θα φιλοξενούσαν τον Νίκο Καζαντζάκη και τους λοιπούς συνεργάτες του. Ο Γεώργιος Ζορμπάς έφτασε στη Στούπα της Δυτικής Μάνης το Φεβρουάριο του 1916¹⁶³. Αρχικά, έμεινε στον όροφο του διώροφου οικήματος στην «Πραστοβά», στον οποίο αργότερα στεγάστηκαν τα γραφεία της εταιρείας¹⁶⁴. Περί τα τέλη του μηνός Μαρτίου, όλα ήταν έτοιμα για την έναρξη της επιχείρησης. Τον Απρίλιο του 1916, η εφημερίδα «Σημαία», που εδρεύει στην Καλαμάτα, γράφει:

¹⁵⁶ Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 211.

¹⁵⁷ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *Νίκος Καζαντζάκης & Γιώργης Ζορμπάς, Η Στούπα θυμάται*, Αρεόπολη 2018, σ. 40.

¹⁵⁸ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ό.π.*, σ. 12.

¹⁵⁹ Γ. Αναπλιώτης, *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης*, Έκδοση Β, Αθήνα 2003, σ. 32.

¹⁶⁰ Βλ. παράρτημα, σ. 129.

¹⁶¹ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 33.

¹⁶² Γ. Στασινάκης, *Καζαντζάκης – Ζορμπάς μια αληθινή φιλία*, Αθήνα, 2017, σ. 24.

¹⁶³ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 34.

¹⁶⁴ Βλ. παράρτημα, σ. 138.

«Ευχαρίστως πληροφορούμεθα ότι η εκμετάλλευσις του ανθρακωρυχείου Πραστοβάς – Καρδαμύλης – Λεύκτρου ήρξατο και ήδη γίνεται ανόρυξις γαιανθράκων, μεταφερομένων ήδη εις Πειραιά. Επίσης πληροφορούμεθα ότι εδόθησαν και εντεύθεν (από Καλαμάτα) παραγγελίαι»¹⁶⁵.

Στο μεταλλείο στην Πραστοβά εργάστηκαν περί τα 200 άτομα: *«Δούλεψαν περί τα 200 άτομα και από αυτά ήταν καμιά τριανταριά γυναίκες που τις απασχολούσαν στο διάλεγμα του λιγνίτη καθώς και παιδιά»¹⁶⁶. Μεταξύ των εργατών ήταν και ορισμένοι Γερμανοί: «Αλλά το περίεργο είναι ότι ήλθαν και 5 – 6 Γερμανοί που νοίκιασαν σπίτι στη Στούπα και έπιασαν δουλειά στο λιγνιτωρυχείο»¹⁶⁷. Πολλοί από τους εργάτες έμεναν σε σπηλιές που υπήρχαν εγγύς του ορυχείου. Οι σιδηροτροχιές ξεκινούσαν μέσα από τις στοές. Περνούσαν από δύο πύργους αντιστήριξης¹⁶⁸ και κατέληγαν στη χοάνη¹⁶⁹ - πέτρινη κατασκευή που έχει το σχήμα χωνιού – στην περιοχή «Τσικολινά». Ακριβώς από κάτω υπήρχε φυσικό λιμάνι, που προσάραζαν τα πλοία, γνωστό με την ονομασία «Η προβλήτα του Ζορμπά»¹⁷⁰. Τα πλοία έδεναν σε πέτρα που υπήρχε εκεί και στη συνέχεια γίνονταν η φόρτωση του μεταλλεύματος. Οι συνθήκες εργασίας στο μεταλλείο ήταν πρωτόγονες, δύσκολες και επικίνδυνες. Τα μέτρα προστασίας των εργατών ήταν φτωχά. Κατά τη διάρκεια λειτουργίας του, έγινε ένα εργατικό δυστύχημα, με έναν εργάτη νεκρό¹⁷¹.*

«Η δουλειά γινόταν με πρωτόγονα μέσα. Στα σηματοδοτημένα σημεία άρχιζε το σκάψιμο των τούνελ που τα υποστήλωναν με ξυλοδεσιές... Ο φωτισμός στις στοές γίνονταν με λάμπες ασετυλίνης. Οι εργάτες φορούσαν λαστιχένιες γαλότσες της εταιρείας, γιατί δούλευαν μέσα σε νερά και λάσπες. Τύλιγαν τη μέση τους απαραιτήτως με μακρύ ζωνάρι, γιατί σήκωναν βάρη, το κεφάλι το έδεναν με μαντήλι, ελλείψη κράνους, ενώ πολλές φορές δούλευαν σκυφοί»¹⁷².

Το μεταλλείο σταμάτησε να λειτουργεί το 1918. Το κάρβουνο δεν ήταν πλούσιο σε συστατικά, λόγω των πολλών νερών και υπόγειων ποταμών της περιοχής. Θα ανοίξει πάλι το 1940, από έναν Αθηναίο αρτοποιό, τον Δημήτρη Ξυνό, ο οποίος μίσθωσε τη γη από τον Δημήτρη Μπαρμπετσέα, κάτοικο Στούπας, που την είχε

¹⁶⁵ Εφημερίδα *Σημαία* Καλαμάτας, 2 Απριλίου 1916.

¹⁶⁶ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 41.

¹⁶⁷ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 41.

¹⁶⁸ Βλ. παράρτημα, σ. 143.

¹⁶⁹ Βλ. παράρτημα, σ. 143.

¹⁷⁰ Βλ. παράρτημα, σ. 142.

¹⁷¹ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 42.

¹⁷² Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 39.

αγοράσει από τον αρχικό της ιδιοκτήτη, Ελπιδοφόρο Χιουρέα¹⁷³. Η διάρκεια ζωής και αυτής της επιχείρησης δεν είναι μακρά. Την επόμενη κιόλας χρονιά έκλεισε¹⁷⁴.

¹⁷³ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 66.

¹⁷⁴ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 68.

Ε' Κεφάλαιο

Τα κίνητρα, η επαγγελματική και κοινωνική δραστηριότητα του Νίκου Καζαντζάκη στη Στούπα Δυτικής Μάνης

Ο Νίκος Καζαντζάκης δε βρίσκεται από την αρχή των εργασιών μαζί με τον Γεώργιο Ζορμπά στη Στούπα. Ήρθε στη Μάνη στα τέλη του καλοκαιριού του 1916¹⁷⁵. Ο Γιάννης Αναπλιώτης γράφει σχετικά:

*«Αργότερα, κατά το έβγα του καλοκαιριού, που στένεψαν τα πράματα και το επαναστατικό κίνημα του Βενιζέλου έδειχνε πως σύντομα θα έβγαινε και η Ελλάδα στον πόλεμο, στο πλευρό των Συμμάχων. Ο Καζαντζάκης αποφάσισε να έρθει στην Πραστοβά. Τάχατες για τη δουλειά του μεταλλείου, μα στην πραγματικότητα ν' αποφύγει, έστω και για λίγους μήνες, τη στράτευσή του. Μπόρα ήταν κι ο πόλεμος, θα περνούσε.»*¹⁷⁶.

Ποια, λοιπόν, ήταν τα κίνητρα που οδήγησαν τον μεγάλο Έλληνα συγγραφέα στο μικρό κι απόμερο ψαροχώρι της Δυτικής Μάνης; Το γεγονός ότι ο Νίκος Καζαντζάκης δε βρέθηκε από την αρχή των εργασιών στο ανθρακωρυχείο της Πραστοβάς, οδηγεί σε ένα πρώτο συμπέρασμα ότι οι λόγοι της παρουσίας του στη Στούπα της Δυτικής Μάνης δεν ήταν οικονομικοί – βιοποριστικοί. Ωστόσο, στην εισαγωγή του βιβλίου *«Επιστολές του Νίκου Καζαντζάκη προς την οικογένεια Αγγελάκη»*¹⁷⁷ του Θανάση Αγαθού, αναφέρεται το ορυχείο της Πραστοβάς ως μια λύση στο έντονο πρόβλημα βιοπορισμού του μεγάλου Έλληνα συγγραφέα. Συγκεκριμένα, ο Θανάσης Αγαθός γράφει:

*«Πολύ έντονο παρουσιάζεται εξαρχής το πρόβλημα του βιοπορισμού, που ταλανίζει τον Καζαντζάκη επί δεκαετίες. Μέσα από τα γράμματά του προς τον Αγγελάκη, ο συγγραφέας συχνά παρουσιάζεται να ανησυχεί για τα χρήματα από την Ελλάδα που καθυστερούν ... διερωτάται για τα κέρδη που μπορεί να του αποφέρουν τα βιβλία, οι μεταφράσεις ή διάφορες επιχειρήσεις στις οποίες εμπλέκεται, όπως το μεταλλείο στην Πραστοβά της Μάνης.»*¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 36.

¹⁷⁶ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 36.

¹⁷⁷ Ο Νικόλαος Καζαντζάκης ήταν εγκάρδιος φίλος της οικογένειας του κου Αγγελάκη και είχε βαπτίσει την κόρη του, Κατερίνα Αγγελάκη – Ρουκ.

¹⁷⁸ Θ. Αγαθός, *«Επιστολές του Νίκου Καζαντζάκη προς την οικογένεια Αγγελάκη»*, Ηράκλειο Κρήτης 2013, σ. 20.

Σε επιστολή του προς τον Αγγελάκη στις 5 Οκτωβρίου 1917, ο Νίκος Καζαντζάκης γράφει: «Τι γίνονται οι δουλειές μας; Θα μου στείλεις χρήματα και πότε;».¹⁷⁹ Σε επιστολή του στις 27 Οκτωβρίου 1917 προς τον Αγγελάκη γράφει: «Ανυπομονώ να μου γράψεις τι γίνονται οι υποθέσεις μας: μεταλλείο, βιβλία, Ξενάκης. Τα χρήματά μου πια τελειώνουν και δεν ξέρω τι να ελπίζω».¹⁸⁰ Σε επιστολή του στις 15 Νοεμβρίου 1917 προς τον Αγγελάκη γράφει:

«Θα 'θελα να 'χα κι ένα γράμμα σου να δω πώς πάνε οι δουλειές μας, γιατί ακόμα δεν ξέρω μήτε ποια βιβλία ενεκρίθησαν, μήτε πώς πάει το κάρβουνο, μεταλλεία, Ξενάκης κ.λπ. Ένα Σου γράμμα θα μου 'δινε μέγα φως και ησυχία»¹⁸¹.

Σε επιστολή του στις 5 Δεκεμβρίου 1917 προς τον Αγγελάκη γράφει:

«... τι γίνεται η Πραστοβά, τι κέρδη μπορεί να 'χαμε από τα βιβλία... όλα αυτά γράψε μου τα γιατί φαντάζεσαι την ανησυχία μου. Αχ! Θα μπορέσουμε άραγε ποτέ ν' απαλλαχτούμε από τις έγνοιες τούτες και να ζήσουμε σαν άνθρωποι λεύτεροι;»¹⁸².

Σε επιστολή του στις 27 Φεβρουαρίου 1918 προς τον Αγγελάκη γράφει: «Αγαπητέ μου Αγγελ[άκη] τώρα λαβαίνω το γράμμα Σου της 27/9 και Σ' ευχαριστώ πολύ. Αρχίζω να ελαφρώνω από τον εφιάλη της Πραστοβάς»¹⁸³.

Σε επιστολή του στις 27 Μαρτίου 1918 προς τον Αγγελάκη γράφει: «Έχω καιρό να λάβω γράμμα σου και η Γαλατ[εία] μου γράφει πως υπάρχει περίπτωση ν' αγοράσει η Κυβέρν[ηση] το μεταλλείο. Να δώσει ο Θεός να γλυτώσουμε από την έγνοια αυτή»¹⁸⁴.

Σε επιστολή του στις 14 Απριλίου 1918 προς τον Αγγελάκη, ο Νίκος Καζαντζάκης γράφει: «Περιμένω γράμμα σου για την Πραστοβά και ζυλεία»¹⁸⁵. Σε επιστολή του στις 11 Μαΐου 1918 προς τον Αγγελάκη γράφει:

«Υπάρχει κάποια πιθανότης ν' αναλάβω μια δύσκολη αποστολή από την Κυβέρνηση για τη Μέση Ανατολή... επειδή θα μου χρειαστούν χρήματα και επειδή θα προτιμούσα, αντί της αοριστίας του μεταλλείου, να 'χω ένα ορισμένο ποσό στην Τράπεζα, Σε παρακαλώ, βολιδοσκόπησε όπου νομίζεις καλό, αν μπορέσω να πουλήσω το μερίδιό μου, τα 25%, ούτως ώστε, αν αναλάβω την αποστολή και έρθω στην Αθήνα, να μην έχω παρά το τέλος των διαπραγματεύσεων ν' ακολουθήσω και να πάρω την απόφαση. Κρίνε εσύ

¹⁷⁹ Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 39.

¹⁸⁰ Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 41.

¹⁸¹ Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 42.

¹⁸² Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 44.

¹⁸³ Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 46.

¹⁸⁴ Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 47.

¹⁸⁵ Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 48.

ποιο ποσό Σου φαίνεται καλό να ζητήσεις, γιατί ξέρεις καλύτερα από μένα βέβαια την τωρινή κατάσταση και τις μελλούμενες ελπίδες του μεταλλείου»¹⁸⁶.

Σε υστερόγραφο σημειώμά του σε επιστολή στις 30 Αυγούστου 1918 προς τον Αγγελάκη γράφει: «Είμαι σύμφωνος με Φ[αραντάτο] για ό, τι αφορά Πραστοβά»¹⁸⁷. Μια λεπτομερέστερη ανάγνωση των επιστολών κάνει έκδηλη την οικονομική – βιοποριστική πλευρά του θέματος καθώς και τις ανησυχίες του συγγραφέα για την εξεύρεση των προς των ζην.

Ωστόσο, ο Γιάννης Αναπλιώτης προβάλλει την απαλλαγή από το στράτευμα, ως την αιτία που οδήγησε τον Νίκο Καζαντζάκη στη Στούπα της Δυτικής Μάνης. Στο βιβλίο του «Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης» γράφει:

«Πώς μπλέχτηκε σ' αυτή, την αταίριαστη στο χαρακτήρα και στους προσανατολισμούς του, επιχείρηση ο Καζαντζάκης; Η απάντηση δεν είναι δύσκολη. Ο Καζαντζάκης ήταν μια τρυφερή ποιητική ψυχή` δεν ήταν φτιαγμένος από την πάστα των ανθρώπων που βαστούνε τ' άρματα και μπορούν να παίζουν τη ζωή τους κορώνα γράμματα. Ο ίδιος έλεγε πως δεν είχε ρίζει ποτέ στη ζωή του ντουφέκι»¹⁸⁸.

Σύμφωνα με τον Γιάννη Αναπλιώτη, λοιπόν, είναι ξεκάθαρο ότι ο μεγάλος Έλληνας στοχαστής καταπιάστηκε με το μεταλλείο στην Πραστοβά της Μάνης για να αποφύγει τη στράτευσή του. Σε υποσημείωση στο ίδιο βιβλίο αναφέρει:

«Σχετικά η Γαλάτεια, η πρώτη γυναίκα του, μου έδωσε την εξής πληροφορία: Στον πόλεμο του 1912-13 ο Καζαντζάκης, συνεπαρμένος από τις πατριωτικές ιδέες του Ίωνα Δραγούμη - που πολύ τον θαύμαζε – πήγε εθελοντής στο στρατό μαζί με το φίλο του Στεφανίδη. Όμως από τις πρώτες μέρες που κατάλαβε τι ήταν το στρατιωτικό, παράτησε τη στρατώνα και βολεύτηκε στο ιδιαίτερο γραφείο του Ελ. Βενιζέλου»¹⁸⁹.

Και παρακάτω συνεχίζει: «Τον Αύγουστο του 1917 έγινε η πρώτη επιστράτευση ηλικιών, που φημολογιόταν από μήνες. Εκλήθησαν στα όπλα οι γεννηθέντες το 1884-85, κι αργότερα και η κλάση του Καζαντζάκη, που στο μεταξύ είχε φύγει για τη Ζυρίχη»¹⁹⁰. Ο Καζαντζάκης, λοιπόν, σύμφωνα με τον Γιάννη Αναπλιώτη «ήταν ένας Οραματιστής` δεν του ταίριαζε ο πόλεμος μόνο η έρημος θα έθρεφε τα όνειρά

¹⁸⁶ Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 50 – 51.

¹⁸⁷ Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 52.

¹⁸⁸ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 33.

¹⁸⁹ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 231.

¹⁹⁰ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 231.

του...»¹⁹¹. Το λιγνιτωρυχείο της Πραστοβάς ήταν ένα άλλοθι για τον μεγάλο Έλληνα συγγραφέα:

«Άλλωστε η δουλειά του λιγνίτη δεν τον ενδιέφερε για κέρδη· ήταν ένα πρόσχημα, στάχτη στα μάτια των ανυποψίαστων χωριατών... για να μην τους πάρουν για τρελούς... για να μη δοκιμάσουν τη φρίκη του πολέμου, να σιγουρέψουν τη φοβιτσιάρα ζωούλα τους»¹⁹².

Με την άποψη του Γιάννη Αναπλιώτη συμφωνεί και ο πρώτος αιρετός Νομάρχης του Νομού Μεσσηνίας, Παναγιώτης Φωτέας. Σε κείμενό του, το οποίο παραθέτει ο Γιώργος Στασινάκης στο βιβλίο του *«Καζαντζάκης – Ζορμπάς: Μια αληθινή φιλία»*, αναφέρει:

«... είναι αρκετά γνωστά τα περιστατικά που σημάδεψαν την τυχαία συνάντηση του Καζαντζάκη με τη Μάνη. Ο πόλεμος, η στράτευση, η απαλλαγή από αυτήν όσων ασχολούνταν με το κάρβουνο και τα ανάλογα ορυχεία»¹⁹³.

Και λίγο πιο πριν, αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Είναι πολύ δύσκολο, άλλωστε, τον Καζαντζάκη να τον φαντασθείς (επιτυχημένο) επιχειρηματία και μάλιστα με διευθυντή επιχειρήσεως (Τι κωμικό να τον έλεγα «μάννατζερ») τον τρυγητή της ζωής, τον Γιώργη Ζορμπά»¹⁹⁴.

Αλλά και μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής κάνουν λόγο για εμπλοκή του Νίκου Καζαντζάκη με την εξόρυξη κάρβουνου για απαλλαγή του από τα στρατό. Η Κατερίνα Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα¹⁹⁵, σε πληροφορίες από το οικογενειακό της αρχείο, στην ομιλία της στα εγκαίνια του τριήμερου φεστιβάλ *«Καζαντζάκης και Ζορμπάς στη Στούπα : 100 χρόνια μετά»¹⁹⁶*, αναφέρει:

«Τα καϊκια φόρτωναν συχνά τον λιγνίτη για τον Πειραιά, τον Βόλο και την Καλαμάτα όπου υπήρχε γραφείο της εταιρείας που φρόντιζε για τη μεταφορά του σε άλλες πόλεις του Μοριά. Ήταν μεγάλες οι ανάγκες της Ελλάδας γι' αυτή την ύλη ώστε έδινε απαλλαγή από τη στράτευση και την επιστράτευση, σε όσους ασχολιόντουσαν με το κάρβουνο»¹⁹⁷.

¹⁹¹ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 33.

¹⁹² Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 35.

¹⁹³ Γ. Στασινάκης, *ο.π.*, σ. 105.

¹⁹⁴ Γ. Στασινάκης, *ο.π.*, σ. 104.

¹⁹⁵ Ο Γεώργιος Ζορμπάς είχε βαπτίσει τον πατέρα της και του είχε δώσει το όνομά του.

¹⁹⁶ Διοργανώθηκε στη Στούπα τον Σεπτέμβριο του 2017 από το πολιτιστικό σωματείο για την τέχνη και τη φύση «ΝΑΡΤΟΥΡΑ».

¹⁹⁷ Βλ. παράρτημα, σ. 131.

Σε άλλο, πάλι, σημείο της ομιλίας της, θέλοντας να επισημάνει τον κακής ποιότητας λιγνίτη, που υπήρχε στην περιοχή, αναφέρει χαρακτηριστικά: «...Δεν είχε όμως επιτυχία αυτή η επιχείρηση, γιατί το κάρβουνο δεν είχε πολλές θερμίδες. Το είχαν σαπίσει τα πολλά νερά της περιοχής»¹⁹⁸.

Αλλά και ο Παναγιώτης Μπαρμπετσέας, κάτοικος Στούπας, κάνει λόγο για μεγάλη συγκέντρωση θείου στο έδαφος της περιοχής, το οποίο διάβρωνε τις μεταλλικές σωλήνες και τα λοιπά μέταλλα του ορυχείου, των σιδηροραγών, των βαγονιών. Το φαινόμενο αυτό ήταν γνωστό και για τον λόγο αυτό κανείς δεν αναλάμβανε την εκμετάλλευσή του. Χαρακτηριστικά, σε δια ζώσης συνέντευξη, αναφέρει:

«Ο Καζαντζάκης ήρθε από τη Λάρισα για να μην πάει στον πόλεμο. Το ορυχείο άνηκε στον Κώστα Πατριαρχέα. Μετά το πήρε ο Ελπιδοφόρος Χιουρέας και μετά ο Δημήτριος Μπαρμπετσέας. Τότε που ήρθε ο Καζαντζάκης το είχε ο Κώστας ο Πατριαρχέας. Το κάρβουνο είχε πολύ θειάφι και έτρωγε τις σωληνώσεις. Τελείωσε ο πόλεμος, το κάρβουνο δεν ήταν εκμεταλλεύσιμο και έφυγε. Πρέπει να έμεινε πάνω από χρόνο. Το 1940 ο Δημήτρης Ξινός από την Αθήνα - είχε δυο φούρνους - άνοιξε το ανθρακωρυχείο, για να μην πάει φαντάρος. Άνοιξε οχτώ πηγάδια»¹⁹⁹.

Η Κατερίνα Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα στο βιβλίο της «*Νίκος Καζαντζάκης & Γιώργης Ζορμπάς, Η Στούπα θυμάται*» δεν υποστηρίζει την εκδοχή αυτή, καθώς από τη δική της έρευνα δε διαπιστώθηκε να ευσταθεί μια τέτοια άποψη. Συγκεκριμένα, γράφει:

«Σύμφωνα με μαρτυρία του Γιώργου Στασινάκη (Προέδρου της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη), όταν ρώτησε σχετικά την Ελένη Καζαντζάκη, εκείνη αρνήθηκε κατηγορηματικά αυτή την εκδοχή. Μάλιστα είπε ότι ο Καζαντζάκης είχε πάει εθελοντής στους Βαλκανικούς πολέμους και δεν υπήρχε τέτοιος νόμος που να δίνει απαλλαγές από την επιστράτευση. Εξήγησε ότι, ο σύζυγός της, στην ουσία, βρέθηκε στη Μάνη για να γνωρίσει καλύτερα τον Ζορμπά»²⁰⁰.

Σε άλλο πάλι σημείο συνεχίζει:

«Έχοντας αυτή την πληροφορία από τον κύριο Στασινάκη, ρώτησα σχετικά τον Δημήτρη Μακρή του οποίου οι πρόγονοι πέρασαν όλη την ζωή τους στα ανθρακωρυχεία, αλλά και αυτός δεν είχε ακούσει κάτι τέτοιο. Αντιθέτως μου είπε ότι

¹⁹⁸ Βλ. παράρτημα, σ. 124.

¹⁹⁹ Ζωντανή μαρτυρία του Παναγιώτη Μπαρμπετσέα, κάτοικου Στούπας, στις 16 Φεβρουαρίου 2018.

²⁰⁰ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 13.

και ο παππούς του επιστρατεύτηκε για την Μικρά Ασία, αλλά και ο πατέρας του υπηρέτησε στρατευμένος και επιστρατευμένος συνολικά 4,5 χρόνια. Το ίδιο συνέβη και με όλους τους νέους που δούλευαν στα λιγνιτωρυχεία. Άλλωστε, αυτοί ήταν οι επίλεκτοι για να πολεμήσουν επειδή ήταν σκληραγωγημένοι και ατρόμητοι. Πίσω έμεναν και δούλευαν οι μεγαλύτεροι σε ηλικία»²⁰¹.

Στη δική μας έρευνα στη νομοθεσία, σχετικά με τη λειτουργία των ορυχείων, δε βρήκαμε πουθενά κάτι τέτοιο. Ότι, δηλαδή, όποιος εργάζεται σε μεταλλείο απαλλάσσεται από τη στράτευση. Στον πρώτο «Περί μεταλλείων» νόμο του Όθωνα το 1861, πουθενά δεν αναφέρεται κανένα τέτοιο δικαίωμα απαλλαγής των εμπλεκομένων από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις. Στο νόμο ΓΦΚΔ' 3524/1910 «Περί μεταλλείων»²⁰² δεν συναντήσαμε πουθενά την εργασία σε μεταλλείο ως αιτία απαλλαγής από τη στράτευση και την επιστράτευση.

Να σημειωθεί ότι ο Νίκος Καζαντζάκης, όταν βρέθηκε στο ορυχείο στη Στούπα ήταν σε ηλικία τριάντα τριών ετών, πολιτογραφημένος στην Κρήτη και δεν ετίθετο θέμα επιστράτευσής του. Στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη η ασφάλεια και η προστασία του νησιού είχε ανατεθεί στην Κρητική χωροφυλακή. Στρατός δεν υπήρχε. Η Κρητική χωροφυλακή είχε συνταχθεί σύμφωνα με τα πρότυπα των Καραμπινιέρων (Ιταλική αστυνομία). Σε αυτή κατατάσσονταν εθελοντές. Η Μεγάλη Ιδέα, που επικρατούσε την εποχή εκείνη, ενέπνεε τους Κρητικούς για να καταταγούν στη χωροφυλακή, η οποία συστάθηκε το 1899 και αποτελούσε το μοναδικό στρατιωτικό σώμα της Κρητικής Πολιτείας, καθότι η ίδρυση της Εθνοφυλακής αναβαλλόταν διαρκώς, λόγω μη ύπαρξης οικονομικών πόρων. Με παρέμβαση των Άγγλων, παρέμεινε ενωμένη κατά τη διάρκεια και μετά τα γεγονότα της επανάστασης του Θερίσου. Άρα δεν είχε τεθεί θέμα επιστράτευσης στην Κρήτη, ούτε αργότερα, κατά το 1912. Όταν η κλάση του Καζαντζάκη κλήθηκε στα όπλα, επιστρατεύθηκαν μόνο οι χωροφύλακες και οι υπαξιωματικοί (Στις 14 Οκτωβρίου 1912, διοικητής Κρήτης ήταν ο Στέφανος Δραγούμης). Ο Νίκος Καζαντζάκης, λοιπόν, ήταν πολιτογραφημένος ως Κρητικός και δεν ετίθετο θέμα επιστράτευσής του.

Ο Νίκος Καζαντζάκης φθάνει, λοιπόν, στο μικρό ψαροχώρι, τη Στούπα της Δυτικής Μάνης, στα τέλη του καλοκαιριού του 1916, σε ηλικία τριάντα τριών ετών. Αρχικά έμεινε στο σπίτι που βρίσκεται δίπλα από την πηγή του Πρίγκιπα²⁰³, στην

²⁰¹ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 14.

²⁰² ΦΕΚ 11/Α/13-1-1910.

²⁰³ Βλ. Παράρτημα, σ. 139.

παραλία της Καλόγριας. Έδωσε όμως οδηγίες στον Γεώργιο Ζορμπά να του κατασκευάσει μια ξύλινη καλύβα δίπλα στο κύμα²⁰⁴. Ο ίδιος ο συγγραφέας ζήτησε από τους εργάτες τα παράθυρα και η πόρτα να είναι τοξωτά σε γοτθικό ρυθμό, καθώς αυτό συμβολίζει την ανοδική πορεία του ανθρώπου: *«Έδωσε ο ίδιος εντολή στους μαστόρους και κόψανε τα δύο παράθυρα και την πόρτα της τοξωτά, έτσι που να σχηματίζουν οξεία γωνία στο πάνω μέρος, σύμφωνα με τον αγαπημένο του γοτθικό ρυθμό, που συμβόλιζε την τάση του ανθρώπου ανέβει, να φτάσει τον ουρανό»*²⁰⁵. Μέσα η καλύβα ήταν λιτά επιπλωμένη²⁰⁶. Ένα κρεβάτι, ένα τραπέζι και μια καρέκλα²⁰⁷. Αγαπημένο του σημείο για να στοχάζεται και να εργάζεται ήταν κοντινή σπηλιά, που σήμερα είναι γνωστή ως η *«σπηλιά του Καζαντζάκη»*²⁰⁸. Στο λιγνιτωρυχείο στην Πραστοβά πήγαινε σπάνια. Παρ' όλα αυτά διακατεχόταν από μια έντονη ανάγκη για διασφάλιση των δικαιωμάτων των εργαζομένων. Χαρακτηριστικό ένα περιστατικό με έναν άρρωστο εργάτη του μεταλλείου, από τον οποίο ο Καζαντζάκης ζήτησε να πάρει κανονικά το μεροκάματό του, αλλά να μη δουλέψει²⁰⁹.

Ο Καζαντζάκης έζησε στη Μάνη μοναχικά, απομονωμένος στις μικρές ερημικές γωνιές, που υπήρχαν κρυμμένες στην παραλία της Καλόγριας στη Στούπα. Δεν ανέπτυξε εύκολα σχέσεις με τους ντόπιους. *«Είχαν περάσει δύο μήνες αφότου ο Καζαντζάκης εγκαταστάθηκε στην ξύλινη παράγκα της 'Καλόγριας', κόντευε να ξεβγει το χινόπωρο, και δεν είχε πλησιάσει ντόπιο άνθρωπο, ν' αλλάξει δυο κουβέντες μαζί του»*²¹⁰. Η μόνη του συντροφιά ο Γιώργης Ζορμπάς και η κόρη του, Ανδρονίκη, η οποία επιμελούνταν τη διατροφή του. *«Μόνο με το Ζορμπά είχε καθημερινή ψιλοκουβέντα, μεσημέρι βράδυ. Πολλές φορές μάλιστα ξεχνιόταν συζητώντας, τους πέρνανε τα μεσάνυχτα. Σκαρφάλωναν στους βράχους, ζάπλωναν στην αμμούδα, έπεφταν στη θάλασσα λέγανε, λέγανε και σωμό δεν είχε η κουβέντα τους»*²¹¹. Η κόρη του Ζορμπά, Ανδρονίκη, περιποιούνταν την καλύβα του και φρόντιζε τη διατροφή του, η οποία ομολογουμένως ήταν εξαιρετικά λιτή. *«Στο φαΐ του ήταν λιτός· έτρωγε λίγο, διάβαζε πολύ. Του μαγείρευαν μισή οκά φακές ή ψιλά πράσινα φασολάκια που τ' αγαπούσε πολύ, κι ήταν ικανός να περάσει με το ίδιο φαγητό μια ολόκληρη βδομάδα»*²¹².

²⁰⁴ Βλ. Παράρτημα, σ. 125 και σ. 140.

²⁰⁵ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 31.

²⁰⁶ Βλ. παράρτημα, σ. 109.

²⁰⁷ Βλ. Παράρτημα, σ. 125.

²⁰⁸ Βλ. Παράρτημα, σ. 137.

²⁰⁹ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 67 – 68.

²¹⁰ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 68.

²¹¹ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 68.

²¹² Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 69.

Στη Μάνη ο Καζαντζάκης έκανε λίγους φίλους. Παρ' όλα αυτά, η νοοτροπία των κατοίκων του θύμιζε τον τόπο που γεννήθηκε: *«Κι αγαπούσε τους λαμπρούς Μανιάτες γιατί ήταν ίδιοι με τους δικούς του Κρητικούς· γιατί μιλούσαν κι αυτοί, όπως κι εκείνοι μες την ψυχή του· είχαν το ηρωικό στοιχείο που τόσο θαύμαζε»*²¹³.

Ο Νίκος Καζαντζάκης βρέθηκε στη Σπάρτη. Στις 22 Μαρτίου 1917 έστειλε στον Ιωάννη Αγγελάκη επιστολικό δελτάριο, που εικονίζει τα βυζαντινά ανάκτορα στο Μυστρά. Στο πάνω αριστερό σημείο, αναγράφεται ο τόπος και η ημερομηνία: *«Σπάρτη, 22 του Μάρτη 1917»*²¹⁴. Η επιστολή αυτή γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα όταν ο Καζαντζάκης είχε κάνει μια εκδρομή μαζί με το Μιχάλη Διαμαντέα, ο οποίος κατάγονταν από το χωριό Λιασίνοβα (Προσήλιο Δυτικής Μάνης)²¹⁵. Μαζί περπάτησαν στο Λιμένι, την Αρεόπολη, το Γύθειο της Λακωνίας και έφτασαν στη Σπάρτη, όπου περιηγήθηκαν στον Βυζαντινό Μυστρά. Κατόπιν, έφτασαν στην Τριπολιτσά και στην Καλαμάτα²¹⁶. *«Μια φορά πήρε έναν ντόπιο για συντροφιά και έφθασαν με τα πόδια μέχρι τον Μυστρά. Αλλά όταν γύρισε, έπεσε στο στρώμα τρεις μέρες»*²¹⁷.

Στη Στούπα και στη χρυσή αμμουδιά της Καλόγριας επισκέφθηκαν το μεγάλο συγγραφέα διάσημοι Έλληνες διανοούμενοι. Άνθρωποι «ξένοι» για τα δεδομένα της εποχής και της κλειστής κοινωνίας της «απομονωμένης» Μάνης. Την άνοιξη, λοιπόν, του 1917 έφτασε στη Στούπα ο Άγγελος Σικελιανός. Ο Γιάννης Αναπλιώτης γράφει σχετικά:

*«Κατά τις αρχές ή τα μέσα του Μάη του 1917, ήρθε στη Στούπα, προσκαλεσμένος απ' τον Καζαντζάκη, ο ποιητής Άγγελος Σικελιανός, που ήρθε στην Καλαμάτα με το 'Φεροβία'. Από κει μ' ένα ψαροκάικο έπιασε τη σκάλα της Καρδαμύλης. Εκεί τον περίμενε αγωγήτης με ζώο, ο Γιώργης Οικονομέας από το Προαστίο, τον έβαλε στο μουλάρι, τον έφερε στην 'Καλόγρια'. Που τον είδε ο Καζαντζάκης έσυρε χαρούμενη φωνή κι έπεσε στην αγκαλιά του Σικελιανού. Μείνανε έτσι, σφιχταγκαλιασμένοι, κάμποσα λεπτά και κλαίγανε από χαρά και οι δυο τους σα μικρά παιδιά, σαν μικρά παιδιά»*²¹⁸.

²¹³ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 66.

²¹⁴ Θ. Αγαθός, *ό.π.*, σ. 37.

²¹⁵ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 72.

²¹⁶ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 73-74.

²¹⁷ Βλ. παράρτημα, σ. 108.

²¹⁸ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 76.

Ωστόσο, σε επιστολή του προς τον Ζορμπά, στις 22 Μαΐου 1917, ο Νίκος Καζαντζάκης γράφει: «*Το Σάββατο βράδι φθάνω με τον καλύτερό μου φίλο*»²¹⁹. Άρα, λοιπόν, ο Νίκος Καζαντζάκης δεν εβρίσκετο εκείνη την περίοδο στη Στούπα και ήρθε μαζί με τον Άγγελο Σικελιανό στην Καλόγρια. Όπως και να ' χει, και από τις δύο πηγές διαφαίνεται το μεγάλο ενδιαφέρον και η μεγάλη αγάπη του Καζαντζάκη για το Σικελιανό. «*Θα του παραχωρήσω το σπιτάκι μου να κάθεται μόνος... Όμως απ' όλα καλύτερο θάταν να μου ενοικιάσεις για τρεις μήνες το σπιτάκι των Εξαρχουλέων στον Πρίγκιπα... Ο φίλος μου αυτός που θάρθει μαζί μου είναι σαν αδελφός μου...*»²²⁰. Πού βρισκόταν, λοιπόν, εκείνο το διάστημα ο Νίκος Καζαντζάκης; Ο μεγάλος Έλληνας συγγραφέας δεν έμεινε ανελλιπώς στη Μάνη από το Φθινόπωρο του 1916 μέχρις ότου να αποχωρίσει οριστικά από την περιοχή. Θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον, από ερευνητικής και ιστορικής άποψης, η διαλογή του μύθου από την πραγματικότητα.

Η παραλία της Καλόγριας 'συνεπήρε' τον Άγγελο Σικελιανό. «*Μπράβο, Νίκο, μπράβο Νίκο!... Να η έρημος που ζητούσες, να ο τόπος που θα σε βοηθήσει να δημιουργήσεις, να φτιάξεις έναν τέλειο στίχο, ν' ανέβεις ψηλά στον Όλυμπο*»²²¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος που ήταν στημένο το κρεβάτι του Σικελιανού: «*Με ζύλινα τρίποδα και σανίδες, είχε φτιάξει ένα κρεβάτι. Το μισό βρισκόταν στην παραλία και το μισό στη θάλασσα*»²²². Ο Γιάννης Αναπλιώτης σημειώνει σχετικά: «*...Κι έστησε στην αμμουδιά, αντίκρυ από την παράγκα... το κρεβάτι του... Κάτω από το σανιδένιο κρεβάτι τους το κυμοθάλασσο*»²²³. Ο Άγγελος Σικελιανός ήταν ανοικτός χαρακτήρας και ιδιαίτερα κοινωνικός²²⁴. Με τον Καζαντζάκη περνούσαν ώρες μαζί συζητώντας, απαγγέλλοντας ποιήματα, διαβάζοντας...: «*Την επισκέπτονταν συχνά με βάρκα ο Καζαντζάκης με τον Σικελιανό και έκαναν απαγγελίες, γιατί δημιουργείται θαυμάσιος αντίλαλος μέσα στη σπηλιά*»²²⁵. Στην 'Τουρκοσπηλιά', η οποία φέρεται να πήρε το όνομά της γιατί Τούρκοι έκρυψαν μέσα πλοιάρια για να κάνουν απόβαση

²¹⁹ Παναγιώτης Φωτέας, «Ο Καζαντζάκης στη Μάνη, πριν από 80 χρόνια. Υπενθυμίσεις», στο: *Καζαντζάκης – Ζορμπάς μια αληθινή φιλία*, σ. 106.

²²⁰ Παναγιώτης Φωτέας, *ο.π.*, σ. 106

²²¹ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 77

²²² Βλ. παράρτημα, σ. 108.

²²³ Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 77

²²⁴ Βλ. παράρτημα, σ. 108.

²²⁵ Βλ. παράρτημα, σ. 116.

στην περιοχή²²⁶, πέρα από τις απαγγελίες, ο Σικελιανός έριχνε πετονιές, καθώς αγαπούσε το ψάρεμα, ενασχόληση η οποία δεν άρεσε στον Καζαντζάκη²²⁷.

Εκτός από τον Άγγελο Σικελιανό, τη Στούπα επισκέφθηκαν η Μαρίκα Κοτοπούλη, η Γαλάτεια Αλεξίου και η Εύα Σικελιανού.

«Οι γυναίκες της παρέας είχαν σοκάρει την τοπική κοινωνία, διότι κάπνιζαν, φορούσαν παντελόνια και δεν ήξεραν να μαγειρεύουν.

Ήταν αυτές οι λογοτέχνιδες οι πρώτες γυναίκες που έκαναν μπάνιο στη θάλασσα με μαγιό κι όταν τις αντίκρισε ένας βοσκός που είχε φέρει το κοπάδι του στην πηγή, έφυγε τρέχοντας, φωνάζοντας : 'Νεράιδες βγήκαν στην Καλόγρια! '»²²⁸.

²²⁶Βλ. παράρτημα, σ. 116.

²²⁷Βλ. παράρτημα, σ. 116.

²²⁸Βλ. παράρτημα, σ. 108.

Στ' Κεφάλαιο

Ο Γεώργιος Ζορμπάς

Ο Νίκος Καζαντζάκης γνώρισε το Γεώργιο Ζορμπά²²⁹ το 1914 στο Άγιο Όρος. Ο Ζορμπάς ήταν περίπου 50 ετών²³⁰. Κατάγονταν από το χωριό Κολυντρό της Μακεδονίας. Ο πατέρας του ασχολιόταν με αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Είχε άλλα τρία αδέρφια. Σε ηλικία 15 χρόνων έχασε τη μητέρα του. Ο πατέρας του, μη μπορώντας να αντέξει τον μεγάλο του πόνο, πηγαίνει μοναχός στο Άγιο Όρος. Ο Γιώργης συντηρούσε τα γιδοπρόβατα που του άφησε ο πατέρας του στο χωριό Καταφύγι. Αργότερα το κοπάδι του πέθανε από μια αρρώστια και αυτός βρέθηκε να περιπλανιέται, αναζητώντας εργασία. Κατέληξε εργάτης σε μεταλλείο στο Μάντεμ Λάκκου, στο Λίσμπορο της Χαλκιδικής, κοντά στο Άγιο Όρος. Πέρασε από όλες τις δουλειές του μεταλλείου και απέκτησε μεγάλη εμπειρία στην ανίχνευση και εξόρυξη μετάλλων: *«Έγινε, μ' όλη την αγραμματοσύνη του και με μοναδικά όπλα την εξυπνάδα του και το σίγουρο αισθητήριό του, ένας τέλειος εμπειρικός ορυκτολόγος, που έβαζε κάτω και πολλούς φραγκοφορεμένους επιστήμονες»*²³¹. Ο γέρο Γιάννης Καλκούνης, αρχιεργάτης του μεταλλείου, έλεγε: *«Μωρέ αυτός δεν είναι άνθρωπος...Είναι διάολος φτυστός. Αυτός θα μας φάει όλους εδώ!»*²³².

Ο Γιώργης Ζορμπάς παντρεύτηκε την κόρη του γέρο Γιάννη Καλκούνη, την Ελένη, και απέκτησε μαζί της δέκα παιδιά, από τα οποία επέζησαν τα εννέα²³³. Μετά το θάνατο της συζύγου του και τον πόλεμο του 1912 – 1913, το μεταλλείο του Μαντέμ Λάκκου έκλεισε. Ο Γιώργης Ζορμπάς βρέθηκε στο Άγιο Όρος για να καλογερεύσει και ασχολήθηκε με την υλοτομία. Εκεί γνώρισε τον Νίκο Καζαντζάκη και βρέθηκε στη Στούπα Δυτικής Μάνης για εκμετάλλευση του ανθρακωρυχείου της Πραστοβάς.

Οι κάτοικοι της Στούπας περιγράφουν τον Ζορμπά ως άνθρωπο εργατικό, γλεντζέ και χωρατατζή. Αποτελούσε την ψυχή της δουλειάς του μεταλλείου:

²²⁹Βλ. Παράρτημα, σ. 141.

²³⁰Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 39

²³¹Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ.σ. 43 - 44

²³²Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 44

²³³Γ. Στασινάκης, *ο.π.*, σ. 19

«Με άγρυπνο μάτι κουμαντάριζε την εργατιά, σημάδευε τις θέσεις του λιγνίτη για ν' ανοίξουν τις γαλαρίες, αγόραζε μακαράδες, σύρματα, κασμάδες, φτυάρια, λοστούς, καρότσια, λάμπες ασετυλίνης και άλλα υλικά από την Καλαμάτα»²³⁴.

Το μεταλλείο προσέφερε θέσεις εργασίας σε πολλούς ανθρώπους της περιοχής:
«Σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της Στούπας και άλλοι Μανιάτες από τα γύρω χωριά, έπιασαν δουλειά στην επιχείρηση αυτή που έγινε στον τόπο τους και τους έδωσε ψωμί σε πολύ δύσκολους καιρούς. Βρέθηκαν, άγνωστο πως και 6 Κρητικοί ανάμεσα στην εργατιά... Δούλεψαν ακόμα και γυναίκες... Κουβαλούσε νερό με τη στάμνα από πηγή της περιοχής για τις ανάγκες των εργατών και μάζεψε χρήματα για την προίκα της»²³⁵.

Ο Νίκος Καζαντζάκης, λοιπόν, γρήγορα κατάλαβε τις ικανότητες αλλά και την ιδιαίτερη προσωπικότητα του Γεωργίου Ζορμπά και γι' αυτό τον όρισε αρχιεργάτη του μεταλλείου στην Πραστοβά. Στην παραλία της Καλόγριας, όπου έμεινε μαζί του, του δόθηκε η δυνατότητα να τον ζήσει, να τον γνωρίσει καλύτερα:
«Από τους ανθρώπους, ζωντανούς και πεθαμένους, πολλοί λίγοι βοήθησαν τον αγώνα μου. Αν ήθελα να ξεχωρίσω ποιοι άφησαν βαθύτερα τ' αχνάρια τους στην ψυχή μου, ίσως ξεχώριζα τρεις, τέσσερις: Τον Όμηρο, τον Μπέρξον, τον Νίτσε και τον Ζορμπά»²³⁶.

Ο Γιώργης Ζορμπάς ήταν και σπουδαίος χωρατατζής! Χαρακτηριστικό είναι το εξής περιστατικό:

«Μια φορά τον ρώταγε επίμονα τι να μαγειρέψει και ο κυρ Νίκος είχε πέσει με τα μούτρα στο βιβλίο. Οπότε για να τον ξεφορτωθεί, του λέει: 'Βράσε πέτρες'. Πιάνει ο αθεόφοβος και βράζει πέτρες. Όταν σηκώθηκε από τα βιβλία μετά από ώρα ο κυρ Νίκος τον ρώτησε:

- *Τι θα φάμε Γιώργη;*
- *Έλα αφεντικό έκανα μια πετρόσουπα μούρλια! Κάτσε να φάμε!»²³⁷.*

Ο Ζορμπάς καταπιανόταν και με τη μαγειρική. *«Ήταν καλός μάγερας ο Ζορμπάς. Έφτιαχνε μπαζίνα και την ανακάτευε με μια παράξενη ζυλοκουτάλα, που την είχε φερμένη από το Άγιο Όρος. Όταν έφυγε μου την άφησε»²³⁸.*

Στη Στούπα ο Ζορμπάς είχε κατακτήσει και γοητεύσει τους ανθρώπους, καθώς, αντιλαμβανόταν εύκολα την ιδιοσυγκρασία τους και συμπεριφερόταν

²³⁴Βλ. παράρτημα, σ. 129 – 130.

²³⁵Βλ. παράρτημα, σ. 130.

²³⁶Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα 2014, Εισαγωγή βιβλίου

²³⁷Βλ. παράρτημα, σ. 111.

²³⁸Βλ. παράρτημα, σ. 111.

ανάλογα. Είχε βαφτίσει τον υιό του Ανδρέα Εξαρχουλέα και του είχε δώσει το όνομά του:

«Εμένα μόλις γεννήθηκα το 1917, με βάφτισε ο Γιώργης Ζορμπάς και μου έδωσε το όνομά του. Είχε νοικιάσει το σπίτι μας και έγινε φίλος με τους γονείς μου. Τους εμπιστευόταν και τους άφηνε τα παιδιά του... Πήγαιναν με τα πόδια στο Νιχώρι κάθε μέρα για το σχολείο. Η Στούπα δεν είχε τότε σχολείο. Δεν γνώρισα τον νονό μου και έλεγα νονά την κόρη του Ανδρονίκη... Ο πατέρας μου θαύμαζε πολύ τον νονό μου και μου έλεγε: Το μυαλό του έπαιρνε χίλιες στροφές το λεπτό: Μακάρι να του μοιάσεις έστω στο δαχτυλάκι! Στη βάπτισή μου έγινε γλέντι. Ήταν και οι επισκέπτες του Καζαντζάκη»²³⁹.

Ο Γιώργης Ζορμπάς ήταν γλεντζές. Αγαπούσε τη ζωή και την απολάμβανε. Έπαιζε μπουζούκι και όχι σαντούρι²⁴⁰. Το ταλέντο του στη μουσική το κληρονόμησαν και τα εγγόνια του. Ο μεγάλος Έλληνας μουσικός, Παύλος Σιδηρόπουλος, είναι δισέγγονος του Ζορμπά. Παρ' ότι σήμερα έχει συνδεθεί ο Γεώργιος Ζορμπάς με το χορό 'συρτάκι', δε φαίνεται να έχει καμιά ιδιαίτερη σχέση με το χορό αυτό. Ίσως απλά, σε μια προσπάθεια αποτύπωσης της λαχτάρας του να γλεντήσει τη ζωή, παρουσιάζεται σε ταινίες να χορεύει το χορό αυτό.

Οι δουλειές, ωστόσο στο μεταλλείο δεν πηγαίνουν καλά. Το κάρβουνο δεν είναι καλής ποιότητας και η επιχείρηση κλείνει. Ένας ένας οι εργάτες και οι μέτοχοι αποχωρούν και τελευταίος μένει ο Γιώργης Ζορμπάς. Ήρθε στη Μάνη πρώτος και τελευταίος φεύγει. Μένει για να πληρώσει έναν έναν όλους τους εργάτες και για να κλείσει όλες τις εκκρεμότητες. Από τη Στούπα θα αποχωρήσει τελικώς το 1918.

Μετά από την επιχείρηση στην «Πραστοβά» της Δυτικής Μάνης, ο Γεώργιος Ζορμπάς πηγαίνει στην Καλαμάτα και απασχολείται σε εργοστάσιο. Έπειτα δούλεψε σε ορυχείο ασημιού στη Βελίκα Μεσσηνίας²⁴¹. Το 1919 θα αναχωρήσει μαζί με τον Νίκο Καζαντζάκη για τον Καύκασο, για την προσπάθεια επαναπατριισμού των Ελλήνων του Καυκάσου. Κατόπιν, επιστρέφει στην Καλαμάτα. Εκεί θα παντρεύει την κόρη του Ανδρονίκη με τον Κώστα Κεχάεφ, Έλληνα πρόσφυγα από τη Ρωσία²⁴². Το τέλος της ζωής του τον βρίσκει στα Σκόπια, όπου το 1941 πεθαίνει και ενταφιάζεται εκεί.

²³⁹ Βλ. παράρτημα, σ. 111-112.

²⁴⁰ Βλ. παράρτημα, σ. 106.

²⁴¹ Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 63.

²⁴² Κ. Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα, *ο.π.*, σ. 63.

Ο Γεώργιος Ζορμπάς μεταλαμπάδευσε στον Νίκο Καζαντζάκη, απλά μέσα από τη συνύπαρξη και την παρέα του, μέσα από τη συντροφιά του, την ένωση του διονυσιακού και του απολλώνιου στοιχείου, που αποτελούσαν τον πυρήνα της ψυχής αυτού του αγέρωχου ακαμάτη, του γλεντζέ της ζωής. Το όνομα ‘Γιώργης’ έγινε ‘Αλέξης’ και η Μάνη μεταφέρθηκε στην Κρήτη, ίσως γιατί ο Καζαντζάκης ήθελε να μας δείξει την επιβολή και την τελική κυριαρχία του ανθρώπινου πνεύματος στη ροή των πραγμάτων. Όταν ο Νίκος Καζαντζάκης ρωτήθηκε, γιατί στην Κρήτη και όχι στη Μάνη, απάντησε: *«Στη Μάνη γνώρισα λαμπρούς ανθρώπους, αλλά έμεινα λίγο. Την Κρήτη... την κουβαλάω μέσα στο αίμα μου»*²⁴³.

Εν κατακλείδι, ο Γεώργιος Ζορμπάς θα έλεγε κανείς ότι αποτέλεσε τη μούσα του Καζαντζάκη αλλά και το φωτεινό μονοπάτι στο λυσσαλέο πνευματικό αγώνα του. Ο ‘Αλέξης Ζορμπάς’ αποτέλεσε και αποτελεί το λαμπρότερο πρεσβευτή της Ελλάδας στον κόσμο όλο, αναδεικνύοντας τη χαρά, την ομορφιά και την απόλαυση της ζωής.

²⁴³Βλ. Παράρτημα, σ. 126.

Ζ' Κεφάλαιο

Χνάρια, μνήμες – μνημεία του τόπου μας: Όταν το χθες σμίγει με το σήμερα

Η παρουσία του Νίκου Καζαντζάκη στη Στούπα της Δυτικής Μάνης και η συναναστροφή του με τον γητευτή της ζωής, Γεώργιο Ζορμπά, θα έλεγε κανείς ότι σημάδεψε την υπόλοιπη ζωή του. Το πέρασμά τους γρήγορο, μα τα χνάρια τους ανεξίτηλα, βαθιά ριζωμένα και σμιλεμένα με τα χρώματα της μανιάτικης ετούτης γης. Η εξόρυξη του λιγνίτη μπορεί να απέτυχε, αλλά η εξόρυξη της ουσίας και πεμπτουσίας της ζωής από τα έγκατα της ψυχής ίσως μόλις άρχιζε για το μεγάλο και λαμπρό Έλληνα συγγραφέα.

Κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής, ο Νίκος Καζαντζάκης στην Αίγινα γράφει το μυθιστόρημα *«Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»*, το οποίο εκδίδεται το Δεκέμβριο του 1946 από τον εκδοτικό οίκο *«Αρχαίος Εκδοτικός Οίκος Δημ. Δημητράκου Α.Ε.»*²⁴⁴. Το μυθιστόρημα εκδίδεται σε πολλά αντίτυπα, καθώς τυγχάνει γρήγορα μιας μεγάλης αποδοχής, τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε ολόκληρο τον κόσμο. Το βιβλίο μεταφράζεται σε πολλές ξένες γλώσσες και αποτελεί αντικείμενο διδασκαλίας σε πανεπιστήμια σε όλο τον κόσμο. Χαρακτηριστικά, ο Θανάσης Αγαθός αναφέρει:

*«Ο Ζορμπάς δεν παύει να μελετάται από ειδικούς, να μνημονεύεται τόσο σε φιλολογικά περιοδικά όσο και σε εφημερίδες υψηλής κυκλοφορίας, να γίνεται αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στα πανεπιστήμια όλου του κόσμου, να καταλαμβάνει τη μερίδα του λέοντος σε Καζαντζακικά συνέδρια και αφιερώματα»*²⁴⁵. Χαρακτηριστικός, άλλωστε, είναι και ο τίτλος που επέλεξε για την εισαγωγή του βιβλίου ο Θανάσης Αγαθός: *«Η διαχρονική γοητεία του Καζαντζακικού Ζορμπά»*²⁴⁶. Λες κι οι μέρες στη Μάνη, η χρυσή άμμος και τα κρυστάλλινα νερά της παραλίας της Καλόγριας αποτέλεσαν τη μαγιά, με την οποία ο Καζαντζάκης «ζυμώθηκε» αλλά και «ζύμωσε» μια ολόκληρη στάση ζωής, την ίδια τη ζωή. Και «φούσκωσε» κι αυτή, όπως φουσκώνει και το ψωμί με την καλή μαγιά κι απλώθηκε παντού, σ' ολόκληρο τον κόσμο! Το γεγονός ότι το μυθιστόρημα εκδίδεται και διαβάζεται ακόμα και σήμερα αποτελεί περίτρανη ένδειξη ότι ο τρόπος ζωής του Γεωργίου Ζορμπά εμπνέει και προβάλλεται.

²⁴⁴Θ. Αγαθός, *ο.π.*, σ. 15.

²⁴⁵Ν. Καζαντζάκης, *ο.π.*, σ. XXV.

²⁴⁶Ν. Καζαντζάκης, *ο.π.*, σ. XIII.

Το 1964 το μυθιστόρημα γίνεται ταινία από τον σκηνοθέτη, Μιχάλη Κακογιάννη. Η ταινία *«Zorba the Greek»* γυρίζεται στην Κρήτη. Τον πρωταγωνιστικό ρόλο, αυτόν του Ζορμπά, υποδύεται ο Αμερικανός ηθοποιός Anthony Quinn. Στην ταινία συμμετέχουν διάσημοι ηθοποιοί. Τη μουσική συνθέτει ο Μίκης Θεοδωράκης. Αν και τα πρόσωπα μεταφέρονται στην Κρήτη, όλοι γνωρίζουν τον πραγματικό τόπο και τον πραγματικό τρόπο με τον οποίο «στήθηκαν» κάποτε και για λίγο σε εκείνο το μικρό και απόμερο, τότε, ψαροχώρι της Μάνης οι δύο εκείνοι μεγάλοι φίλοι. Κι αυτό γιατί τα πατήματά τους, ανάλογα του αναστήματός τους, έμειναν ανεξίτηλα στα μανιάτικα χώματα.

Από τότε που οι δυο εκείνοι μεγάλοι άνδρες βρέθηκαν στην έρημη παραλία έχουν περάσει εκατό και πλέον έτη. Η Στούπα από μικρό και απομονωμένο ψαροχώρι έχει γίνει το τουριστικό κέντρο ολόκληρης της Μάνης η «Νεράιδα της Μάνης», όπως την αποκαλούν, με την ξακουστή παραλία της Καλόγριας να αποτελεί ετησίως πόλο έλξης εκατοντάδων τουριστών. Η δόμηση πυκνή και τα στενά της δρομάκια τα καλοκαίρια σφύζουν από ζωή. Ο χρόνος άλλαξε τον τρόπο ζωής και το τοπίο, μα τα τοπωνύμια μαρτυρούν το πέρασμά τους: *«Οι γαλαρίες του Καζαντζάκη, η σπηλιά του Καζαντζάκη, η προβλήτα του Ζορμπά, ο βράχος του Σικελιανού»*²⁴⁷. Στους δρόμους που οδηγούν στην παραλία της Καλόγριας έχουν τιμητικά δοθεί τα ονόματα του Καζαντζάκη, του Ζορμπά και του Σικελιανού. Το 1994 έγινε η τοποθέτηση της προτομής²⁴⁸ του Νίκου Καζαντζάκη στη Στούπα και ακολούθησε σειρά εκδηλώσεων. Κορυφαίο γεγονός η διοργάνωση συναυλίας στην παραλία της Καλόγριας από τον Μίκη Θεοδωράκη, στη μνήμη του μεγάλου Έλληνα συγγραφέα το καλοκαίρι του 1998.

Το πολιτιστικό σωματείο για την τέχνη και τη φύση 'ΝΑΡΤΟΥΡΑ'²⁴⁹, που εδρεύει στη Στούπα, το 2017 διοργάνωσε τριήμερο φεστιβάλ για τα εκατό χρόνια που πέρασαν από την παρουσία του Καζαντζάκη και του Ζορμπά στον τόπο αυτό. Διαλέξεις, εκδηλώσεις, προβολές ταινιών, δρώμενα για παιδιά, ζωγραφική με κάρβουνο. Γιατί, τελικά το κάρβουνο «ζωγράφισε» στην ψυχή του Καζαντζάκη, «ζωγράφισε» στον κόσμο όλο! Για να μη χαθούν τα χνάρια των δύο μεγάλων αυτών ανδρών, το πολιτιστικό σωματείο για την τέχνη και τη φύση 'ΝΑΡΤΟΥΡΑ', με επικεφαλής την πρόεδρό του, κα Βασιλική Κατέρη, αποφάσισε να αποτυπώσει

²⁴⁷Βλ. Παράρτημα, σ. 142.

²⁴⁸Βλ. Παράρτημα, σ. 136.

²⁴⁹Βλ. Παράρτημα, σ. 133-134.

ψηφιακά τα σημεία εκείνα, στα οποία περπάτησαν οι δυο αυτοί μεγάλοι άνδρες. Ολόκληρο το σχεδιάγραμμα της ψηφιοποιημένης διαδρομής μας παραχωρήθηκε από το σωματείο και παρατίθεται αυτούσιο στο παράρτημα του πονήματος αυτού²⁵⁰. Το φεστιβάλ για τα εκατό χρόνια από την παρουσία του Καζαντζάκη και του Ζορμπά στη Στούπα ξεκινούσε με το «όπα»²⁵¹! Όλοι στη Στούπα, όπου κι αν βρισκόντουσαν, στο άκουσμα του «όπα», άρχισαν να χορεύουν συρτάκι! «Όλοι στη Στούπα χορεύουν συρτάκι» ήταν άλλωστε και ο τίτλος της εναρκτήριας αυτής δράσης. Αν και ο Γιώργης Ζορμπάς, όπως προείπαμε, δε χόρευε συρτάκι, το «όπα» της ζωής ή το «όπα» για τη ζωή θα αποτελεί αδιαμφισβήτητα έναν οικουμενικό χαιρετισμό, ένα κάλεσμα για απόλαυση, ένα κάλεσμα για ζωή!

Όπα!!!

²⁵⁰ Βλ. Παράρτημα, σ. 102-123.

²⁵¹ Στον εναρκτήριο για το τριήμερο φεστιβάλ λόγο της, η πρόεδρος του πολιτιστικού σωματείου για την τέχνη και τη φύση 'ΝΑΡΤΟΥΡΑ' καθιερώνει το «όπα» ως τον επίσημο χαιρετισμό, καθ' όλη τη διάρκεια του φεστιβάλ.

Επίλογος

Ο Νίκος Καζαντζάκης, ο μεγάλος αυτός Έλληνας στοχαστής, βρέθηκε στη Στούπα της Μεσσηνιακής Μάνης το 1916. Το πέρασμά του από τον τόπο ετούτο μικρό και γρήγορο. Το 1917 φεύγει. Τα χνάρια του όμως μένουν για να θυμίζουν ότι το πιο συναρπαστικό ταξίδι του ανθρώπου είναι αυτό στα έγκατα του είναι του, στα βάθη της ψυχής του. Όποια και να ήταν τα κίνητρα της παρουσίας του και της παραμονής του στο μικρό και απόμερο, τότε, ψαροχώρι, ένα είναι το μόνο σίγουρο: Το κάρβουνο ζωγράφισε στην ψυχή του, ζωγράφισε στον κόσμο όλο και το «όπα» της ζωής, το «όπα» της ψυχής μεταμόρφωσε το μαύρο της κόλασης σε πολύχρωμο του παραδείσου. Βέβαια, θα παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον από ερευνητικής σκοπιάς, μια πληρέστερη και εμπειριστατωμένη έρευνα στη νομοθεσία και στις εκάστοτε νομικές και στρατιωτικές συνθήκες, καθώς θα έριχνε περισσό φως στα βαθύτερα κίνητρα του Καζαντζάκη. Ήταν οικονομικά, ωφελμιστικά ή, τελικά, ο μεγάλος συγγραφέας κινήθηκε ανιδιοτελώς και αυτοβούλως για να αγγίξει τον απώτερο σκοπό του, επιβεβαιώνοντας τα λόγια του αδελφικού του φίλου, Άγγελου Σικελιανού: *«Μπράβο Νίκο!...Να η έρημος που ζητούσες, να ο τόπος που θα σε βοηθήσει να δημιουργήσεις, να φτιάξεις έναν τέλειο στίχο, ν' ανέβεις ψηλά στον ήλιο»*²⁵².

Ωστόσο, ο Καζαντζάκης ανέβηκε τελικώς ψηλά και φώτισε τον τόπο μας! Το έργο του για το Γεώργιο Ζορμπά τον απογείωσε σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης, καθιστώντας τη χαρά της ζωής σ' ένα «όπα» της ψυχής, σ' έναν απλό, μα παγκόσμιο και πανανθρώπινο χαιρετισμό!

Όταν πληροφορήθηκε το θάνατό του, μια Μανιάτισσα είπε το παρακάτω μοιρολόι:

*«Άγρια πουλιά και ήμερα μην κελαηδείστε σήμερα
Τι πέθανε ο ξακουστός Ο Καζαντζάκης ο σοφός
Στη Μάνη ήτανε φερτός Ο δάσκαλος ο Κρητικός
ήταν καλός κι αγαπητός και σ' όλους ήταν σεβαστός
Στην Στούπα και στην Καλογριά, εκεί στην θάλασσα κοντά
κάθοταν χάμω στεριακά και έγραφε συγγράμματα
Βιβλία έγραψε πολλά, περίφημα και ξακουστά
Κι έβγαλε λάμψη κι ακουά σ' όλο τον κόσμο και ντουινιά
Μα οι Έλληνες οι μωροί τότε πικράνασι πολύ
Και έφυγε στην ξενιτιά κι απόχτησε χίλια καλά*

²⁵²Γ. Αναπλιώτης, *ό.π.*, σ. 77.

*Οι ξένοι τον εδέχτησαν, του δώσασι αξιώματα
 Τον εφορτώσασι τιμές, βραβεία και διπλώματα
 Πέστε μου τι κερδίσαμε οπού τον εξορίσαμε;
 Μόνο ζημία είχαμε κι ανοησία δείξαμε.»²⁵³.*

Ο Καζαντζάκης αγάπησε τη Μάνη, αγάπησε τους Μανιάτες και εκείνοι αυτόν. Σε ένδειξη μικρού φόρου τιμής στο μεγάλο αυτό περιδιάβημα του μεγάλου άνδρα, κλείνουμε το παρόν πόνημα με τους παρακάτω στίχους:

Τα λόγια και οι κριτικές
 δε θα σωπάσουνε ποτέ.
 Μα ο Καζαντζάκης ο σοφός
 θα στέκει αγέρωχος, τρανός!

²⁵³Βλ. παράρτημα, σ. 127.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Αδημοσίευτες πηγές

Ομιλία της Κατερίνας Γεωργιλέα –Εξαρχουλέα στα εγκαίνια του 3ήμερου Φεστιβάλ «Καζαντζάκης & Ζορμπάς στη Στούπα, 100 χρόνια μετά», με αναφορές από το οικογενειακό της αρχείο.

Πληροφορίες από το οικογενειακό αρχείο της Κατερίνας Γεωργιλέα –Εξαρχουλέα, στα πλαίσια της ομιλίας της στα εγκαίνια του 3ήμερου Φεστιβάλ «Καζαντζάκης & Ζορμπάς στη Στούπα, 100 χρόνια μετά».

Σχεδιάγραμμα ψηφιακής αποτύπωσης των σημείων διαδρομής του Καζαντζάκη και του Ζορμπά στη Στούπα, Πολιτιστικό σωματείο για την τέχνη και τη φύση «ΝΑΡΤΟΥΡΑ»

2. Δημοσιευμένες πηγές

Αγαθός Θανάσης, *Επιστολές του Νίκου Καζαντζάκη προς την οικογένεια Αγγελάκη*, Ηράκλειο 2013.

Νόμος «Περί μεταλλείων» (ΦΕΚ 44/Α/24.8.1861)

Νόμος ΣΚΗ – 1867 «Περί τροποποίησης άρθρων τινών περί μεταλλείων νόμου» (ΦΕΚ 27/Α/3.5.1867)

Νόμος ΦΞΕ – 1875 «Περί ερμηνείας του περί μεταλλείων χη νόμου του 1861» (ΦΕΚ 68/Α/30.12.1875)

Νόμος ΒΤΟ – 1896 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης των περί μεταλλείων νόμων» (ΦΕΚ 30/Β/18.3.1896)

Νόμος ΒΥΝΔ – 1896 «Περί τροποποίησης του άρθρου 44 του νόμου της 22 Αυγούστου 1861 περί μεταλλείων, ορυχείων και λατομείων» (ΦΕΚ 159/Α/28.12.1896)

Νόμος ΒΩΜΑ – 1901 «Περί περιθάλψεως των εν τοις μεταλλείοις και μεταλλουργείοις παθόντων και των οικογενειών αυτών» (ΦΕΚ 72/Α/23.3.1901)

Νόμος «Περί μεταλλείων» (ΦΕΚ 11/Α/13.1.1910)

Νόμος ΓπΛΔ 1911 «Περί υγιεινής και ασφάλειας των εργατών και περί ωρών εργασίας» (ΦΕΚ 318/Α/21.11.1911)

Νόμος 3981 – 1912 «Περί τροποποιήσεως του ΒΩΜΑ νόμου 'Περί περιθάλψεως των εν τοις μεταλλείοις και μεταλλουργείοις παθόντων'» (ΦΕΚ 21/Α/21.1.1912)

Βασιλικό Διάταγμα 24^{ης} Ιουλίου 1912 «Περί καθηκόντων των αποτελούντων το σώμα της Επιθεωρήσεως της Εργασίας Επιθεωρητών και Εποπτών Εργασίας» (ΦΕΚ 229/Α/28.7.1912)

Νόμος 551/31.12.1914/8.1.1915 «Περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχήματος εν τη εργασία παθόντων εργασιών ή υπαλλήλων»

3. Ηλεκτρονικές πηγές

- <https://candia.wordpress.com/culture/history-crete-gr/>
Πρόσβαση στις 10 Ιουλίου 2018
- <https://www.dialogos-kpr.cz/program.htm>
Πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2018
- <http://diktaios.blogspot.com/2015/10/blog-post.html>
Πρόσβαση στις 10 Ιουλίου 2018
- <https://el.wikipedia.org/>
Πρόσβαση στις 20 Ιουλίου 2018
- <http://www.haniotika-nea.gr/o-kazantzakis-ke-eleftheria-tis-kritis/>
Πρόσβαση στις 19 Ιουλίου 2018
- https://www.huffingtonpost.gr/petros-tzeferis/-_3619_b_8988476.html
Πρόσβαση στις 10 Ιουλίου 2018
- http://www.iatrikionline.gr/En_Xro4_06/10.pdf
Πρόσβαση στις 19 Ιουλίου 2018
- <http://www.kathimerini.gr/953927/article/politismos/vivlio/htan-o-kazantzakhs-kommoynisths>
Πρόσβαση στις 11 Ιουλίου 2018
- <http://istorika-ntokoumenta.blogspot.com/2013/07/1.html>
Πρόσβαση στις 13 Ιουλίου 2018
- <http://www.mani.org.gr/horia/dlefktrou/niohori/kaz/kaz.htm>
Πρόσβαση στις 12 Ιουλίου 2018
- http://mikrovalto.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=3945:-5-20-a-21-&catid=99:2012-09-07-07-58-20&Itemid=634
Πρόσβαση στις 10 Ιουλίου 2018
- <https://m.naftemporiki.gr/story/1209656>
Πρόσβαση στις 10 Ιουλίου 2018
- <http://www.orykta.gr/istoria/istoria-ellinikis-metalleias/99-h-elliniki-metalleia-ston-20o-aiona>

- Πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2018
- https://www.palaiiochori.gr/2018/03/blog-post_48.html
Πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2018
 - <https://www.protothema.gr/culture/article/758895/h-alithini-istoria-tou-zorba-kai-o-kazadzakis-/>
Πρόσβαση στις 12 Ιουλίου 2018
 - <http://www.sme.gr/home/poreia-metalleias/1901-1925>
Πρόσβαση στις 12 Ιουλίου 2018
 - <http://www.tovima.gr>
Πρόσβαση στις 11 Ιουλίου 2018
 - <https://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/o-kazantzakis-o-zormpas-kai-i-xalkidiki>
Πρόσβαση στις 10 Ιουλίου 2018

B. Βιβλιογραφία

Αγαθός Θανάσης, *Από το 'βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά' στο 'Zorba the Greek'*, Αθήνα 2007.

Αλλαμανή Έφη, «Ο Αγώνας στην Κρήτη» και «Υποταγή της Κρήτης», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, 1975.

Αναπλιώτης Γιάννης, *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης*, έκδοση β', Αθήνα 2003.

Βαρλάς Μιχάλης, «Οι πρόσφυγες», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006.

Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα 1996.

Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Τα δύο κόμματα», «Η τελευταία κυβέρνηση Τρικούπη και η πτώχευση» και «Πολιτική των Κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, 1977.

Βλάχος Άγγελος, «Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006.

Γεωργανόπουλος Ευριπίδης, *Οι προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση κατά το τέλος της οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1916 –1922*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2007.

Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Η Επανάσταση κατά το 1828. Η καταστολή της πειρατείας και η εξάλειψη της ληστείας» και «Η αναγνώριση του ελληνικού κράτους», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, 1975.

Δημητρακόπουλος Οδυσσεύς, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, 1977.

Διαμαντής Απόστολος, «Ο πόλεμος του 1897», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα 2006.

Διαμαντούρος Νικηφόρος, «Περίοδος Συνταγματικής Μοναρχίας», στην: *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, 1977.

Διαμαντούρου Ιωάννα, «Ο υπόδουλος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881, Κρήτη», και « Η Κρητική Επανάσταση», στην: *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, 1977.

Εξαρχουλέα – Γεωργιλέα Κατερίνα, *Νίκος Καζαντζάκης & Γιώργης Ζορμπάς, Η Στούπα θυμάται*, Αρεόπολη 2018.

Καζαντζάκης Νίκος, *Αναφορά στο Γκρέκο*, Αθήνα 2000.

Καζαντζάκης Νίκος, *Ασκητική, Salvatores Dei*, Αθήνα 1985.

Καζαντζάκης Νίκος, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα 1981 και αναθεωρημένη έκδοση, Αθήνα 2017.

Καζαντζάκης Νίκος, *Οι αδελφοφάδες*, Αθήνα 2013.

Καζαντζάκης Νίκος, *Ο καπετάν Μιχάλης*, Αθήνα 2014.

Καζαντζάκης Νίκος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, Αθήνα 1973.

Καζαντζάκης Νίκος, *Ο φτωχούλης του Θεού*, Αθήνα 1981.

Καζαντζάκης Νίκος, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Αθήνα 1981.

Καλύβας Στάθης, Μαραντζίδης Νίκος, *Εμφύλια Πάθη. 23 Ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*, γ' έκδοση, Αθήνα 2015.

Καράμπελας Παναγιώτης, *Η Δράκαινα της Μάνης*, Αθήνα 2003.

Κισκηρέας Ιωάννης, *Ατούρι*, Νεοχώριο – Λεύκτρου 2001.

Κολιόπουλος Ιωάννης, Σβολόπουλος Κων/νος, Χατζηβασιλείου Ευ., Νημάς Θεοδόσιος, Σχολινάκη – Χελιώτη Χάρις, *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Αθήνα 2014.

Κολιόπουλος Ιωάννης, Καλλιανιώτης Α., Μιχαηλίδης Ι., Μηνάογλου Χ., *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, Αθήνα 2017.

Κωφός Ευάγγελος, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα» και «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η ‘δεδηλωμένη’», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, 1977.

Μαθιουδάκης Νίκος, «Σκιαγραφώντας τους αδελφοφάδες», Εισαγωγή στο: Νίκος Καζαντζάκης, *Αδελφοφάδες*, Αθήνα 2013.

Μανιάτικη Αλληλεγγύη, *Μάνη - Ταξιδιωτικές Διαδρομές*, τ.1, β΄ έκδοση, Καρδαμύλη 2009.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Από την έλευση του Βενιζέλου στην πολεμική περίοδο», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Από τη Μακεδονία στην Κριμαία», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Ο πόλεμος στη Μικρά Ασία», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Η Ελλάδα στον πόλεμο», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 16, 2006.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Η Επανάσταση στον Μοριά», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 11, 2006.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση», στα: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2016.

Μαρκέτος Σπύρος, «Ο Διχασμός», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, 2006.

Μαστροδημήτρης Π.Δ., «Η Γλώσσα, το Γλωσσικό Ζήτημα», *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1990.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017.

Μοσχονάς Νικόλαος, «Το Σύνταγμα του 1864», «Το Ιόνιο Κράτος και οι Αγώνες των Επτανησίων» και «Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, 1977.

Ξανθέας Σταύρος, *Λαογραφικά Έξω Μάνης*, Αθήνα 2007.

Παναγούλιας Κωνσταντίνος, «Το Κίνημα στο Γουδί», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14, 2006.

Παπαδόπουλος Στέφανος, «Η Επανάσταση κατά το 1829. Τα πολιτικά γεγονότα», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, 1975 και «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο Ελληνισμός», *ό.π.*, τ. 13, 1977.

Παπαστεφανάκη Λήδα, *Η φλέβα της γης*, Αθήνα 2017.

Πετρόπουλος Ιωάννης, Κουμαριανού Αικατερίνη, «Το ελληνικό κράτος από το 1833 ως το 1862. Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, 1977.

Πετσάλης – Διομήδης Νικόλαος, «Η Επανάσταση κατά το 1827. Η εκλογή του Ιω. Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδος» στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, 1975.

Πρασά Αννίτα, «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και η επανάσταση στη Μολδοβλαχία», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 11, 2006.

Ρήγος Άλκης, «Ο πολιτικός Καζαντζάκης μέσα από το έργο του Νίκου Πουλιόπουλου», εφημ. *Αυγή*, δημοσίευση στις 16 Οκτωβρίου 2017, ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 25/5/2018.

Σατραζάνης Αντώνης, «Μακεδονικός Αγώνας 1881 –1908», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14, 2006.

Σκουλάτος Β. , Δημακόπουλος Ν. , Κόνδης Σ. , *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, Αθήνα 1991.

Soethaert Bart, *Το Χρονικό μιας πολιτείας του Παντελή Πρεβελάκη και η «μεταβολή» της 4ης Αυγούστου 1936*, Ανακοίνωση στο Ε΄ Πανευρωπαϊκό Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Οκτώβριος 2014.

Στασινάκης, Γεώργιος, *Καζαντζάκης – Ζορμπάς μια αληθινή φιλία*, Αθήνα 2017.

Σταυρίδου – Πατρικίου Ρένα, «Η στάση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Γλωσσικό: το Σύνταγμα του 1911», στο: *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, (επιμ. Γ. Μπαμπινιώτης), Αθήνα 2011.

Τζιόβας Δημήτρης, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, β΄ έκδοση, Αθήνα 2002.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη, 1882 – 1895», «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895» και «Δημόσια έργα», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, 1977.

Υπουργείο Πολιτισμού, *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*, Αθήνα 2005

Φωτέας Παναγιώτης, «Ο Καζαντζάκης στη Μάνη, πριν από 80 χρόνια. Υπενθυμίσεις», στο: *Καζαντζάκης – Ζορμπάς μια αληθινή φιλία*, Αθήνα 2017

Φωτιάδης Κωνσταντίνος, «Παρευξείνιος Ελληνισμός, στα: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2016.

Χρήστου Θανάσης, «Το εκπαιδευτικό σύστημα, 1881 – 1910. Αιτήματα, μεταρρυθμίσεις και ελλείμματα» και «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική σκηνή», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14, 2006.

Παράρτημα

**ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΣΩΜΑΤΕΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΦΥΣΗ
«ΝΑΡΤΟΥΡΑ»**

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ – ΨΗΦΙΑΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ

Ο Ν. Καζαντζάκης και ο αληθινός Γ. Ζορμπάς στη Στούπα

ΣΗΜΕΙΟ 1

Η προτομή του Ν. Καζαντζάκη

Στήθηκε από την τοπική κοινότητα για να τιμήσει τον κορυφαίο των Ελληνικών γραμμάτων και για να θυμίζει την παραμονή του στο ακρογιάλι της Καλόγριας κατά τα έτη 1916 και 1917.

Εδώ ήρθε ως μέτοχος της εταιρείας «Λάγκας και Χαντζόπουλος», που εκμεταλλεύτηκε τον λιγνίτη στη θέση Πραστοβά.

Μαζί του έφερε τον Γεώργιο Ζορμπά και τον όρισε αρχιεργάτη του μεταλλείου, ως έμπειρο μεταλλωρύχο.

Εδώ γνωρίστηκαν καλά οι δύο άνδρες, δέθηκαν με πολύ δυνατή φιλία και ο συγγραφέας πήρε τα ερεθίσματα που χρειαζόταν, για να κάνει τον Ζορμπά αθάνατο μυθιστορηματικό ήρωα μετονομάζοντάς τον σε Αλέξη.

Τα αποκαλυπτήρια έγιναν το 1994 από τον βαφτισιμιό του Γεωργίου Ζορμπά, Γεώργιο Εξαρχουλέα.

Υπότιτλος 1

Διεθνές Βραβείο Ειρήνης στον Καζαντζάκη Βιέννη 1956

Το διεθνές βραβείο ειρήνης απονεμήθηκε στον Καζαντζάκη το 1956 στην Βιέννη.

Απόσπασμα από τον λόγο του κατά την τελετή απονομής:

[Οπλισμένοι με την διαβολική δύναμη, μπήκαμε στην άγρια ζούγκλα που την λέμε ατομική εποχή.

Ανάμεσα στην πρόοδο της διάνοιας και στο ηθικό επίπεδο του σημερινού ανθρώπου, υπάρχει απόκλιση, εξαιρετικά επικίνδυνη.

Ο γορίλλας ανακάλυψε υπερβολικά νωρίς την φωτιά. Αν δεν θέλουμε ν' αφήσουμε τον κόσμο να βουλιάξει στο χάος, πρέπει, όπως λευτερώσουμε τις δυνάμεις που είναι κρυμμένες μέσα στην ύλη, να λευτερώσουμε και την αγάπη, που είναι φυλακισμένη στην καρδιά του κάθε ανθρώπου.

Οι δυνάμεις του κακού επιστρατεύτηκαν· ας επιστρατέψουμε κ εμείς τις δυνάμεις του καλού. Ας καλέσουμε σε συναγερμό ό,τι ανθρώπινο επιζεί ακόμα μέσα μας και γύρα μας.

Ας πολεμούμε με όλες μας τις δυνάμεις για την ειρήνη και την αδελφοσύνη των λαών.]

Υπότιτλος 2

Απάντηση στην εκκλησία, όταν κίνησε διαδικασία για τον αφορισμό του

«Άγιοι Πατέρες, μου δώσατε μια κατάρα, σας δίνω μια ευχή

να είναι η συνείδησή σας τόσο καθαρή όσο είναι η δική μου

Και να είσαστε τόσο ηθικοί και θρήσκοι, όσο είμαι εγώ»

Και σε μαντινάδα:

«Με την καρδιά μου αγαπώ, αυτούς που με μισούνε,

Φαντάσου πόσο αγαπώ, αυτούς που μ' αγαπούνε.»

Υπότιτλος 3

Η ταινία για τον Ζορμπά τον Έλληνα

Το 1964 ο Μιχάλης Κακογιάννης μετέφερε στην οθόνη την ιστορία με τον λιγνίτη και τον Ζορμπά, όπως την εμπνεύστηκε ο Καζαντζάκης.

Η ταινία απέσπασε τρία Όσκαρ. Με τον τρόπο αυτό Ζορμπάς, έγινε παγκοσμίως γνωστός ως το πρότυπο του Έλληνα. Τον ρόλο ενσάρκωσε με μεγάλη επιτυχία ο Άντονι Κουίν.

Η μουσική της ταινίας που έγραψε ο Μίκης Θεοδωράκης, έγινε κι αυτή παγκοσμίως γνωστή, ως συρτάκι.

Ο προϋπολογισμός της ήταν 783.000 δολάρια και τα ακαθάριστα έσοδα ήταν 23.500.000 δολάρια.

ΣΗΜΕΙΟ 2

Τοιχογραφία «Καζαντζάκης και Ζορμπάς»

Αναπαριστά τους δυο άνδρες στην ηλικία που είχαν όταν ήταν εδώ. Ο Καζαντζάκης ήταν τριάντα τεσσάρων και ο Ζορμπάς πενήντα.

Η παράσταση αντιγράφει μια φωτογραφία του Ν. Καζαντζάκη που είχε δώσει στον Γ. Ζορμπά, με προσωπική αφιέρωση και ημερομηνία 1917.

Πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του Σωματίου ΝΑΡΤΟΥΡΑ για την επέτειο των 100 χρόνων από την παρουσία τους εδώ, με χορηγία των κατοίκων. Το φιλοτέχνησε ο Κώστας Λούζης ή αλλιώς «Skitsofrenis”.

Υπότιτλος 1

Η φιλία των δύο ανδρών

Συγκυρίες έφεραν κοντά τους δύο άνδρες. Λίγο πριν έρθουν στη Στούπα, είχαν συναντηθεί στο Άγιο Όρος. Ο Καζαντζάκης αντελήφθη τον δυναμισμό και τις ικανότητες του Γιώργη Ζορμπά και τον κάλεσε για αρχιεργάτη στο μεταλλείο της Πραστοβάς.

Στην παραλία της Καλόγριας όπου διέμεναν, τους δόθηκε η ευκαιρία να γνωριστούν καλά και να δεθούν με δυνατή φιλία που κράτησε ως τον θάνατο.

Το βιβλίο το έγραψε ο Συγγραφέας στην Αίγινα, αφού έμαθε τον θάνατο του φίλου του στα Σκόπια το 1941 .

Παρά την παρέλευση μιας εικοσιπενταετίας από την περιπέτεια στην Μάνη, όπως φαίνεται από την συγγραφή, ο Καζαντζάκης κουβαλούσε ολοζώντανες τις στιγμές που πέρασε σε αυτόν τον τόπο.

Πάντα αλληλογραφούσε με τον Ζορμπά και μάθαινε τα νέα του. Τον πήρε μαζί του στην αποστολή στον Καύκασο, όταν επαναπάτρισαν 150.000 Έλληνες.

Η γυναίκα του η Γαλάτεια Αλεξίου πήρε μαζί της στην Κρήτη την κόρη του την Τασία και την πάντρεψε με τον αδελφό της τον Ραδάμανθυ.

Υπότιτλος 2

Ο αληθινός Ζορμπάς

Ο Γιώργης Ζορμπάς ήταν γνήσιος Μακεδόνας. Γεννήθηκε στον Κολυντρό Πιερίας? και μεγάλωσε στο Καταφύγι Κοζάνης, σε συνθήκες Τουρκοκρατίας. Αφού έμαθε και εξάσκησε όλα τα επαγγέλματα του μυαλού και του ποδαριού όπως έλεγε, κατέληξε στα μεταλλεία Χαλκιδικής.

Εκεί πέρασε απ όλα τα στάδια της δύσκολής αυτής δουλειάς και απέκτησε αξιοθαύμαστη εμπειρία ως μεταλλωρύχος.

Έκλεψε και παντρεύτηκε την δεκαεξάχρονη κόρη του επιστάτη του, την Ελένη Καλκούνη. Ήταν μια αληθινή αμαζόνα που την αγαπούσε πολύ, αλλά την έχασε στα τριάντα τρία χρόνια της από φυματίωση. Του άφησε οκτώ εν ζωή παιδιά (είχαν χάσει και δύο μωρά).

Παρά τον πολυτάραχο ερωτικό του βίο, δεν ξαναπαντρεύτηκε ποτέ. Προσπάθησε με τρομερές δυσκολίες να αποκαταστήσει τα παιδιά του. Τελευταίος σταθμός της πολυκύμαντης ζωής του ήταν τα Σκόπια. Εκεί απέκτησε δικό του μεταλλείο και όταν του το κατάσχεσε ο Χίτλερ, πέθανε από τον καημό του.

Ο τάφος του βρίσκεται στο νεκροταφείο «Μούντελ» των Σκοπίων. Απόγονοί του ζουν σήμερα στην Ελλάδα και στα Σκόπια.

Υπότιτλος 3

Εισαγωγή του βιβλίου «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»

Στην ζωή μου, οι πιο μεγάλοι ευεργέτες στάθηκαν τα ταξίδια και τα ονείρατα. Από τους ανθρώπους ζωντανούς και πεθαμένους πολλοί λίγοι βοήθησαν τον αγώνα μου. Αν ήθελα να ξεχωρίσω ποιοί άφησαν βαθύτερα τα αχνάρια τους στην ψυχή μου, ίσως ξεχώριζα τρεις τέσσερεις.

Τον Όμηρο, τον Μπέρξον, τον Νίτσε και τον Ζορμπά.

«Ο Ζορμπάς μ' έμαθε ν αγαπώ την ζωή και να μην φοβούμαι τον θάνατο. Αν ήταν στον κόσμο όλο σήμερα, να διάλεγα έναν γκουρού, σίγουρα θα διάλεγα τον Ζορμπά.»

Υπότιτλος 4

Δεν ξέχασε ποτέ την Πραστοβά ο Καζαντζάκης.

Για χρόνια κατόπιν υπέγραφε σε κάρτες προς τους φίλους του ως NicochedePrastrovas,

στο έργο του «Αδερφοφάδες» γραμμένο τριάντα χρόνια αργότερα, αναφέρει ότι για να στολίσουν τον επιτάφιο, έφεραν αγριολούλουδα από την Πραστοβά.

Αλλά και στο «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» δίνει το όνομα του φίλου του Κώστα Πατριαρχέα, που ήταν δήμαρχος Καρδαμύλης, σε έναν δημογέροντα.

Υπότιτλος 5

Το όνομα του Ζορμπά

Αρχικά ο συγγραφέας ανέφερε τον ήρωά του με το αληθινό του όνομα, Γιώργο. Αλλά μετά την πρώτη έκδοση δέχτηκε σφοδρή επίθεση και μήνυση από τον πρωτότοκο γιο του Ζορμπά τον Ανδρέα.

Έτσι το άλλαξε σε Αλέξης, που σημαίνει αυτός που αντιστέκεται.

Υπότιτλος 6

Γιατί στην Κρήτη και όχι στην Μάνη?

Όταν ρωτήθηκε ο Συγγραφέας απάντησε: Στην Μάνη γνώρισα θαυμάσιους ανθρώπους μα έζησα λίγο. Την Κρήτη την γνωρίζω καλά, την κουβαλάω μέσα μου.

Υπότιτλος 7

Μπουζούκι και όχι Σαντούρι

Ο Ζορμπάς δεν ήξερε σαντούρι, αλλά έπαιζε καλό μπουζούκι. Το μουσικό του ταλέντο το κληρονόμησαν και τα εγγόνια του. Ο αξέχαστος Παύλος Σιδηρόπουλος ήταν δισέγγονός του από την κόρη του την Τασία και ο Νίκος Κεχαγιάς ήταν εγγονός του από την Ανδρονίκη.

Ίσως ο συγγραφέας διάλεξε το σαντούρι γιατί με τον ήχο του εκφράζονται καλύτερα οι μεγάλοι καημοί.

ΣΗΜΕΙΟ 3

Παραλία Καλόγριας

Σύμφωνα με την παράδοση, πήρε τ' όνομά της από μια καλόγρια που κατοικούσε εδώ.

Είναι το πραγματικό ακρογιάλι στο οποίο διαδραματίστηκαν τα γεγονότα που περιγράφονται στο βιβλίο «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά».

Κατά τα έτη 1916 και 1917 το γραφικό τοπίο που βλέπουμε σήμερα, ήταν αληθινός επίγειος παράδεισος και δικαίως μάγεψε τον Ν. Καζαντζάκη.

Υπήρχαν μόνο δύο σπίτια στην ευρύτερη περιοχή του και τρία μονοπάτια που έδιναν πρόσβαση στην θάλασσα.

Πικροδάφνες και μυρτιές, συκιές και περιβόλια, στεφάνωναν την κατάλευκη ψιλή άμμο. Γλυφάδες ξεπηδούσαν μέσα στα κρυστάλλινα νερά και ρυάκια «κεντούσαν» την άμμο σε τρία σημεία.

Υπότιτλος 1

Η φιλολογική παρέα

Το καλοκαίρι του 1917 έφθασαν στην Καλόγρια για να επισκεφτούν τον Καζαντζάκη, η γυναίκα του Γαλάτεια Αλεξίου με την αδελφή της Έλλη, ο αδελφικός του φίλος Άγγελος Σικελιανός με την γυναίκα του Εύα Πάλμερ, η Μαρίκα Κοτοπούλη και η Κυβέλη.

Λογοτεχνικές βραδιές διαδέχονταν η μία την άλλη. Την ημέρα οι δυο αδελφικοί φίλοι, συχνά, κρατώντας από ένα μπαστούνι έκαναν μακρινούς περιπάτους και συζητούσαν ή αναζητούσαν καινούριες λέξεις από τους ντόπιους.

Υπότιτλος 2

Το κρεβάτι του Σικελιανού

Ο Σικελιανός ήταν ανοιχτόκαρδος και έπιανε κουβέντα με όλους. Στο μεταλλείο πήγε μόνο μια φορά. Άλλα τον ενδιέφεραν. Απολάμβανε την θάλασσα και τον ήλιο και έκανε απαγγελίες.

Με ξύλινα τρίποδα και σανίδες, είχε φτιάξει ένα κρεβάτι. Το μισό βρισκόταν στην παραλία και το μισό στη θάλασσα. Κάποιες φορές τα κατσίκια που κατέβαιναν ως εκεί, του το γκρέμιζαν κι εκείνος θύμωνε πολύ.

Υπότιτλος 3

Η γνώμη όσων γνώρισαν από κοντά τον Ν. Καζανατζάκη

Τον Καζαντζάκη τον χαρακτήριζαν απόμακρο, άργησε να πιάσει κουβέντα με ντόπιους. Στενή φιλία έκανε με λίγους. Όπως τον Ελπιδοφόρο Χιουρέα και τον Κώστα Πατριαρχέα. Ήταν μοναχικός, αλλά ευγενικός και καλός.

Στην Πραστοβά δεν πήγαινε πολύ συχνά. Μια φορά πήρε έναν ντόπιο για συντροφιά και έφθασαν με τα πόδια μέχρι τον Μυστρά. Αλλά όταν γύρισε, έπεσε στο στρώμα τρεις μέρες.

Την πρώτη μέρα που έφθασε στην Καλόγρια στήθηκε μεγάλο γλέντι στο σπίτι που έμενε ο Ζορμπάς. Κάλεσαν και τον Δήμαρχο τον Πατριαρχέα. Αυτός έπαιζε μαντολίνο, ο Ζορμπάς μπουζούκι και τραγουδούσε τους στίχους:

«Σαν σφαλίσει η καρδιά μου δεν ανοίγει με κλειδιά

μόνο ανοίγει με μπουζούκια, μαντολίνα και βιολιά

και με ωραία συντροφιά..»

Οι γυναίκες της παρέας είχαν σοκάρει την τοπική κοινωνία, διότι κάπνιζαν, φορούσαν παντελόνια και δεν ήξεραν να μαγειρεύουν.

Ήταν αυτές οι λογοτέχνιδες οι πρώτες γυναίκες που έκαναν μπάνιο στην θάλασσα με μαγιό και όταν τις αντίκρισε ένας βοσκός που είχε φέρει το κοπάδι του στην πηγή, έφυγε τρέχοντας, φωνάζοντας: «Νεράιδες! Νεράιδες βγήκαν στην Καλόγρια!»

Υπότιτλος 3

Ελένη Καζαντζάκη

Όταν επισκέφτηκε την Καλόγρια, συγκινημένη ομολόγησε, ότι βρήκε το τοπίο όπως ακριβώς της το είχε περιγράψει ο Νίκος της.

Της έδειξαν τα πάντα οι ντόπιοι σε αυτό της το προσκύνημα.

Οι Εκδηλώσεις

Κατά καιρούς γίνονται στην Καλόγρια φιλολογικά μνημόσυνα στην μνήμη του Καζαντζάκη και το 1998 έγινε μια μοναδική συναυλία από τον Μίκη Θεοδωράκη.

Από το 2017, το Πολιτιστικό Σωματείο για την Τέχνη & Φύση «ΝΑΡΤΟΥΡΑ» καθιέρωσε τριήμερο φεστιβάλ κάθε Σεπτέμβριο, με θέματα σχετικά με τον συγγραφέα και τον παγκοσμίου φήμης ήρωα του, Ζορμπά.

ΣΗΜΕΙΟ 4

Η καλύβα του Καζαντζάκη

Σε αυτό το σημείο υπήρχε μέχρι το 1927 η πολυαγαπημένη καλύβα του Καζαντζάκη, που τον στέγασε κατά τον περισσότερο χρόνο της παραμονής του εδώ.

Καταπλακώθηκε από ογκόλιθους το 1927 που κατακρημνίστηκαν από τον μεγάλο σεισμό που έπληξε την περιοχή.

Υπότιτλος 1

Η κατασκευή της καλύβας

Ήταν φτιαγμένη, σε κτήμα του Ανδρέα Εξαρχουλέα, από φθαρτά υλικά. Ξύλα, καλάμια, άχυρα και γκαζοτενεκέδες. Την πόρτα και το παραθυράκι, ζήτησε και του τα έκαναν σε τοξωτό σχήμα, σύμφωνα με τον αγαπημένο του γοτθικό ρυθμό και κατά την τάση του ανθρώπου ν' ανέβει ψηλά, για να δει το πρόσωπο του Θεού.

Μέσα ήταν λιτά επιπλωμένη. Ένα ράντζο από τρίποδα και σανίδια, υφαντά σεντόνια, ένα γραφειάκι, μια παλιά καρέκλα, μια τρίγωνοση λυχνία, μια στάμνα με νερό, ένα καμινέτο για να βράζει φασκόμηλο, ένα μαγκάλι, βιβλία και το κάδρο του Τολστόι .

Αυτά ήταν, όσα χρειαζόταν ο μεγάλος στοχαστής για να δημιουργήσει.

Υπότιτλος 2

Οι διατροφικές συνήθειες του μεγάλου στοχαστή

Εκείνη την εποχή επικρατούσε αποκλεισμός στα λιμάνια και έλλειψη τροφής. Στην Καλόγρια υπήρχαν ελιές, περιβόλια και αλιεύματα, οπότε η κατάσταση ήταν υποφερτή.

Ο Καζαντζάκης ήταν από την φύση του λιτοδίαιτος και ολιγαρκής.

Παξιμάδια με λάδι και ελιές, αγριόχορτα και φρούτα, ψιλά πράσινα φασόλια και λούπινα, ήταν τα αγαπημένα του.

Όταν όμως έφθασε εδώ ο Σικελιανός που ήταν ευκατάστατος και καλοζωιστής, το μενού άλλαξε. Έφερε μαζί του τον μάγειρά του που ετοίμαζε καθημερινά, κοτόπουλα, ψάρια και διάφορους μεζέδες.

Υπότιτλος 3

Μαρτυρία του Παναγιώτη Ανδρ. Εξαρχουλέα

«Ήμουν οκτώ χρονών όταν ήταν εδώ ο Καζαντζάκης. Κρυφοκοιτούσαμε τα πιτσιρίκια μέσα στην παράγκα και μου έκανε εντύπωση η τρύπια ψάθινη καρέκλα που είχε μπροστά στο γραφείο του.

Φορούσε πιτζάμες. Εμείς δεν είχαμε ξαναδεί. Νομίζαμε ότι ήταν βράκες και τον κοροϊδεύαμε «βρακά».

Απ' έξω ήταν μια φωτογωνιά και πολλές φορές την άναβε ο Ζορμπάς και μαγείρευε.»

Υπότιτλος 4

Μαρτυρία της Κατερίνας Ανδ. Εξαρχουλέα

[Να σου σαρώσω (σκουπίσω) κυρ Νίκο την κάμαρή σου? Δεν χρειάζεται Κατερίνα. Να σου φτιάξω στριφτάδια (χειροποίητα ζυμαρικά)? Έχω ακόμα τις φακές.

Μια άλλη φορά ψιλόβρεχε και σεργιάνιζε αργά –αργά ολομόναχος στη μέση στον άμμο.

-Βιάσου κυρ Νίκο! -του λέω- Θα γίνεις μούσκεμα!

-Δεν πειράζει Κατερίνα. Είναι ωραίο πράγμα η βροχή!

Ο κουμπάρος μου (ο Ζορμπάς) του σκάρωνε πλάκες. Μια φορά τον ρώταγε επίμονα τι να μαγειρέψει και ο Κυρ Νίκος είχε πέσει με τα μούτρα στο βιβλίο.

Οπότε για να τον ξεφορτωθεί, του λέει: «Βράσε πέτρες. Πιάνει ο αθεόφοβος και βράζει πέτρες. Όταν σηκώθηκε από τα βιβλία μετά από ώρα ο κυρ Νίκος τον ρώτησε. Τι θα φάμε Γιώργη? Έλα αφεντικό έκανα μια πετρόσουπα μούρλια! Κάτσε να φάμε!».

Ήτανε καλός μάγερας ο Ζορμπάς. Έφτιαχνε μπαζίνα (χυλός με καλαμποκάλευρο) και την ανακάτευε με μια παράξενη ξυλοκουτάλα, που την είχε φερμένη από το Άγιο Όρος. Όταν έφυγε μου την άφησε.

Το 1917 τις Απόκριες ξεσήκωσε όλο το χωριό σε γλέντι. Είχε ντυθεί μπαρμπούτης (μασκαράς) και έκανε γκέστα (αστεία σκετς) κι όλος ο κόσμος γέλαγε κι ευχαριστήθηκε πολύ.]

Υπότιτλος 5

Μαρτυρία του Γεωργίου Ανδρ. Εξαρχουλέα (βαφτισιμιάς του Γεωργίου Ζορμπά)

«Όταν είμαστε μικρά μας έστειλε η μάνα μας να της φέρουμε δαδί για προσάναμμα από τα ξύλα της καλύβας του Καζαντζάκη.

Που να ξέραμε τότε τι αξία είχε. Είχαμε και μια φωτογραφία που την έδειχνε πολύ καθαρά, αλλά κι αυτή δυστυχώς, την καταστρέψαμε. Ο άνδρας της Ανδρονίκης (πρώτη κόρη του Ζορμπά) ήταν φωτογράφος. Ο Κώστας Κεχάφ. Από αυτόν είχαμε τις φωτογραφίες γιατί ερχόντουσαν οικογενειακώς στην Καλόγρια και μένανε στο σπίτι μας.

Εμένα μόλις γεννήθηκα το 1917, με βάπτισε ο Γιώργης Ζορμπάς και μου έδωσε τα όνομά του. Είχε νοικιάσει το σπίτι μας και έγινε φίλος με τους γονείς μου. Τους εμπιστευόταν και τους άφηνε τα παιδιά του. Είχε φέρει μαζί του τον Μανώλη, τον Βαγγέλη, τον Αλέξη, την Ανδρονίκη, την Τασία και την Φιλιά. Είχε και τον Ανδρέα που ήταν στο στρατό και την Κατίνα που την είχε αφήσει στην πεθερά του. Πήγαιναν με τα πόδια στο Νιχώρι κάθε μέρα για το σχολείο. Η Στούπα δεν είχε τότε σχολείο. Δεν γνώρισα τον νονό μου και έλεγα νονά την κόρη του την Ανδρονίκη. Αλλά και τα

αδέλφια μου νονά την έλεγαν επειδή μας αγαπούσε πολύ και μας επισκεπτόταν μέχρι το τέλος της ζωής της, από την Καλαμάτα που έμενε. Ομολογούσε ότι δεν ξέχασε ποτέ την θαλπωρή που βρήκαν οικογενειακώς στο σπίτι μας και ότι τα καλύτερα χρόνια της ζωής της τα πέρασε στην Καλόγρια.

Ο πατέρας μου θαύμαζε πολύ τον νονό μου και μου έλεγε: Το μυαλό του έπαιρνε χίλιες στροφές το λεπτό! Μακάρι να του μοιάσεις έστω στο δαχτυλάκι του. Στην βάπτισή μου έγινε γλέντι. Ήταν και οι επισκέπτες του Καζαντζάκη. Τότε ήτανε πείνα και η μάνα μου μαγείρευε σπανακόρυζο που όλοι το έφαγαν με μεγάλη όρεξη.

Υπότιτλος 6

Αποσπάσματα από το βιβλίο «βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»

1) Σελίδα 70

[Είχαμε στεριώσει με καλάμια, με λυγαριές και με γκαζοντενεκέδες μια παράγκα κοντά στην θάλασσα.]

2) Σελίδα 89

[Γέμιζα παίζοντας την χούφτα μου ψιλή ξανθή άμμο και την άφηνα να γλιστράει ζεστή, μαλακιά, ανάμεσα από τα δάχτυλά μου.

Κλεψύδρα η χούφτα και φεύγει η ζωή και χάνεται. Χάνεται και κοιτάζω την θάλασσα, ακούω τον Ζορμπά και τα μελίγρια μου τρίζουν από ευτυχία.]

3) Σελίδα 90

[Για πρώτη φορά στο ακρογιάλι τούτο χάρηκα την γλύκα του φαγιού.

Όταν το βράδυ ο Ζορμπάς άναβε ανάμεσα σε δύο πυρομάχους φωτιά και μαγέρευε κι ύστερα αρχίζαμε να τρώμε και να κουτσοπίνουμε και να φουντώνει η κουβέντα,

ένιωθα πως είναι το φαί μια ψυχική κι αυτό λειτουργία και πως το κρέας, το ψωμί και το κρασί είναι οι πρώτες ύλες απ όπου γίνεται το πνέμα.]

4) Σελίδα 91

[Πήρε μια αγκαλιά ξύλα από την γωνιά, βγήκε έξω, τα καλύβωσε με τέχνη ανάμεσα σε δύο πυρομάχους κι άναψε φωτιά. Έστησε το πήλινο τσουκάλι, έριξε μέσα νερό, κρεμμύδι, ντομάτα, ρύζι κι άρχισε το μαγείρεμα.]

5) Σελίδα 101

[Πεινούσα, έφαγα λίγες σταφίδες και μύγδαλα κι ένα κομμάτι ψωμί. Περίμενα τον Ζορμπά να έλθει και να φέρει όλα τα αγαθά που φραίνουν τον άνθρωπο-το γάργαρο γέλιο, την καλή κουβέντα, το νόστιμο φαί.]

6) Σελίδα 105

[Κάμποση ώρα γύρα από το μαγκάλι οι δυο μας σωπαίναμε .Βεβαιώθηκα πάλι πόσο η ευτυχία είναι πράγμα απλό και λιτοδίαιτο- ένα ποτήρι κρασί, ένα κάστανο, ένα φτωχικό μαγκαλάκι, η βουή της θάλασσας' τίποτα άλλο.

Χρειάζεται μονάχα, για να νιώσεις πως όλα τούτα είναι ευτυχία, μια καρδιά απλή και λιτοδίαιτη.]

7) Σελίδα 115

[Κάθουμαι μέσα στην παράγκα και κοιτάζω τον κόσμο να θαμπώνει και την θάλασσα να φωτολαμπυρίζει σταχτοπράσινη.

Από την μια άκρη του γιαλού ίσαμε την άλλη, μήτε άνθρωπος, μήτε πανί βάρκας, μήτε πουλί. Από το ανοιχτό παραθυράκι μονάχα μπαίνει η μυρωδιά του χωμάτου.]

8) Σελίδα 343

[Αφεντικό, φώναξε, έχω πολλά να σου πω, άνθρωπο δεν αγάπησα σαν και εσένα ,έχω πολλά να σου πω μα δεν τα πάει η γλώσσα μου. Θα τα χορέψω το λοιπόν! Στάσου παράμερα μην σε πατήσω! Βίρα! Χοπ! Χοπ!

Έδωκε ένα σάλτο, τα πόδια και τα χέρια του έγιναν φτερούγες. Όρθιος χιμούσε απάνω από τη γης κι έτσι που τον έβλεπα στο βάθος τ' ουρανού και της θάλασσας μου φάνταζε σαν ένας γέρος αρχάγγελος αντάρτης.]

Υπότιτλος 7

Το γραφείο του Καζαντζάκη

Όταν έφυγε από την Καλόγρια, έδωσε στην Ανδρονίκη την κόρη του Ζορμπά ένα ευαγγέλιο και τα βιβλία του Τολστόι.

Όλα τα άλλα πράγματα που ήταν στην παράγκα τα άφησε στον φίλο του Ελπιδοφόρο Χιουρέα.

Αυτός παρέδωσε στον Χαράλαμπο Ραπτέατο γραφειάκι του συγγραφέα. Σήμερα βρίσκεται εκτεθειμένο στη Στούπα, στο εστιατόριο «Ακρογιάλι» .

ΣΗΜΕΙΟ 5

Η πηγή και η συκιά

Σε αυτή την πηγή κατέβαζαν κάθε απόγευμα οι βοσκοί τα πρόβατά τους για να ξεδιψάσουν.

Υπότιτλος 1

Γέρο Νικολής

Εδώ συνάντησε ο Καζαντζάκης τον γεροβοσκό που περιγράφει στον Ζορμπά, ότι τον εντυπωσίασε πολύ γιατί μπορούσε να ζήσει μόνος του.

Δεν είχε πάνω του τίποτα φτιαγμένο από βιομηχανία. Ήταν όλα χειροποίητα. Φορούσε τσαρούχια από δέρμα χοίρου, τα ρούχα του ήταν όλα από μαλλιά προβάτων· η κάπα από γιδότριχα και για κουμπιά είχε αγκάθια από αγραπιδιά.

Υπότιτλος 2

Η συκιά

Πάνω από την πηγή υπήρχε μια γιγαντιαία συκιά που την αναφέρει σαν την στοιχειωμένη συκιά της Αρχοντοπούλας, ο συγγραφέας.

«Περνούσαμε από μια μεγάλη συκιά. Διδυμάρικος ο κορμός της, περιπλεγμένος κι άρχιζε να κουφαλιάζει από τα γερατειά.» Της Αρχοντοπούλας η συκιά.

Υπότιτλος 3

Πραγματική, δραματική ιστορία

Ένας νεαρός από την Σαϊδόνα έπεσε από αυτή την συκιά και έμεινε ανάπηρος σε όλη του τη ζωή.

Υπότιτλος 4

Η «σγούρνα»

Πλησίον της πηγής υπάρχει ακόμα στην θέση της η τεράστια πέτρινη γούρνα στην οποία έπλεναν τα χονδρόρουχα οι περίοικες.

Ένα βράδυ ο Ζορμπάς κρύφτηκε μέσα στην γούρνα ντυμένος φάντασμα, για να τρομάξει έναν ντόπιο εργάτη που πήγε να πάρει νερό από την πηγή και ήταν πολύ φοβιτσιάρης.

ΣΗΜΕΙΟ 6

Σπηλιά του Καζαντζάκη

Στην σπηλιά αυτού του μικρού λιμανιού ο Καζαντζάκης έζησε πολύ δημιουργικές στιγμές. Αυτή την εποχή τον απασχολούσε πολύ ο Βούδας.

Ήταν το πολυαγαπημένο του σημείο για περισυλλογή και μελέτη, καθώς τον προφύλαγε από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες και από τα περίεργα μάτια των λίγων περιοίκων που τον έβλεπαν σαν αλαφροϊσκιωτο.

Υπότιτλος 1

Απόσπασμα από σελίδα του βιβλίου

[Έγραφα, πάλευα όλη μέρα. Το βράδυ είχα πια εξαντληθεί, μα ήμουν σίγουρος,είχα κυριέψει σήμερα κάμποσα υψώματα.

Ανυπομονούσα να ‘ρθει ο Ζορμπάς, να φάω, να κοιμηθώ, να πάρω καινούρια δύναμη και να ξαναρχίσω χαράματα την μάχη.]

Υπότιτλος 2

Το καλογερικό

Είναι ο μυτερός βράχος πίσω από το λιμανάκι, που συνήθιζε να διαλογίζεται και να γράφει ο Καζαντζάκης.

«Σάββατο δειλινό, πρώτη του Μάρτη, ήμουν ακουμπισμένος σ ένα βράχο μπροστά στην θάλασσα κι έγγραφα. Είχα δει το πρώτο χελιδόνι, ήμουν χαρούμενος, έτρεχε το ξόρκι του Βούδα στο χαρτί.»

Υπότιτλος 3

Ο βράχος του Γόλεθρου

Πάνω από αυτή την σπηλιά βρισκόταν ένας ψηλός βράχος, ο βράχος του Γόλεθρου .

Ανέβαιναν σε αυτόν και έκαναν απαγγελίες τα φεγγαρόφωτα βράδια ο Καζαντζάκης, ο Σικελιανός και η Κοτοπούλη.

ΣΗΜΕΙΟ 7

Η Τουρκοσπηλιά

Θαυμάσια θαλασσοσπηλιά, επισκέψιμη με πλωτό μέσο ή κολυμπώντας.

Το όνομά της το πήρε, γιατί γύρω στο 1775 έκρυσαν μέσα σε αυτή πλοιάρια οι Τούρκοι και προσπάθησαν να κάνουν απόβαση στην περιοχή.

Αλλά έπαθαν πανωλεθρία από τον ντόπιο πληθυσμό και έτσι ονομάστηκε η γύρω περιοχή Γόλεθρο, δηλαδή «γη του ολέθρου».

Την επισκέπτονταν συχνά με βάρκα ο Καζαντζάκης με τον Σικελιανό και έκαναν απαγγελίες, γιατί δημιουργείται θαυμάσιος αντίλαλος μέσα στη σπηλιά.

Υπότιτλος 1

Το ψάρεμα

Ο Άγγελος Σικελιανός αγαπούσε πολύ το ψάρεμα και πολύ συχνά τον έβλεπαν οι ντόπιοι να ρίχνει πετονιές στις φυκάδες, μπροστά στη Τουρκοσπηλιά.

Ο Καζαντζάκης πήγε κάποιες φορές μαζί του, αλλά δεν του άρεσε αυτό το χόμπι.

ΣΗΜΕΙΟ 8

Το σπιτάκι του Καζαντζάκη

Στο μικρό αυτό σπιτάκι έμεινε για ένα διάστημα ο Ν. Καζαντζάκης.

Υπότιτλος 1**Απόσπασμα επιστολής προς τον Ζορμπά που του ζητά να το νοικιάσει.**

[Αγαπητέ μου Ζορμπά, το Σάββατο φθάνω με τον καλύτερό μου φίλο. Θα του παραχωρήσω το σπιτάκι μου (παράγκα) να κάθεται μόνος του.

Για μένα το καλύτερο θα ήταν να μου νοικιάσεις για τρεις μήνες το σπιτάκι της οικογένειας Εξαρχουλέα, στον Πρίγκιπα.

Να τους προπληρώσεις την τριμηνία ,οκτώ έως δέκα δραχμές τον μήνα, να βάλεις να το ασπρίσουν και να μένω.

Ειδέ, άλλως μια κάμαρη στο σπίτι σου προσωρινά.]

Ο Ζορμπάς με την οικογένειά του έμενε λίγα μέτρα πιο πάνω στο διώροφο σπίτι του κουμπάρου του Ανδρέα Εξαρχουλέα, που τώρα δεν υπάρχει.

Ήταν ένα μεγάλο διώροφο σπίτι που ζούσε η οικογένεια Εξαρχουλέα και νοίκιασε ένα τμήμα του στον Ζορμπά, για να στεγάσει τα παιδιά του και την οικογένεια της κουνιάδας του.

Παρά την αδυναμία που είχε για το γυναικείο φύλο, ποτέ δεν έδωσε δικαιώματα στην κλειστή τοπική κοινωνία, που άλλωστε δεν τα σήκωνε.

Όμως, προφασιζόμενος έλλειψη σε κάποιο είδος, συχνά πυκνά πήγαινε στη Καλαμάτα με τη βενζίνα που έκανε καθημερινό δρομολόγιο δια θαλάσσης.

ΣΗΜΕΙΟ 9**Η πηγή του Πρίντζιπα**

Τα κρυσταλλένια νερά της ρέουν αδιάκοπα εδώ και αιώνες από τα σπλάγχνα του Ταΰγετου.

Αυτή είναι η πηγή που ξεδιψούσε τον Καζαντζάκη κατά την παραμονή του εδώ.

Υπότιτλος 1**Ο Πρίγκιπας**

Κατά την παράδοση το όνομα «Πρίντζιπας» δόθηκε στην πηγή, γιατί ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλεαρδουίνος την επισκεπτόταν συχνά την εποχή που κατείχε το κάστρο Μποφόρ.

Υπότιτλος 2

Η αμορόζα

Από τα βράχια του Πρίντζιπα έπεσε να πνιγεί η ερωμένη του μηχανικού του μεταλλείου του Διαμαντόπουλου, όταν κατέφθασαν εδώ οι δικοί της από τον Βόλο.

Έπεσε ο ίδιος στην θάλασσα και την έσωσε. Αυτή την έλεγαν «αμορόζα» οι ντόπιοι. Αυτή μάλλον πυροδότησε την φαντασία του Καζαντζάκη και έπλασε τον μύθο της Μαντάμ Ορτάνς.

ΣΗΜΕΙΟ 10

Οι γαλαρίες στην Πραστοβά

Ό,τι απέμεινε από την δραστηριότητα του λιγνιτωρυχείου, είναι οι είσοδοι από δύο γαλαρίες. Οι κύριες είσοδοι δεν υπάρχουν.

Η εξόρυξη άρχισε το 1916 και τελείωσε αρχές του 1918. Πρωτεργάτης ήταν ο Ζορμπάς που με άγρυπνο μάτι επέβλεπε τα πάντα.

Υπήρχαν πολλές στοές οι οποίες στηριζόντουσαν με ξυλοδεσιές και φωτιζόντουσαν με λάμπες ασετιλίνης.

Κάποια στιγμή κατέρρευσε μια στοά και σκοτώθηκε ένας εργάτης.

Το κάρβουνο το έσκαβαν με κασμάδες, φτυάρια, και παραμίνες (σιδερένιοι λαστοί που άνοιγαν τρύπες, στις οποίες τοποθετούσαν εκρηκτικά, για ελεγχόμενη έκρηξη). Το έβαζαν σε καρότσια και φόρτωναν ένα τραινάκι τύπου ντεκοβίλ, που το μετέφερε κατ' ευθείαν στη θάλασσα στη θέση "Λούκι" και από κει το άδειαζε στο καράβι.

Η επιχείρηση αυτή τόνωσε οικονομικά την τοπική κοινωνία. Εργάστηκαν εδώ οι κάτοικοι της Στούπας και των γύρω χωριών.

Υπήρχαν όμως πολλά νερά στην περιοχή και άρχισε το κάρβουνο να βγαίνει σκάρτο. Οπότε σταμάτησε η επιχείρηση.

Ξανά άνοιξε για λίγο από ντόπιους γύρω στο 1940.

Υπότιτλος 1

Μαρτυρίες

Μαρτυρία της Ευτυχίας Θεοδωρακέα

Τότε ήμουνα δεκαέξι χρονών και δούλευα σαν νερούλου. Ακολουθούσα το τραινάκι που το έσπρωχναν οι εργάτες από το Λούκι μέχρι τις γαλαρίες και όταν ζητούσαν νερό τους έδινα από την στάμνα που κουβαλούσα.

Έκανα πολύ παρέα με Ζορμποπούλες, ειδικά με την Φιλιώ. Είχα και μια φωτογραφία μαζί τους.

Μαρτυρία Νικολάου Ρουσέα

Τρία σπίτια είμαστε τότε στην Πραστοβά. Το κάρβουνο έδωσε ψωμί. Δουλεύαμε όλοι. Είχανε έλθει και λίγοι Γερμανοί για ένα διάστημα. Βρίσκαμε και κόκαλα από ελάφια απολιθωμένα.

Ο Ζορμπάς ήτανε αυστηρός με την εργατιά αλλά άξιος. Ο Καζαντζάκης λίγες φορές ερχότανε και ήτανε σαν από ύπνο.

Υπότιτλος 2

Ο Αναγνώστης

Τον αναφέρει στο έργο του ο συγγραφέας. Ήταν υπαρκτό πρόσωπο. Κατοικούσε στο ένα από τα τρία σπίτια που ήτανε τότε στην Πραστοβά.

Ήξερε λίγα κολυβογράμματα και μια μέρα βρήκε ένα βιβλίο που του έλειπε το εξώφυλλο και στην μέσα σελίδα είχε «Τα Περιεχόμενα»

Του φάνηκε ότι θα είχε σπουδαίο περιεχόμενο και το πήγε τρέχοντας να το δώσει στον Καζαντζάκη. Κοίτα του λέει. Πρέπει να είναι πολύ καλό, γράφει τα περιεχόμενα!

Ο Καζαντζάκης γέλασε και θα του έμεινε αξέχαστος ο Αναγνώστης.

Υπότιτλος 3

Αποσπάσματα από το βιβλίο

Σελίδα 219

[Την άλλη μέρα, αξημέρωτα, αντηχούσαν οι γαλαρίες από τους κασμάδες και τις φωνές του Ζορμπά.

Οι εργάτες δούλευαν με λύσσα, μονάχα ο Ζορμπάς μπορούσε να τους συνεπάρει. Μαζί του η δουλειά γινόταν κρασί, τραγούδι, έρωτας και μεθούσαν.

Ζωντάνευε ο κόσμος στα χέρια του, οι πέτρες, τα ξύλα, το κάρβουνο, έπαιρναν τον ρυθμό του, πόλεμος ξεσπούσε μέσα στις γαλαρίες, κάτω από το άσπρο φως της ασετυλίνης κι ο Ζορμπάς τραβούσε μπροστά και πάλευε στήθος με στήθος.

Έδινε όνομα στην κάθε γαλαρία, Γουμένισσα, Κατουρλού, Στραβοκάνα, έδινε πρόσωπο στις απρόσωπες δυνάμεις κι έτσι δεν μπορούσαν πια να του ξεφύγουν.]

Σελίδα 139

[Πήρε το σφυρί, τεντώθηκε στις μύτες των ποδιών του, κι άρχισε να καρφώνει με χοντρά καρφιά την ξυλοδεσιά της οροφής.

Ξεκρέμασα από ένα στύλο μια λάμπα ασετυλίνης, πήγαινα κάτω μέσα στη λάσπη, κοίταζα το φιλόνι. Σκούρο καστανό, γυάλιζε. Δάση απέραντα βούλιαξαν, εκατομμύρια χρόνια πέρασαν, μασούσε, χώνευε, μετουσίωνε η γη τα παιδιά της.

Τα δένδρα έγιναν κάρβουνο κι ήρθε ο Ζορμπάς και το βρήκε. Κι έτσι που τον έβλεπα μουτζαλωμένο, ολοκάρβουνο, με μονάχα τα ασπράδια των ματιών του που φέγγριζαν, έλεγα πως είχε καμουφλαριστεί σε κάρβουνο, είχε γίνει κάρβουνο, για να μπορέσει πιο εύκολα να ζυγώσει τον αντίπαλο και να πατήσει το κάστρο.]

ΣΗΜΕΙΟ 11

Τα γραφεία της εταιρείας

Αυτό το σπίτι κτίστηκε το 1891 και στέγαζε τα γραφεία της εταιρείας που εκμεταλλεύτηκε το κάρβουνο. Παρόλο που σήμερα είναι κατοικία, δεν έχουν αλλάξει τα χαρακτηριστικά του και αντιλαμβάνεται ο επισκέπτης την παλιά αρχοντιά του.

Είναι θεμελιωμένο σε ριζωμένους ογκόλιθους που ήταν εκεί, έχει αγκωνάρια ,σκάλα και παραστάδες στις πόρτες πελεκημένα από ντόπιο μάρμαρο. Έχει κεραμοσκεπαστο μπαλκόνι με θέα τη θάλασσα, πράγμα που σπάνια συναντούσες εκείνη την εποχή.

Υπότιτλος 1

Το ισόγειο

Το ισόγειο το χρησιμοποιούσαν για αποθήκη υλικών ,όπως σύρματα, μακαράδες, κασμάδες, φτυάρια, παραμίνες, λάμπες ασετυλίνης και ξυλεία.

Κάποιες φορές έμεναν και εργάτες στους βοηθητικούς του χώρους.

Υπότιτλος 2

Ο όροφος

Στον όροφο έμεινε για λίγο ο Ζορμπάς όταν πρωτοήλθε στην περιοχή και μετά νοίκιασε το σπίτι του Ανδρέα Εξαρχουλέα στην Καλόγρια.

Ύστερα οργανώθηκε σε αυτόν το γραφείο της επιχείρησης. Τα λογιστικά τα είχε αναλάβει ο Βερνίκος-ο μετέπειτα εφοπλιστής-, την μισθοδοσία ο Ελπιδοφόρος Χιουρέας, που ήταν και ο ιδιοκτήτης της Πραστοβάς, και τα νομικά θέματα ο Καζαντζάκης και ο Φαραντάτος.

Το χειροποίητο γραφείο σώζεται σήμερα και εκτίθεται στο εστιατόριο «Στούπα». Είναι εντυπωσιακό, γιατί έχει συρτάρια με λουκέτο στα οποία φυλάγονταν τα χρήματα της μισθοδοσίας, με μια μικρή προσθήκη ξύλινης επιφάνειας στο πάνω μέρος της κλειδαρότρυπας ώστε να ακουμπάνε το κλειδί, κάθε φορά που ξεκλείδωναν το συρτάρι.

Υπότιτλος3

Η επιγραφή

Στην βόρεια εξωτερική πλευρά του σπιτιού, ψηλά σ ένα αγκωνάρι υπάρχει με ψιλά γράμματα μια επιγραφή που συνήθως την έβαζαν στα σπίτια πριν το 1900.

Αυτή σοφά επισημαίνει τα εξής: «Σήμερα εμού, αύριο ετέρου και ουδέποτε ενός». Μας θυμίζει δηλαδή, ότι τίποτα δεν θα πάρουμε μαζί μας. Ας το σκεφτούμε για να γίνουμε καλύτεροι άνθρωποι.

Υπότιτλος 4

Ο περίγυρος του σπιτιού

- Το πηγάδι του κάλυπτε τις ανάγκες των εργατών που έβγαζαν το νερό με αντένα.
- Οι παρακείμενες σπηλιές στις οποίες έμεναν οι εργάτες από τα γύρω χωριά.
- Το κτιστό μελισσοκομείο. Τα ίχνη του βρίσκονται πιο πάνω από το σπίτι.
- Οπορτοκαλαιώνας

Σήμερα έχουν απομείνει στον περίγυρο του σπιτιού μόνο 2-3 πορτοκαλιές από τον τεράστιο πορτοκαλαιώνα που υπήρχε.

Ήταν σπάνια αρωματική και γευστική ποικιλία που μοσχοβολούσε μεθυστικά όταν άνθιζε και τροφοδοτούσε με εύγευστα φρούτα τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής.

Συχνές είναι οι αναφορές του Καζαντζάκη στο μυρωδάτο περιβόλι: «Όσο ζύγωνα στα περιβόλια έρχονταν καταπάνω μου πνοές πνοές η μυρωδιά από τις λεμονοπορτοκαλιές και την δάφνη.».

ΣΗΜΕΙΟ 12

Το Λούκι

Αυτός ο μικρός τόπος ονομάστηκε έτσι από το μεγάλο λούκι, που έριχναν τον λιγνίτη στο καράβι. Την τεράστια χοάνη δηλαδή, που υπάρχει και σήμερα.

Εδώ κατέληγε το τραινάκι -τύπου ντεκοβίλ-, που κουβαλούσε πάνω σε ράγες τον λιγνίτη από τις γαλαρίες, με φυσική κλίση.

Άδειαζε το υλικό στο έδαφος, γινόταν η διαλογή του και μετά με εναέριο σύστημα το φόρτωναν κατευθείαν στο καράβι.

Σπρώχνοντας οι εργάτες τα βαγόνια τα οδηγούσαν πάλι στις γαλαρίες. Υπήρχε και σιδηρουργείο στο χώρο για τις ανάγκες της επιχείρησης.

Ο λιγνίτης πήγαινε στην Καλαμάτα, στον Πειραιά και στον Βόλο.

Υπότιτλος 1

Ανακοίνωση σε Καλαματιανή εφημερίδα με ημερομηνία 2 Απριλίου 1917.

«Ευχαρίστως πληροφορούμεθα ότι η εκμετάλλευση του ανθρακωρυχείου Πραστοβάς Λεύκτρου, ήρξατο, και ήδη γίνεται ανόρυξη γαιανθράκων μεταφερομένων ήδη εις Πειραιά.

Επίσης πληροφορούμεθα ότι εδόθησαν παραγγελίαι και εντεύθεν».

Υπότιτλος 2

Ο θρίαμβος του Ζορμπά

Με το ξεδιαλεγμένο κάρβουνο που έμενε στο Λούκι και μέχρι σήμερα βρίσκονται τα ίχνη του, θέλησε να φτιάξει ασβεστοκάμινο ο Διαμαντόπουλος, που ήταν σπουδαγμένος στη Γαλλία μηχανικός.

Παρατηρούσε ο έμπειρος Ζορμπάς τις οδηγίες που έδινε στους εργάτες και του λέει .Ότι κάνεις, είναι λάθος. Δεν πρόκειται να βγάλεις ασβέστη. Ο Διαμαντόπουλος προσβλήθηκε και θύμωσε αλλά ο έμπειρος Ζορμπάς δικαιώθηκε.

«Διαμαντόπουλε, δεν τα γράφουν όλα οι παλιοφυλλάδες!» του είπε στο τέλος.

Ομιλία της Κατερίνας Γεωργιλέα –Εξαρχουλέα στα εγκαίνια του 3ήμερου Φεστιβάλ «Καζαντζάκης & Ζορμπάς στη Στούπα, 100 χρόνια μετά», με αναφορές από το οικογενειακό της αρχείο.

Αγαπητοί φίλοι και επισκέπτες καλώς ήλθατε στην Καλόγρια.

Για να μην σας κουράσω, θα αναφερθώ πολύ περιληπτικά στο πέρασμα του Νίκου Καζαντζάκη και του Γιώργου Ζορμπά από την περιοχή μας και όποιος θέλει να μάθει περισσότερες λεπτομέρειες μπορεί να με ρωτήσει κατόπιν .

Το λιγνιτωρυχείο της Πραστοβάς, το είχε δηλώσει στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ο τότε Δήμαρχος Καρδαμύλης Κώστας Πατριαρχέας και από εκεί το βρήκε προς εκμετάλλευση μια εταιρεία, μέλος και νομικός σύμβουλος της οποίας ήταν και ο Καζαντζάκης.

Έτσι βρέθηκε στην Μάνη ο Κρητικός συγγραφέας. Τον Γιώργη Ζορμπά τον είχε γνωρίσει προηγουμένως στο Άγιο Όρος, είχε θαυμάσει τις ικανότητές του και τον έστειλε πρώτον στην Πραστοβά στις αρχές του 1916 ως αρχιεργάτη, για να οργανώσει το ορυχείο.

Πράγματι, μέσα σε 2 μήνες έστησε άψογα την επιχείρηση και άρχισε η εξόρυξη και η εμπορία του λιγνίτη που έδωσε μια οικονομική ανάσα στο ντόπιο πληθυσμό. Δούλεψαν σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της περιοχής, ακόμα και γυναίκες. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη, τα λιμάνια μας ήταν αποκλεισμένα και οι συνθήκες διαβίωσης ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Δεν είχε όμως επιτυχία αυτή η επιχείρηση, γιατί το κάρβουνο δεν είχε πολλές θερμίδες. Το είχαν σαπίσει τα πολλά νερά της περιοχής. Όπως αναφέρεται στο αρχείο της εταιρείας, κράτησε μόνο 48 δεκαπενθημερίες, δηλαδή 2 χρόνια.

Το πέρασμα όμως του Ζορμπά από τον τόπο μας, έμεινε αξέχαστο σε όσους τον γνώρισαν από κοντά. Ψηλός, λεβέντης, σβέλτος και ακούραστος. Το πολυμήχανο μυαλό του έπαιρνε χίλιες στροφές το λεπτό. Σπάνια λάθευε. Καλόκαρδος, χωρατατζής και αληθινός γλεντζές. Η ζωή του υπήρξε εξαιρετικά πολυκύμαντη. Γεννήθηκε το 1865 στην Τουρκοκρατούμενη Μακεδονία, στο Καταφύγι Ολύμπου. Αφού ορφάνεψε, δοκίμασε ένα σωρό τέχνες και κατέληξε στα μεταλλεία Χαλκιδικής όπου έμαθε άριστα όλα τα στάδια της δύσκολης αυτής δουλειάς. Εκεί έκλεψε και παντρεύτηκε την Ελένη Καλκούνη και μαζί της έκανε δέκα παιδιά, δύο

από τα οποία πέθαναν μωρά. Έχασε πολύ νωρίς την γυναίκα του, που ήταν μια αληθινή αμαζόνα και παρόλο που ήταν πολύ μεγάλος γυναικάς, δεν ξαναπαντρεύτηκε. Εδώ έφερε τα 5 από τα οκτώ εν ζωή παιδιά του, καθώς και την οικογένεια της κουνιάδας του.

Εν αντιθέσει, ο τριαντατετράχρονος τότε Νίκος Καζαντζάκης έφθασε εδώ μόνος. Βρήκε σε τούτο εδώ το ακρογιάλι το ησυχαστήριο που τόσο είχε ανάγκη η ψυχή του. Παραδεισένιο σκηνικό, χωρίς την τουριστική όψη που έχει σήμερα. Μια «χρυσή αμμούδα», όπως την περιέγραφε, στεφανωμένη γύρω γύρω από πικροδάφνες, λυγαριές και περιβόλια. Καταγάλανα κρυσταλλένια νερά, πηγές και κυρίως, απέραντη γαλήνη. Ιδανικός χώρος για μελέτη και συγγραφή. Όταν έφθασε εδώ, έμεινε για πολύ λίγο στο σπιτάκι του παππού μου Ανδρέα Εξαρχουλέα. Είναι αυτό που βρίσκεται και σήμερα δίπλα στην «πηγή του Πρίγκιπα». Έδωσε όμως οδηγίες στον Ζορμπά, που έμενε κι αυτός με την οικογένειά του σε παρακείμενη οικία της ίδιας οικογενείας, να του ετοιμάσει για να μένει, μια ξύλινη παράγκα δίπλα στο κύμα. Μέσα σε αυτή έβαλε ένα ράντζο για να κοιμάται κι ένα γραφείο, μια ξύλινη καρέκλα και μια τρίγωνση λυχνία για να μπορεί να δουλεύει και την νύχτα. Στο ορυχείο πήγαινε σπάνια. Με μάτι ερευνητή, ανακάλυψε την περιοχή μας μαζεύοντας εικόνες και συνομιλούσε που και που με τους ντόπιους, μαζεύοντας λέξεις. Δεν ήταν ιδιαίτερα προσιτός ο μεγάλος στοχαστής. Δούλευε με την πένα του ή διάβαζε απομονωμένος. Αγαπημένος του χώρος εργασίας ήταν παρακείμενη σπηλιά που φέρει και σήμερα τ' όνομά του.

Πολλά ήταν τα βράδια που καθόταν στην αμμουδιά συντροφιά με τον Ζορμπά που ήταν το αντί εγώ του και τον έμαθε, όπως ο ίδιος ομολογεί, ν' αγαπάει την ζωή και να μην φοβάται τον θάνατο. Εδώ γνωρίστηκαν καλά οι δύο άνδρες, δέθηκαν με δυνατή φιλία και πήρε τα ερεθίσματα που χρειαζόταν ο κορυφαίος των γραμμάτων μας, για να δώσει αργότερα στην παγκόσμια λογοτεχνία ένα αριστούργημα, κάνοντας τον Ζορμπά το πρότυπο του λεύτερου ανθρώπου.

Η Καλόγρια το Καλοκαίρι του 1917 έγινε πολιτιστικό κέντρο. Ήλθαν εδώ για να επισκεφτούν τον Καζαντζάκη, η πρώτη σύζυγός του, συγγραφέας Γαλάτεια Αλεξίου, η λογοτέχνιδα αδελφή της Έλλη, ο αδελφικός του φίλος, Άγγελος Σικελιανός με την γυναίκα του Εύα Πάλμερ και η μεγάλη ηθοποιός του θεάτρου μας Μαρίκα Κοτοπούλη. Οι παρουσία αυτών των επισκεπτών τάραξε την κλειστή τοπική

κοινωνία, διότι οι γυναίκες κάπνιζαν, φορούσαν παντελόνια, κολυμπούσαν με μαγιό και δεν ήξεραν να μαγειρεύουν.

Ατελείωτες λογοτεχνικές βραδιές έγιναν εκείνο το Καλοκαίρι σε αυτή εδώ την αμμουδιά, καθώς και μεγάλες διασκεδάσεις στο σπίτι του Ζορμπά. Ειδικότερα τα γλέντια που άφησαν εποχή, ήταν αυτά που έγιναν την ημέρα που έφθασε εδώ ο Σικελιανός και την ημέρα που ο Ζορμπάς βάπτισε τον πατέρα μου, τον νεογέννητο τριτότοκο γιο της Κατερίνας Εξαρχουλέα και του έδωσε το όνομά του Γεώργιος. Όλο το πρόγραμμα το εκτελούσε ο Ζορμπάς. Αυτός μαγείρευε, αυτός έκανε χωρατά, αυτός έπαιζε μπουζούκι και τραγουδούσε. Αγαπημένοι του στίχοι ήταν οι εξής:

Σαν σφαλίσει η καρδιά μου, δεν ανοίγει με κλειδιά ,μόνο ανοίγει με μπουζούκια
μαντολίνα και βιολιά και με ωραία συντροφιά.

Το Καλοκαίρι όμως τελείωσε, οι εκλεκτοί επισκέπτες έφυγαν, η επιχείρηση με τον λιγνίτη απέτυχε και ο Καζαντζάκης έφυγε για την Ελβετία με πνευματική υπερκόπωση. Ο Ζορμπάς έμεινε εδώ μέχρι τις αρχές του 1918 για να πληρώσει τους εργάτες και να κλείσει το μεταλλείο.

Με τον Καζαντζάκη ξανασυναντήθηκε 2 χρόνια μετά όταν ήταν απεσταλμένοι στον Καύκασο από το Υπουργείο Περίθαλψης για τον επαναπατρισμό των Ελλήνων . Στην περιοχή μας δεν ξανάλθαν ποτέ οι δύο άνδρες. Μόνο η μεγαλύτερη κόρη του Ζορμπά, η Ανδρονίκη Κεχάεφ που ζούσε στην Καλαμάτα, επισκεπτόταν συχνά την περιοχή, καθώς και τον αναδεξιμό του πατέρα της. Διότι όπως ομολογούσε, είχε τις καλύτερες αναμνήσεις της ζωής της από εδώ και νοσταλγούσε την Καλόγρια.

Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι ο Ζορμπάς δεν πάτησε ποτέ στην Κρήτη και ότι στο νησί αυτό δεν υπάρχει λιγνιτωρυχείο. Όταν ρωτήθηκε ο Συγγραφέας –«γιατί στην Κρήτη και όχι στην Μάνη;», απάντησε: «Στην Μάνη γνώρισα λαμπρούς ανθρώπους, αλλά έμεινα λίγο. Την Κρήτη την γνωρίζω πολύ καλά και την κουβαλώ μέσα στο αίμα μου.». Ας είναι. Και μόνο με το πέρασμά του από εδώ, δόξασε τον τόπο μας και τον έκανε ευρύτερα γνωστό. Το βιβλίο για τον Ζορμπά ήταν το πρώτο του μυθιστόρημα, εκδόθηκε από τον Μανιάτη εκδότη Δημητράκο και πουλήθηκε σε χιλιάδες αντίτυπα. Διδάσκεται σε ξένα πανεπιστήμια και η κινηματογραφική ταινία του Κακογιάννη με τα 3 Όσκαρ που απέσπασε, με τον μοναδικό χαρακτήρα του πρωταγωνιστή και με το συρτάκι, έκανε γνωστή την Ελλάδα σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης.

Εξακολουθεί ο Ζορμπάς μετά από τόσα χρόνια, όντας συνώνυμο του Έλληνα, να είναι ο καλύτερος πρεσβευτής μας διεθνώς.

Εφέτος η χρονιά είναι αφιερωμένη στον Νίκο Καζαντζάκη για τα 60 χρόνια από τον θάνατό του. Ο τόπος μας εκπληρώνοντας το χρέος του προς αυτόν, 100 χρόνια μετά από την παρουσία του στην Στούπα, οργάνωσε αυτές τις τριήμερες εκδηλώσεις και κλείνοντας, ως μνημόσυνο, σας διαβάζω το μοιρολόι που είπε μια Μανιάτισσα όταν πληροφορήθηκε τον θάνατό του:

«Άγρια πουλιά και ήμερα μην κελαηδείστε σήμερα

Τι πέθανε ο ξακουστός Ο Καζαντζάκης ο σοφός

Στη Μάνη ήτανε φερτός Ο δάσκαλος ο Κρητικός

ήταν καλός κι αγαπητός και σ' όλους ήταν σεβαστός

Στην Στούπα και στην Καλογριά, εκεί στην θάλασσα κοντά

κάθοταν χάμω στεριακά και έγραφε συγγράμματα

Βιβλία έγραψε πολλά, περίφημα και ξακουστά

Κι έβγαλε λάμψη κι ακουά σ' όλο τον κόσμο και ντουινιά

Μα οι Έλληνες οι μωροί τότε πικράνασι πολύ

Και έφυγε στην ξενιτιά κι απόχτησε χίλια καλά

Οι ξένοι τον εδέχτησαν, του δώσανι αξιώματα

Τον εφορτώσανι τιμές, βραβεία και διπλώματα

Πέστε μου τι κερδίσαμε οπού τον εξορίσαμε;

Μόνο ζημία είχαμε κι ανοησία δείξαμε.».

... λόγια του Φώτη Κόντογλου για την Ελλάδα.:

"Όσοι απομείναμε πιστοί στην παράδοση, όσοι δεν αρνηθήκαμε το γάλα που βυζάξαμε, αγωνιζόμαστε, άλλος εδώ, άλλος εκεί, καταπάνω στην ψευτιά, καταπάνω σ αυτούς που θέλουν την Ελλάδα ένα κουφάρι χωρίς ψυχή, ένα λουλούδι χωρίς μυρουδιά"

Πληροφορίες από το οικογενειακό αρχείο της Κατερίνας Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα, στα πλαίσια της ομιλίας της στα εγκαίνια του 3ήμερου Φεστιβάλ «Καζαντζάκης & Ζορμπάς στη Στούπα, 100 χρόνια μετά».

ΛΙΓΝΙΤΩΡΥΧΕΙΟ ΣΤΗΝ ΘΕΣΗ ΠΡΑΣΤΟΒΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΝΗΣ

Το λιγνιτωρυχείο στην θέση Πραστοβά είχε δηλωθεί στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας το 1912 από τον Δήμαρχο του τότε Δήμου Καρδαμύλης, Κώστα Πατριαρχέα.

Εκεί το βρήκε και πήρε άδεια να το εκμεταλλευτεί, η εταιρεία του Πειραιά «Λάγκας και Χαντζόπουλος» και ορίστηκαν: Ως διευθυντής ο Γιώργος Ισιδωρίδης, ως μηχανικός εργασίας ο Δημήτρης Διαμαντόπουλος, ως λογιστής ο Νίκος Σιδηρόπουλος, ως ταμίας ο Μιχάλης Βερνίκος (ο μετέπειτα εφοπλιστής) και ως νομικοί σύμβουλοι οι δυο νιόβγαλτοι δικηγόροι ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Φαραντάτος.

Ο Νίκος Καζαντζάκης, που είχε γνωρίσει στο Άγιο Όρος τον Γιώργη Ζορμπά και είχε θαυμάσει τις ικανότητές του, τον όρισε αρχιεργάτη του μεταλλείου και τον έστειλε πρώτο στην Στούπα (το χωριό που βρίσκεται δίπλα στην θέση του μεταλλείου) για να οργανώσει τα πάντα .

Πράγματι άρχισαν οι προετοιμασίες τον Φλεβάρη του 1916 και τέλη Μάρτη όλα ήταν έτοιμα για την έναρξη της δουλειάς. Ξυλοδεσιές στις πρώτες γαλαρίες και ντεκοβίλ για την μεταφορά του κάρβουνου, με φυσική κλίση, από τις γαλαρίες προς το καράβι, σε απόσταση 600 μέτρων.

Στις 2 Απριλίου, η καλαματιανή εφημερίδα ανάγγειλε την έναρξη της λειτουργίας του μεταλλείου: «Ευχαρίστως πληροφορούμεθα ότι η εκμετάλλευση του ανθρακωρυχείου Πραστοβάς Λεύκτρου, ήρξατο και ήδη γίνεται ανόρυξης γαιανθράκων μεταφερομένων ήδη εις Πειραιά. Επίσης, πληροφορούμεθα ότι εδόθησαν και εντεύθεν (από Καλαμάτα) παραγγελίαι.».

Από τότε το μεταλλείο δουλεύει συνέχεια, κάτω από την επίβλεψη του επιστήμονα ορυκτολόγου Δημήτρη Διαμαντόπουλου. Όμως η ψυχή της δουλειάς ήταν ο Γιώργης Ζορμπάς. Με άγρυπνο μάτι κουμαντάριζε την εργατιά, σημάδευε τις θέσεις του

λιγνίτη για ν' ανοίξουν τις γαλαρίες, αγόραζε μακαράδες, σύρματα, κασμάδες, φτυάρια, λοστούς, καρότσια, λάμπες ασετυλίνης και άλλα υλικά από την Καλαμάτα. Επιστατούσε και δούλευε στις ξυλοδεσιές, στο ξεδιάλεγμα του λιγνίτη, στο φόρτωμα στο καράβι, ρεγουλάριζε τα ντεκοβίλ, αυτός έκανε τα πάντα και όσοι εργάστηκαν μαζί του ομολογούσαν πως δεν είχαν ξαναδεί τέτοιο «θεριό».

Πριν έλθει στην Πραστοβά, είχε περάσει από διάφορα μεταλλεία και είχε δουλέψει πολύ στα μεταλλεία του Μάντεμ Λάκκου στην Χαλκιδική. Απέκτησε εξαιρετική πείρα ως ορυκτολόγος και πολλές φορές «έβαζε τα γυαλιά» στον σπουδαγμένο στην Γαλλία Διαμαντόπουλο. Κτυπούσε την γη με το σφυρί και ήξερε τι κρύβεται από κάτω. Έπιανε την πέτρα στο χέρι του και ήξερε σχεδόν αλάνθαστα, την σύνθεσή της και τις ακριβείς αναλογίες σε μέταλλευμα που είχε.

Το μυαλό του έπαιρνε χίλιες στροφές το λεπτό, όπως ομολογούσε ο παππούς μου που τον γνώρισε καλά.

Σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της Στούπας και άλλοι Μανιάτες από τα γύρω χωριά, έπιασαν δουλειά στην επιχείρηση αυτή που έγινε στον τόπο τους και τους έδωσε ψωμί σε πολύ δύσκολους καιρούς. Βρέθηκαν, άγνωστο πως και 6 Κρητικοί ανάμεσα στην εργατιά.

Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος ήταν σε εξέλιξη και τα λιμάνια μας σε αποκλεισμό.

Δούλεψαν ακόμα και γυναίκες. Είχα γνωρίσει μια ηλικιωμένη κυρία που τότε ήταν δεκαπεντάχρονη και δούλευε νερούλου. Δηλαδή, κουβαλούσε νερό με την στάμνα από πηγή της περιοχής για τις ανάγκες των εργατών και μάζεψε χρήματα για την προίκα της.

Οι συνθήκες διαβίωσης για όλο τον κόσμο ήταν πολύ δύσκολες και ιδιαίτερα για τους ξενομερίτες εργάτες που δεν υπήρχαν συγκοινωνιακά μέσα για να πάνε στα σπίτια τους το βράδυ και αναγκαζόντουσαν να κοιμόνται και να μαγειρεύουν στις παρακείμενες του μεταλλείου σπηλιές.

Ένα περιστατικό που έχει διασωθεί από τον φύλακα του μεταλλείου Κώστα Διαμαντέα, είναι το εξής: Κάποια μέρα ξέσπασε ποταμός από ένα φουρνέλο και βούλιαξε μια γαλαρία με αποτέλεσμα να σκοτωθεί ένας εργάτης. Τότε δεν υπήρχαν αποζημιώσεις. Σκοτώθηκε ο εργάτης... «γραφτό του ήτανε».

Μας έμεινε το μοιρολόι που είπε στον άτυχο εργάτη ο αδελφός του και το κατέγραψε ο Νίκος Καζαντζάκης.

Δήμο μου Δημοσθένη μου

Με τα διπλά σου ονόματα

Σε φάγανε της γαλαρίας τα χώματα

Που αν το μάθει η καυερή

Η γυναίκα σου η λυγερή

Στα δάκρυα θα στραβωθεί

Και έχει και θηλυκό παιδί.

Στην αρχή οι δουλειές πήγαιναν καλά. Τα καΐκια φόρτωναν συχνά τον λιγνίτη για τον Πειραιά, τον Βόλο και την Καλαμάτα όπου υπήρχε γραφείο της εταιρείας που φρόντιζε για την μεταφορά του σε άλλες πόλεις του Μοριά. Ήταν μεγάλες οι ανάγκες της Ελλάδας γι αυτή την ύλη ώστε έδινε απαλλαγή από την στράτευση και την επιστράτευση, σε όσους ασχολιόντουσαν με το κάρβουνο.

Σε απόσπασμα επιστολής του Καζαντζάκη προς τον Ζορμπά με ημερομηνία 22 Μάη του 1917 διαβάζουμε: «Περιμένω γράμμα σου να δω πως πάει η εργασία. Η Κύμη ολόκληρη, το Αλιβέρι και η Χασιά πουλήθηκαν στους συμμάχους κι έτσι το κάρβουνό μας υψώνεται.».

Άρχισε όμως το κάρβουνο να βγαίνει σκάρτο και φτωχό σε θερμίδες, γιατί το είχαν σαπίσει τα πολλά νερά της περιοχής και το τέλος του μεταλλείου ανθρακίτη στην Μάνη δεν άργησε να φθάσει.

Ένας ένας οι μέτοχοι αποχώρησαν και άφησαν τον Ζορμπά να εξοφλήσει τους εργάτες και να κλείσει το μεταλλείο. Έτσι και έγινε. Στις αρχές του 1918 τον Φεβρουάριο, έφυγε κι αυτός τελευταίος .

Η ανθρώπινη παρέμβαση και ο χρόνος εξαφάνισαν τις εγκαταστάσεις και τα εργαλεία του μεταλλείου, πλην ελαχίστων. Σήμερα, 100 χρόνια μετά, υπάρχουν οι εισοδοί από δύο γαλαρίες, το σπίτι που στεγάζονταν τα γραφεία της εταιρείας, καθώς και τα τοπωνύμια «η προβλήτα του Ζορμπά» και «η σπηλιά του Καζαντζάκη».

Παρά την αποτυχία, η επιχείρηση αυτή έγινε διάσημη και ο πρωτεργάτης της ο Γιώργης Ζορμπάς, έγινε αθάνατος από την πανίσχυρη πένα του κορυφαίου των γραμμάτων μας. Άσχετα αν η συγγραφική αδεία του άλλαξε το όνομα σε «Αλέξης» και τοποθέτησε τα γεγονότα στην Κρήτη. Η συνεργασία αυτή έφερε κοντά τους δύο άνδρες. Έδωσε η φιλία τους και πήρε τα ερεθίσματα που χρειαζόταν ο συγγραφέας για να δώσει στην παγκόσμια λογοτεχνία ένα αριστούργημα και στην πατρίδα μας τεράστια προβολή, διαχρονικά.

Εφέτος, είναι έτος αφιερωμένο στον Νίκο Καζαντζάκη για τα 60 χρόνια από τον θάνατό του. Η σημερινή αναφορά για το πέρασμά του από την Μάνη, είναι ένα μνημόσυνο που του το οφείλει η ιδιαίτερη πατρίδα μου.

ΔΡΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ «ΝΑΡΤΟΥΡΑ» 2017-2018

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΣΩΜΑΤΕΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΤΕΧΝΗ & ΦΥΣΗ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 2017

ΔΡΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ «ΝΑΡΤΟΥΡΑ» 2017-2018

* Ελεύθερη Είσοδος σε όλες τις δράσεις

Σεπτέμβριος 2017

22, 23, 24 /09

Τριήμερο Φεστιβάλ «Καζαντζάκης & Ζορμπάς στη Στούπα, 100 χρόνια μετά», σε συνεργασία με την ομάδα καλλιτεχνών ARTS CLUB STOUPA

Επισημάνση: Μετά το πέρας του φεστιβάλ και με αφορμή αυτό το τριήμερο, το σωματείο μας ξεκίνησε δράσεις με σκοπό τη συνέχιση και τον εμπλουτισμό τους, αλλά και όλου του πλαισίου που αναφέρεται στο brand name «ΖΟΡΜΠΙΑΣ» και που σχετίζεται με την περιοχή. Με την εθελοντική εργασία σε διάρκεια 1ός μήνα (Μάρτιος), καταφέραμε να ανοίξουμε πρόσβαση σε πολλά σημεία με ιστορικά στοιχεία. Με επικεφαλής τον **γλύπτη Αλέξη Σαφαρή** που συμμετείχε αφιλοκερδώς, δημιουργήσαμε ένα μοναδικό αμφιθεατράκι στο σημείο που υπήρχε η καλύβα του Καζαντζάκη, προς την νότια πλευρά της παραλίας της Καλόγριας. Ο Αλέξης Σαφαρής –γνωστός γενικότερα για την ανιδιοτελή προσφορά του σε θέματα πολιτισμού- κατάφερε με την εξαιρετική ικανότητα και τη βαθιά γνώση και εμπειρία του, να δημιουργήσει ένα μοναδικό, υπερυψωμένο **αμφιθέατρο**, έχοντας στη διάθεσή του μόνο, κάποιους τόνους μανιάτικης πέτρας, που του παρείχαν κάτοικοι της περιοχής. Ο χώρος εμπλουτίστηκε με γλυπτά που φιλοτέχνησε ο ίδιος, καθώς και με φυτά της περιοχής (κυπαρίσσια, αρωματικά βότανα, κλπ.). Το μέρος αυτό θα αποτελεί σημείο αναφοράς όχι μόνο της Δ. Μάνης, αλλά και ολόκληρης της Μεσσηνίας.

Τα εγκαίνια θα γίνουν στο πλαίσιο του επόμενου φεστιβάλ τον Σεπτέμβριο (21-23/09).

Νοέμβριος 2017

24 /011

Υποδοχή και ξενάγηση του 1^{ου} Γυμνασίου Καλαμάτας, στα χνάρια του Καζαντζάκη και του Ζορμπά σε Στούπα –Πραστοβά, στο πλαίσιο ημερήσιας εκδρομής τους.

29, 30 /06 & 01 /07

Τριήμερο Φεστιβάλ Κάστρου Λεύκτρου «Beaufort», σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας | Στούπα Δ. Μάνης

ΤΕΛΟΣ ΔΡΑΣΕΩΝ 1^{ου} ΕΤΟΥΣ ΝΑΡΤΟΥΡΑ!

Επόμενες προγραμματισμένες δράσεις:

Σεπτέμβριος 2018

21, 22, 23 /09

Τριήμερο Φεστιβάλ «Καζαντζάκης & Ζορμπάς στη Στούπα, 100+1 χρόνια μετά»

*** Για την πρόταση της διοργάνωσης του Φεστιβάλ αυτού, καταφέραμε να ενταχθούμε στο «Ευρωπαϊκό Έτος Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018», με την άδεια χρήσης του ειδικού λογότυπου σε ό,τι σχετίζεται με τη δράση αυτή σε όλη τη διάρκεια του έτους.**

Στούπα Δ. Μάνης

Φωτογραφικό υλικό

Η προτομή του Νικολάου Καζαντζάκη στη Στούπα (Πηγή: <https://www.dialogos-kpr.cz/program.htm>)

Ο Νικόλαος Καζαντζάκης στο λιγνιτωρυχείο στην Πραστοβά Μάνης

Παιδιά του σχολείου Προαστίου παίζουν στην άμμουδιά της Καλόγριας (26.11.59)

Άποψη της Καλόγριας το 1959 (Αρχείο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

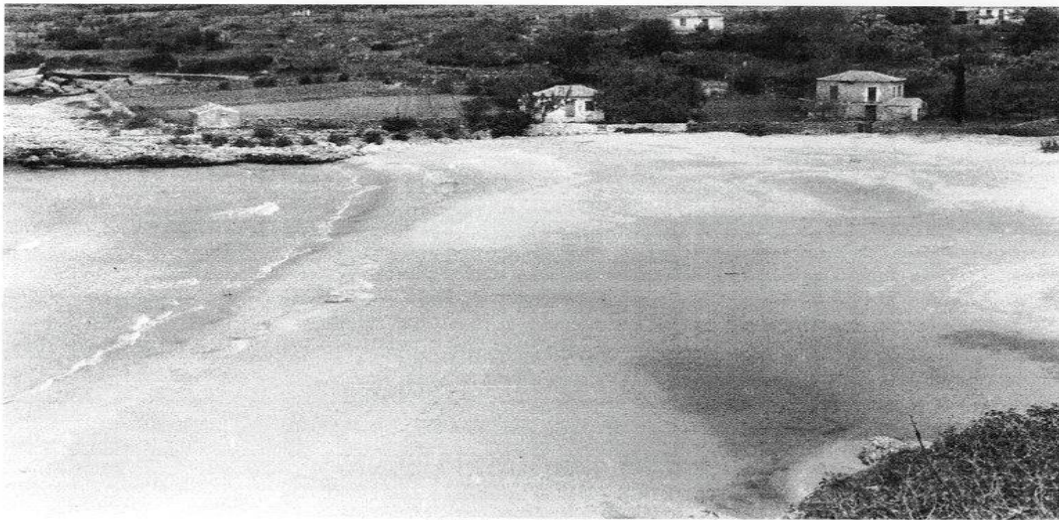

Τα γραφεία της εταιρείας, όπως είναι σήμερα

Τό έρειπωμένο σπιτάκι τής Καλόγριας, όπου έμεινε ο Ζορμπάς τό 1917 (25.1.63)

Το σπίτι όπου έμεινε ο Γεώργιος Ζορμπας στην Καλόγρια (Αρχείο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

Καλόγρια (17.4.60)

Άποψη τής παραλίας τής Καλόγριας τό 1960. Αριστερά, τό σπίτι, όπου έμεινε ο Γεώργιος Ζορμπάς (Αρχείο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

Κοπάδι κατσικιών στην άμμουδα του Καζαντζάκη (26.11.59)

Η «άμμουδα» του Καζαντζάκη (Αρχείο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

Ἡ θέση όπου ὁ Καζαντζάκης εἶχε στήσει
τὴν θρυλική παράγκα του τὸ 1917 (12.7.59)

Ἡ θέση όπου βρισκόταν ἡ καλύβα του Καζαντζάκη (Αρχείο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

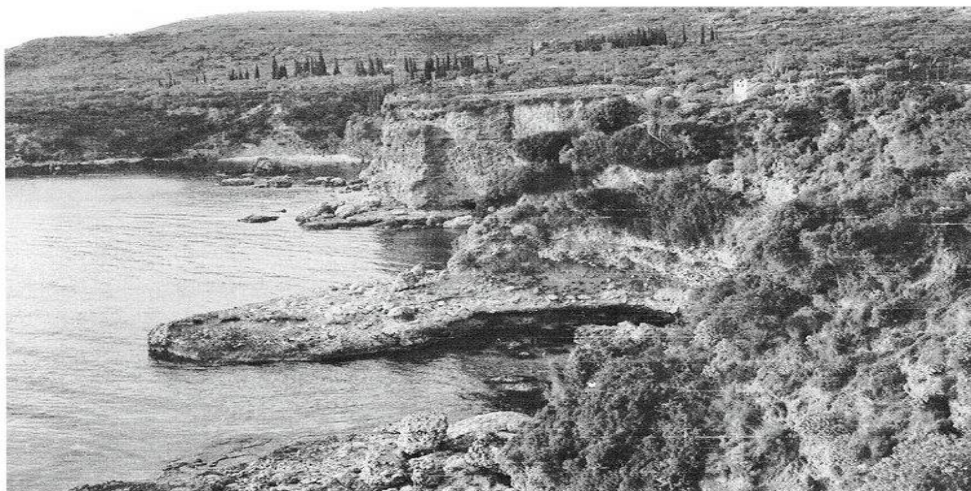

Ο Γεώργιος Ζορμπάς (Αρχείο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

Ο βράχος της άπαγγελίας του Γολέθρου
(ἐδῶ ὁ Καζαντζάκης, ὁ Σικελιανός καί ἡ Κοτοπούλη ἀπήγγειλαν ποιήματα) (8.8.62)

Ο βράχος του Σικελιανού (Αρχείο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

Τό Λούκι καί ὁ ὄρμος τῆς Τσικολινᾶς – τό σημεῖο ὅπου φόρτωναν τόν λιγνίτη σέ καΐκια (10.3.57)

Το σημείο όπου γίνονταν η φόρτωση του λιγνίτη στα πλοία (Αρχείο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

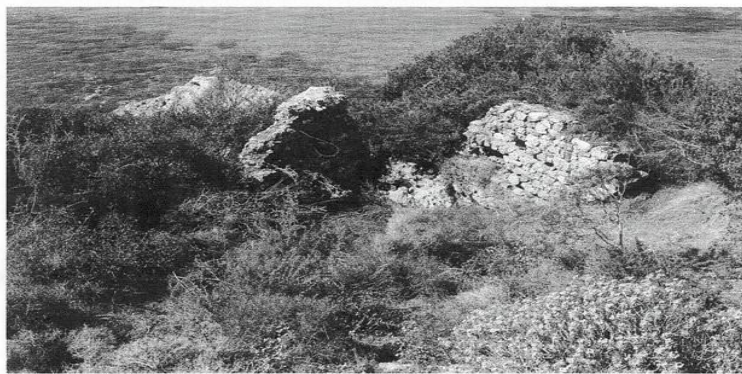

Είσοδος στοάς του λιγνιτωρυχείου.

Ο ένας (δυτικός) εκ των δύο πύργων στηρίζεως τῶν σιδηροτροχιῶν τοῦ νεκοβιά μεταφορᾶς τοῦ ἐκ Πραστοβάς λιγνίτου ἕως τὸ «Λούκι» Ζουχόβου²⁵³ (10.3.57)

Πύργος αντιστήριξης (Αρχεῖο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

Τὸ ἐρείπωμα «Λούκι» Ζουχόβου ἐκ τῶν ἄνω (13.3.57)

Χοάνη (Αρχεῖο Αικατερίνης Γεωργιλέα – Εξαρχουλέα)

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία καταπιανόμαστε με τη ζωή και την επαγγελματική δραστηριότητα του Νίκου Καζαντζάκη στη Στούπα της Δυτικής Μάνης. Κύριο, προς διερεύνηση ερώτημα, είναι το εάν ο μεγάλος συγγραφέας βρέθηκε στο λιγνιτωρυχείο στη θέση «Πραστοβά» της Δυτικής Μάνης, εκμεταλλεόμενος νόμο της εποχής, σύμφωνα με τον οποίο, όποιος εργαζόταν σε πηγές ενέργειας, απαλλασσόταν από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις. Κατά την παραμονή του στη Στούπα Δυτικής Μάνης, ο μεγάλος συγγραφέας ασχολήθηκε με την εξαγωγή κάρβουνου, το οποίο υπήρχε στην περιοχή σε μικρή ποσότητα και δεν ήταν καλής ποιότητας, καθώς περιείχε υψηλή ποσότητα θείου. Το γεγονός αυτό ήταν γνωστό από παλιά στους κατοίκους της περιοχής, για αυτό και κανείς δεν είχε ασχοληθεί ουσιαστικά με την εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου. Τι ήταν, λοιπόν, εκείνο που ώθησε τον Νίκο Καζαντζάκη στην επιχείρηση εξόρυξης κάρβουνου στην περιοχή αυτή; Μήπως ήθελε να αποφύγει τη στράτευσή του; Ο μεγάλος συγγραφέας βρέθηκε στην περιοχή με τον Γεώργιο Ζορμπά, τον αρχιεργάτη της επιχείρησης, ο οποίος έμελλε να στιγματίσει ανεξίτηλα την ίδια του την ψυχή. Αν και ο ίδιος ο συγγραφέας δεν κατάφερε να μνηθεί στη μανιάτικη κουλτούρα, δεν ισχύει το ίδιο με τον Γεώργιο Ζορμπά, ο οποίος κατάφερε να αναπτύξει δεσμούς φιλίας με τους ντόπιους, σε μια καθημερινή, ζώσα πραγματικότητα. Το κάρβουνο έμελλε τελικά να σημαδέψει την ψυχή και το πνεύμα του Νίκου Καζαντζάκη και τα χνάρια των δύο ανδρών να μείνουν εκεί ανεξίτηλα, δείχνοντας σε ολόκληρο τον κόσμο το σημαντικό εκείνο συναπάντημα.